

56 755

1393

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

1995 JAN 17

1994.3

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
1994-3

Szerkesztőbizottság

Cseh-Szombathy László
(*elnök*)

Andorka Rudolf

Angelusz Róbert

Bertalan László

Csepeli György

Ferge Zsuzsa

Hegedűs András

Huszár Tibor

Karády Viktor

Kemény István

Kolosi Tamás

Laky Teréz

Losonczi Ágnes

Márkus Mária

Szelényi Iván

Vaskovics László

Szerkesztőség

Némedi Dénes
(*főszerkesztő*)

Heleszta Éva
(*szerkesztőségi titkár*)

Füstös László

Kovách Imre

Lengyel György

Mészáros József

Wessely Anna

1395

Tartalom

TANULMÁNYOK

Lengyel György: A magyar gazdasági vezetés professzionalizációjának két hulláma	3
Harcza István—Kovách Imre—Szelényi Iván: A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban	15
Szabó Máté: A társadalmi mozgalmak szerepe a demokratikus politikai rendszer intézményesedésének folyamatában Magyarországon	45
Dalminé Kiss Gabriella: Munka és szabadidő	65

MŰHELY

Albert Fruzsina—Dávid Bea: Magyarországon tanuló külföldi diákok kapcsolathálózati jellemzői	81
Szabó Andrea—Szabó László: Az életszínvonalról alkotott vélemények és a jövedelmek összefüggései	93

TÁJÉKOZÓDÁS

Andorka Rudolf: XIII. Szociológiai Világkongresszus	125
Hrubos Ildikó: Kérdőjelek a norvég felsőoktatásban	131
Szántó Zoltán: A gazdaság társadalmi beágyazottsága	141
Tóth Sándor: Ion Aluas, 1927–1994	147
Weiss János: Felkai Gábor „Jürgen Habermas” című könyvéről	151

ABSTRACTS	161
-----------	-----

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos

Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Tel.: 121-4830

Fax: 122-1843

e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU

ISSN 1216-2051

Lengyel György

A MAGYAR GAZDASÁGI VEZETÉS PROFESSZIONALIZÁCIÓJÁNAK KÉT HULLÁMA

A professzionalizáció és Hajnal István szakszerűség-felfogása

A professzionalizáció, a modernizációs folyamatok e kulcskategóriája többfajta jelentésárrnyalattal bír, amelyek közül két — egymással összefüggő, de különböző tartalmú — értelmezésre kell itt utalnunk. Az egyik általánosabb értelmezésben a szakszerűsödést fedi, a hatékonyabb, pontosabban kimunkált tevékenységek és társadalmi folyamatok jelölésére szolgál.

A másik, szűkebb értelemben a professzionalizáció a szakmásokodást, a szakértelmiségi hivatások kialakulását jelenti, amihez speciális tudástípusok birtoklása, az ezt biztosító formális képzettségi feltételek és belépési kritériumok társulnak. A professzionalizáció ebben a második értelemben azzal jár, hogy az ilyen tevékenység-típusok az egész aktív életre szóló hivatássá válnak, a szokás vagy a törvény által védettek és szakmai testületekben intézményesülő érdekvédelemre számíthatnak. Más aspektusból itt a hangsúly a formális képzésben elsajátított tudás társadalmilag felelősségteljes felhasználásának intézményes kontrollján van (Parsons 1968). Mindezt ugyanakkor az előrejutási utak kijelölését, valamint meghatározott viselkedésminták és érintkezési szabályok követését is magában foglalja. E viselkedésminták követése a meritokratikus és kredenciális értékek és normák elfogadását feltételezi, amelyek lehetővé teszik a distanciálást a csoportképződés alapjául szolgáló tevékenység értékebe vetett hit alapján (Collins 1979).

A meritokratikus és kredenciális értékek együttes jelenléte, a sajátos kiválasztási mechanizmus e szerepeket bizonyos felfogások szerint megkülönbözteti mind a munkás, mind a bürokratikus, mind pedig a vállalkozói szerepektől, mivel önálló egzisztenciát és szigorúan rögzített belépési kritériumokat egyaránt tételez. E felfogásnak részben ellentmond ugyanakkor az, hogy a szakértelmiségi hivatások tömegessé válásával e szerepek tipikusan nem önállóak, hanem hierarchiába tagolódnak. A probléma megoldását segítheti, ha különbséget teszünk státus-hivatások és foglalkozási hivatások között (Freidson 1988). Előbbiekben a rendies értékekkel felruházott hagyományos orvosi, jogászai, papi hivatásokat értik, míg az utóbbiakon a mérnöki, könyvelői, szakértelmiségi hivatásokat is. A modernizációt megelőző időszakban kialakult státus-hivatások inkább önálló, míg a foglalkozási hivatások jelentősebb része inkább alkalmazotti szerepekhez kötődik. Azok azonban akik úgy érvelnek, hogy a

professziók képzettséghez kötött és nem hierarchiába tagolódó társadalmi szerepek, megfelelnek arról, hogy az egyik legfontosabb státus-hivatás, a papi hivatás ugyancsak hagyományosan hierarchiába tagolódott. Továbbá, van érv, amely szerint a státus-hivatások önállósága korábban is inkább az angolszász fejlődést jellemezte. A kontinentális Európa professzionalizációjában jóval nagyobb szerep jutott az állam és az uralkodó elitek szándékainak. Ennek megfelelően a szakértelmiségi és az államhivatalnoki ethosz egymástól kevésbé váltak el (Rueschemeyer 1986).

A szakszerűség volt az egyik kulcsfogalma Hajnal István munkásságának is, annak a külföldön kevésbé ismert, két világháború közötti magyar társadalomtörténésznek, aki a történelem és a szociológia közötti kapcsolat elmélyítésén munkálkodott. Az írásbeliség társadalmi szerepéről, a városfejlődésről, az osztálytársadalomról, s különösen az újkor történetéről írott munkái eleven hatást gyakoroltak a magyar szociológus generációk gondolkodására. Éppen ezért, a fogalomcsusztatások elkerülése végett célszerűnek tűnik röviden tisztázni, hogy milyen kapcsolatban áll a professzionalizáció fenti kétfajta értelme Hajnal István szakszerűség-értelmezésével.

Hajnal szakszerűség-fogalma összefér a professzionalizáció első, azaz szakszerűsödési értelmével, amennyiben ő szakszerűsége az emberi élet teljességéből, az „apró tömegmunka” menetéből következő tökéletesedő módszereket ért. Hajnal a szokásszerűséget nem állította szembe a szakszerűséggel, mint Weber tradicionális és racionális kategóriapárja ezt sugallná (Lakatos 1992).

Hajnalnál tehát nem pusztán a racionalizmus a szakszerűség szinonímája, hanem a pontosabban kimunkált, tökéletesedő tevékenységek rendszere. Elfogadja a társadalomadminisztráció elvont üzemének specializációját is szakszerűsödésként, s ezt éppenséggel a „tömegmunka” igényeivel hozza összefüggésbe, ennek megítélésében azonban ambivalens. Egyrészt hajlamos úgy értékelni a modern fejlődést, mint „amelynek kultúrája minden múlt s minden egykorú földi kultúra fölé emelkedett”. Ugyanakkor azonban ez nála olyan intézményesülési folyamatot is jelent, amelynek során megkezdődik „az élet szürkülése a betű jegyében: az elvont szakszerű üzem uralma az élet fölött” (Hajnal 1933: 183; 1936: 143). Nem fér össze az ő szakszerűség felfogása a professzionalizáció szűkebb, szakmászodási értelmezésével, mivel nála a társadalmi szerepek differenciálódása és specifikálódása az emberi élet teljességének csonkulását jelenti (Erdei 1942).

A különbség nem egyszerűen az értékelő megállapításokban van, hiszen a professzionalizációs szakirodalom kiemelkedő teljesítményei ugyancsak kritikai beállítottságúak. Az eltérés inkább abból adódik, hogy Hajnalnál a hangsúly a mindennapi élet tökéletesedő módszereire esik és nem a szakmászodás során bekövetkező specializációra.

Annyi bizonyos, hogy a szakszerűsödésnek nem egyetlen forrása a formális képzéshez kötött szakmai szerepek differenciálódása és specifikálódása, hiszen a mindennapi ismeretek, a gyakorlati társadalmi innovációk ugyanilyen irányba hathatnak. Kétségtelen azonban az is, hogy a szakmászodás, a modernizáció e markáns jelensége

ge a munkamegosztás célszerű formáinak kimunkálása révén ugyancsak kötődik a szakszerűsödéshez, a professzionalizáció kétfajta értelme tehát nincs egymással el-
lentmondásban.

Egy további probléma, ami említést érdemel, e tanulmány szűkebb tárgyához kapcsolódik, nevezetesen ahhoz, hogy hogyan értelmezhető a professzionalizáció a gazdasági vezetők vonatkozásában. Gazdasági vezetésen értem itt szűkebben a nagyvállalatok, a nagybankok, munkaadói érdekvédelmi testületek vezetőit és a gazdaságirányítás reprezentánsait.

Nem evidens ugyanis, hogy a gazdasági vezetés esetében lehet-e professzionalizációról beszélni egyáltalán. A gazdasági vezetők a hatalmi kritérium alapján határozódnak el, a szakértelmiségi pedig a formális képzési minták, az intézményes érdekvédelmi mechanizmusok és belépési kritériumok révén. Ugyanakkor vannak, akik úgy érvelnek, hogy a menedzserek jelentős részének kiválasztási kritériumai azonosak a szakértelmiségi kritériumaival, s nem véletlen, hogy a két csoport közt számtottevő átfedés van (Freidson 1986).

Nem szükséges e ponton arra az álláspontra helyezkednünk, amelyik a gazdasági vezetés eleve a professzionális csoportok közé sorolja. Az alábbiakban éppen azt kívánom megvizsgálni, hogy mennyire illeszthető a professzionalizáció fogalma a magyar gazdasági vezetőkre a szó mindkét értelmében. Azaz, mennyiben vált a magyar gazdasági vezetés szakszerűbbé a huszadik század folyamán, s mennyiben vált hivatássá? Azt vizsgálom ennek kapcsán, hogy a gazdasági vezetők egyes generációit milyen rekrutáció és képzettség, milyen érdekérvényesítési mód és milyen attitűd jellemezte.

A magyarországi professzionalizáció alakulását jelentős mértékben tagolta a politikatörténet, a rendszerváltás, a hadi- és a békegazdaság dinamikája. A professzionalizáció első hulláma nagyjában a huszadik század első felére, második hulláma pedig a század második felére esett. Mindkét hullámban két-két vezetői generációt különíthetünk el: az alapítók és az örökösök, illetve a munkásigazgatók és a kádermenedzserek generációit.

A professzionalizáció első hulláma: alapítók és örökösök

A professzionalizáció első hullámát kondicionáló jelenségek közt említendő elsőként a gazdasági élet nagyfokú koncentrációja, ami azzal járt, hogy az igen nagyszámú kisüzem mellett néhány nagyüzembe összpontosult a termelés és a munkásság jelentős része. A harmincas években mintegy hetven olyan nagyüzem volt, amelyekben a munkáslétszám meghaladta az ötszáz főt, s ezek a munkásság egyharmadát adták. Kiépült tehát a nagyüzemi szervezeti forma, ami magával hozta a vezetői és szakértelmiségi szerepek differenciálódását.

Ezzel együtt kiépült a bürokratikus és adminisztrációs modell, ami a személyes és eseti ügyintézés helyett a rendszeres kalkulációt és információfeldolgozást tette lehe-

tővé. Maga a gazdasági adminisztráció a hivatali eljárás mód személytelen normáihoz igazodott. Nem jelenti ez azt, hogy a gazdasági adminisztrációban egyáltalán ne lett volna jelen a személyes és informális kapcsolatok szövevénye. Interjúk és emlékiratok is megerősítik azt a feltevést, hogy e tényezők — noha alárendelődtek a hivatali működés logikájának — átszótták a formális döntési mechanizmust.

A gazdasági vezetés az alapítók generációjában teljes tevékenységet követelő és az esetek döntő többségében egész életre szóló hivatássá vált. E tekintetben Weiss Manfréd ilyen jellegű pályafutása bizonyult má tipikusabbnak, noha előfordultak olyan pályaképek is, mint bátyjéé, Bertholdé, aki viszonylag fiatalon felhagyott a gazdasági tevékenységgel és közéleti szerepet vállalt.

A nagy szervezetek elterjedése, a gazdasági tevékenységek koncentrációja nem csupán a szakértelmiségi tevékenységek iránti igényt alapozta meg, hanem új vezetői típusok elterjedéséhez is hozzájárult. A műszaki és a kereskedelmi igazgatók szerepében olyan új, fizetett vezetők jelentek meg, akik pályafutásuk során nagy valószínűséggel szakértelmiségi karriermintát követtek.

A részvénytársasági forma és az intézményi kereszttulajdonlás elterjedésével, a bankok befolyásának erősödésével változás következett be a gazdasági szervezetek döntési mechanizmusában. Az alapítók generációjának tulajdonos vállalkozói nagyrészt személyesen döntöttek a fejlesztés és a mindennapos üzemmenet fenntartásának kérdéseiről egyaránt. A tulajdonkoncentráció következtében azonban a stratégiai döntések testületek, az igazgatóság és a felügyelő bizottság kezébe kerültek, míg a taktikai kérdések a szakigazgatók hatáskörébe tartoztak. Ugyanakkor az első számú operatív vezető — aki már nem feltétlenül volt azonos az első tulajdonossal, mint például Chorin Ferenc esetében —, gyakran a vezérigazgatói pozíció mellé az igazgatósági tagságot, vagy az elnöki pozíciót is biztosította magának.

A gazdasági szervezeteken belüli stratégiai és taktikai döntések szétválásának folyamata a két világháború közötti időszakban teljesedett ki. Kettős tendenciát tapasztalunk a rekrutáció társadalmi mintáit illetően. Egyrészt számottevően növekedett a szakértelmiségi karrier aránya a gazdasági vezetésben, másrészt a nagy vagyonörökösök, akik az örökösök generációjának centrumában álltak — mint például az ifjabb Chorin Ferenc —, maguk is megszerezték a szakértelmiségi jogosítványokat, sőt, szakértelmiségiként kezdték pályafutásukat és azt követően léptek be a gazdasági vezetésbe.

A tulajdon és az irányítás szétválása, a „menedzserek forradalma” játszódott le ekkor? Nem a vagyon- és a jövedelem-orientáció konfliktusa épült itt be valójában a szervezetbe, nem a menedzserek vették át a hatalmat a tulajdonosok fölött, hanem a gazdasági vezetés szakmásozása vett lendületet. Egyrészt a tulajdon integrálta az operatív vezetés kiemelkedő alakjait, másrészt a vagyon és a születés okán az elitbe tartozók is alkalmazkodtak a meritokratikus elvekhez. Ezt fogalmazta meg Erba Odescalchi Sándor herceg, amikor átvette a Lóden Posztógyár vezetését: „Nem azért szereztem meg a legmagasabb elérhető képzettséget, hogy anyám jövedelméből éljek” (Erba Odescalchi 1991: 452).

Amerikai történet-szociológiai vizsgálatok tapasztalatai szerint egy szakma egyetemi szintű oktatása és a szakmai érdekvédelmi testület kialakulása közt sajátos összefüggés van: ha az oktatás intézményesülése megelőzi az érdekvédelem kiépülését, ez a magasabb fokú, szigorúbb professzionalizációval jár együtt. Ezzel szemben a gyengébben professzionalizált hivatások esetében az érdekvédelem előbb intézményesül, mint az adott terület felsőfokú oktatása (Wilensky 1964).

A magyar gazdasági elit esetében inkább az utóbbival találkozhatunk. A század elején alakult meg a GYOSZ, és a munkaadói érdekvédelem hatékony, az országos gazdaságpolitikát is befolyásolni képes szervezetté vált. Nem képzettséghez kötött felvételi szabályai voltak, nem is csupán vállalkozókat és vezetőket, hanem vállalatokat és gyáripari szakegyesületeket is tömörített. A kizárást azonban viszonylag szigorúan, az ügyvezető igazgatóság kétharmados szavazatához kötötte.

Valamiféle, a szigorú értelemben vett professziókat jellemző etikai kódexszel a gazdasági elit nem rendelkezett. Az alapítók generációjában kiépültek azonban azok a szabályok, amelyek gátat szabtak az érdekek nyers érvényesítésének. Ilyen célokat szolgáltak egyebek közt tőzsdebíróságok, az összeférhetetlenségi törvény, s a tisztességes versenyt szabályozó megállapodások is. A gazdasági elit attitűdjét továbbá átszötte egy morálisan megalapozott gazdaságideológia. Ez az alapítók esetében a szigorú munkamorál, a puritán életvitel, egyfajta munkaadói felelősségtudat és a vállalkozói mentalitás elemeiből épült fel. Az alapítók esetében a vállalkozói profitorientált magatartást több olyan visszatérő elem egészítette ki, amire büszkék voltak. Nem annyira a nemesi címek voltak ezek, amelyekhez a gazdasági elit legtöbb kulcsfigurája a századelőn hozzájutott. Sokkal gyakoribb az életrajzokban, korabeli, nyilvánvalóan ideologikus célú zsrnalisztikus portrékban a karitatív tevékenységre utalás, annak a tudatnak a hangsúlyozása, hogy „ezeknek adnak kenyeret”, hogy a semmiből szívós munkával létrehoztak valamit. Erre utalt Weiss Manfréd sírfeliratán a „csepeli művek megalkotója” kitétel is (Lengyel 1989: 43). Ugyanakkor a legfőbb problémát az alapítás során nem a tőkehiány, hanem a piaci korlátok jelentették. Ezen a problémán, minden autonómia-törekvés és vállalkozói érték ellenére elsősorban az állami hadimegrendelések kijárása révén igyekeztek segíteni.

A gyáripari sajtó tartalomelemzése arra utalt, hogy a század első felében a gazdasági elit két generációjának attitűdjében egyfajta elmozdulás volt megfigyelhető. Az alapítók vállalkozói értékrendjét az örökösök esetében a hivatástudat, a szakszerűség meritokratikus értékei váltották fel (Kovács 1989). Ideológiai tartalmukat tekintve ezek az értékek semlegesebbek voltak, mint az egyéni teljesítményt a magántulajdon intézményébe ágyazó liberális értékek, s ennél fogva időtállóbbnak bizonyultak. A munkaadói érdekvédelmi testületek ugyancsak kevésbé hatékony érdekérvényesítő képességet mutattak az irányított gazdaság periódusában.

Bár a nagy gazdasági szervezetek vezetőinek kiválasztási mechanizmusát semmiféle formális szabály nem rögzítette, a reális társadalmi rekrutációs és képzési minták szigorú szabályszerűségeket mutattak. Reputációs mintán alapuló elemzési tapasztalatok arra utalnak, hogy az alapítók kétharmada olyan családban született, ahol az

apa maga is üzletember, nagy- vagy kisvállalkozó volt. Tíz százalék alatt maradt azoknak az aránya akik alacsony sorból emelkedtek fel, s akikre ennél fogva a szó szigorú értelmében vett self made man pályakép illet. Mégis viszonylag sokan érezték úgy, hogy saját erejükből emelkedtek fel. Nem elhanyagolható volt körükben azoknak az aránya, akik gyakorlati képzettséggel, vagy középiskolai, kereskedelmi akadémiai végzettséggel rendelkeztek (Lengyel 1989). A Budapesti Kereskedelmi Akadémián végzett egyebek közt Weiss Mantéd és Krausz Simon is. Utóbbi emlékirataiban az akadémia fő erényeként azt hozta fel, hogy megtanította a növendékeket a könyvelésre, s ennél fogva az üzleti tranzakciók eredményességének megítélésére (Krausz 1937: 20). Ugyanakkor az alapítóknak valamivel több mint fele folytatott felsőfokú tanulmányokat, s hozzávetőleg ennyien külföldi tanulmányutat is tettek. A felsőfokú képzettségük ilyen aránya nemzetközi összehasonlításban is magasnak bizonyult.

Az alapítók legfőbb informális kiválasztási elve a vagyon és az üzleti érzék volt, amit a származás és a képzettség jelentős mértékben befolyásolt.

A két világháború között az aktív örökösök társadalmi összetételének legfőbb jellemzője az volt, hogy számottevően — egynyolcadról egyharmadra — növekedett az értelmiségi és a fehérgalléros származásúak aránya. Ezzel szemben a kis- és nagytulajdonosi származásúak korábbi kétharmados többsége harmincnyolc százalékra csökkent, bár ezzel is a legszámottevőbb származási kategória maradt. Közben a nagypolgári családok gyermekei közül számosan a századfordulón az értelmiségi kultúra felé fordultak, lehetetlen nem észrevenni, hogy az örökösök generációjában növekvő arányban jelentek meg az értelmiségi származásúak, a vidéki ügyvédek, tanítók gyermekei.

Amennyiben nem csupán a nagy gazdasági szervezeteket vesszük számításba, hanem a vállalatok teljes körét, úgy azt találjuk, hogy a harmincas években a vállalat-tulajdonosok mintegy tíz százaléka rendelkezett egyetemi végzettséggel, az igazgatóknak pedig a harminc százaléka. A fizetett vezetők körében tehát a képzettségi szint jóval magasabb volt, mint a tulajdonosok között, de nem érte el a felső vezetés végzettségét (MSÉ 1936).

Hasonló különbségek mutatkoztak a műszaki és a kereskedelmi tisztviselők végzettségében is. Míg a műszakiak 45 százaléka volt diplomás, a kereskedelmi tisztviselőknek csupán hét százaléka. Hozzá kell tenni, hogy az utóbbiak száma csaknem négyszerese volt a műszakiakénak, s körükben a középfokú végzettség dominált. Mindez összefüggésben állt a felsőfokú közgazdasági szakképzés kései beindulásával. Bár a tervezetek a gazdasági érdekvédelmi szervezetek erőteljes támogatása mellett már a tízes években elkészültek, a közgazdasági kar csak a két világháború közötti időszakban kezdhetette meg működését.

Míg a század elején a mintegy tízezer főiskolás és egyetemista hatvan százaléka jogász volt, s csupán tizennyolc százalék műszaki, a húszas évekre az arányok kiegyenlítettettebbé váltak. A tizenötezer főnyi hallgatói kör valamivel több mint harmada

hallgatott jogot, közel ezzel azonos arányú volt a műszaki, s tíz százalékot meghaladó a közgazdasági hallgatók aránya (Balázs—Lengyel 1986).

A második professzionalizációs hullám: munkásigazgatók és káder-menedzserek

A negyvenes évek intézményi változásai, az ezeket betetőző 1948–1949-es államosítások radikálisan átalakították a gazdasági reprodukció logikáját és a gazdasági elit rekrutációjának módját. A gazdasági vezetésben addig tapasztalható szakszerűsödési és részleges szakmászodási folyamatok megtörték.

Az intézményrendszer átalakulásának lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy míg korábban a gazdálkodó egységek rendelkeztek a stratégiai és a taktikai döntések fölött egyaránt, az államosítással a döntési szintek kettéváltak. A tervezés integratív szerepre tett szert, a tervhivatal és a minisztériumok a vállalatok szintjéről mintegy elvonták a gazdasági stratégia formálásának lehetőségét. A vállalatok vezetésének munkája a taktikai döntésekre, a közvetlen termelésirányításra, a tervek végrehajtására, tehát jórészt az utasítás-transzmissziós feladatokra redukálódott.

Az új vezetők kiválasztásának szempontrendszerén belül két kritériumcsoportot lehetett elkülöníteni: a kompetencia- és a lojalitáskritériumok csoportját. A kompetenciakritériumok közé tartoztak a képzettséget, a szaktudást, a hozzáértést, a gyakorlatot kondicionáló tényezők. A lojalitáskritériumok közül a személyes és szervezeti lojalitás tényezői mellett mindenképp a párttagság és a származás tényezői váltak fontossá.

A vezetés két szintjét a lojalitás- és kompetenciakritériumok eltérő kombinációja jellemezte. A vállalatoknál a taktikai döntésekért felelős vezetők kiválasztásában egyértelműen a lojalitáskritériumok domináltak. Az államosító munkásigazgatók túlnyomó többsége párttag volt, s mintegy kétharmaduk hat elemivel, vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezett (Lengyel 1986).

A stratégiai döntésekért felelős minisztériumi szinten azonban a lojalitás- és a kompetenciakritériumok sajátos kombinációjával találkozunk. A minisztériumok felső vezetésének döntő többsége — mintegy négyötöde — is párttag volt a negyvenes évek végén, ám eredeti foglalkozása szerint mintegy kétharmaduk értelmiségi, illetve fehérgalléros alkalmazottként kezdte, s mintegy egynegyedük már a háború előtt is közszolgálatban állt. Ez — a politikai és az ideológiai feltételek gyökeres megváltozása ellenére — az államigazgatási karrierminták sajátos típusát eredményezte, amelyeknek a lojalitás mellett a képzettség, a szakértelem és a hivatali rutin is feltétele volt. Mivel a stratégiai döntésekért felelős irányítási szinten a kompetencia is járulékos kiválasztási kritériumként működött, a kádercserék rekrutációs bázisa szűkebb volt, mint a vállalatok esetében. A lojalitást valószínűsítő szempontok közül a gazdasági vezetés mindkét szintjén fontossá vált a párttagság mellett a munkásszármazás, s a vállalatok esetében az intragenerációs munkáseredet is.

Az ötvenes években a fenti okokkal összefüggésben a gazdasági vezetés mindkét szintjét rendkívül jelentős fluktuáció jellemezte. Korabeli jelentések arról számoltak be, hogy egyes ágazatokban a vállalati vezetők ötödét–harmadát évente cserélték. A minisztériumokban is jelentős igény mutatkozott az új értelmiségi káderek iránt. Így volt lehetséges, hogy az önállóvá vált közgazdászképzés első évfolyamán, 1953-ban végzeteknek csaknem a fele a minisztériumoknál és főhatóságoknál kezdett dolgozni.

Az ötvenes évek első felében, egy ágazati felmérés tapasztalatai szerint, a vezetők több mint kilencven százaléka párttag volt mind a gazdasági minisztériumokban, mind pedig a vállalatoknál. A vezetés két szintje között azonban, a fentieknek megfelelően, különbségek mutatkoztak a származás és a képzettség tekintetében. A minisztériumi vezetők fele volt munkásszármazású, a vállalati igazgatóknak ezzel szemben háromnegyede. Az elemi iskolai végzettségű vezetők aránya a minisztériumokban öt százalék körüli volt, a vállalatoknál közel egynegyed. A taktikai döntések műszaki vonatkozásaiért felelős vállalati főmérnökök, akik az adott helyzetben a szakértelmiségi szereppel leginkább érintkező feladatkört töltötték be, különös csoportot alkottak. A főmérnöki gárda döntő többsége egyetemi vagy technikus végzettséggel rendelkezett, származását tekintve több mint fele értelmiségi-alkalmazotti származású volt, s közel egynegyede annak ellenére töltött be vezető pozíciót, hogy nem volt párttag.

Volt üzem, ahol a műszaki gárda ezen részét a „pótolhatatlan reakciósook” fogalmába sorolták, s a szakértelmiséget gyanakvás, az éberségi kampányokkal jellemezhető ideológiai légkör övezte. E bizalmatlan ideológiai légkör, a kártevőktől való félelem kiterjedt az igazgatókra is, akik az utasításvégrehajtó feladatkör, az egzisztenciális függés és a kompetenciahiány szorításában nagyfokú bizonytalanságban éltek. Attitűdjüket a bizonytalanság és az éberség tényezői formálták, valamint egy sajátos, a korai funkcionáriusokat jellemző puritanizmus, aminek kulcstétele az volt, hogy „oda mentem, ahová a párt irányított”. Ilyen eset volt Vermes Károlynée, aki három hónapos terhesen Budapestről került egy kőszegi szövetgyár élére. A gyárépületben lakott, s terhessége alatt hetente, a szoptatási idő alatt pedig naponta ingázott a fővárosba, ahol a családja élt, s ahol gyakran egyébként is személyesen kellett a vállalati beszerzések és az eladások felől intézkednie (Cserhalmi 1983: 152–166.).

A gazdasági vezetők nem rendelkeztek az érdekvédelmet biztosító és a szakmai identitást szolgáló szakmai szervezettel. Az 1948-ban ismételten életre hívott Kereskedelmi Kamara kezdetben hangsúlyozottan csupán külkereskedelmi-koordinációs feladatokat látott el, s egy tíz évvel később kelt kormányrendelet ebbeli funkcióját erősítette meg. A kezdeti külkereskedelmi jogú tagsági kör azonban fokozatosan kitért, önkéntesen beléphetek külkereskedelmi joggal nem rendelkező állami és szövetkezeti vállalatok, társulások is. A műszakiak és közgazdászok szakmai testületei inkább propagandisztikus funkciót töltöttek be, későbbiekben pedig a gazdaságpolitika terén működtek nyomásgyakorló csoportként.

1956-ot követően a káderpolitikával foglalkozó párthatározatok azt deklarálták, hogy a párttagság nem szükséges feltétele a vezetővé válásnak. A gyakorlatban azonban mégis úgy alakult, hogy a párttagok aránya a gazdasági vezetők körében a nyolcvanas évek második feléig mintegy négyötödös maradt. Ami valójában változott, az a származás és a képzettség szerepének megítélése volt. A származás szerepe fokozatosan megszűnt a lojalitás mérlegelésében, mind a vezetők körében, mind pedig a vezetés rekrutációs bázisát képező felsőfokú végzettségű körben. A vezetők mintegy negyede származott értelmiségi-alkalmazotti családból, s kétharmaduk értelmiségi vagy fehérgalléros alkalmazottként kezdte pályafutását a nyolcvanas évek elején.

Témánk szempontjából a döntő a képzettség szerepének felértékelődése volt. A kései tervgazdaság káderpolitikája formális képzettségi kritériumokat írt elő a gazdasági vezetés számára. A vállalati vezetők mintegy háromnegyede rendelkezett felsőfokú végzettséggel, a minisztériumi vezetőknek pedig mintegy kilenczede (Székely 1986; Bernát 1986). Az inkongruens, a felsőfokú végzettség megszerzése alól eseti felmentéssel rendelkező vezetők aránya a műszaki igazgatóhelyettesek esetében 16 százalék, a gazdasági igazgatóhelyettesek esetében azonban 38 százalék volt. Ugyanakkor a közgazdászok lényegesen felülreprezentáltak voltak a minisztériumi vezetők körében.

A közgazdászok és a mérnökök több mint kétötöde töltött be valamilyen szintű vezetői pozíciót. A végzett mérnökök száma a harmincas évekbeli tízezerről száz-húszezerre, a végzett közgazdászoké háromezerről negyvenezerre nőtt ötven év során. A két szakma arányait tekintve is számottevően növekedett az értelmiségi hivatásokon belül, ami elsősorban a jogvégzettek arányának csökkenésével állt összefüggésben. A gazdasági vezetés rekrutációs bázisát alkotó két hivatás tehát felsőfokú végzettséghez kötődött, s az állami vállalatok és intézmények esetében maga a gazdasági vezetés is.

A nyolcvanas évek derekán került sor a Kereskedelmi — majd Gazdasági — Kamara funkciójának újjászabályozására, ekkor jelent meg az érdekképviseleti szerepkör explicit formában is (Ágoston 1989; Tölgyessy 1988). Ugyanakkor a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján módosult a felsőfokú végzettség belső összetétele: a közgazdászok közt 61 százalékról 54 százalékra, a mérnökök közt 76 százalékról 59 százalékra csökkent az egyetemi végzettségűek aránya a főiskolai végzettségűekkel szemben. Ebben az időszakban a jogi és az orvosi hivatás kizárólagosan egyetemi szintű diplomához kötődött. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az inkongruens vezetők aránya korcsoportonként újratermelődött, tehát a vezetői kör fiatalítása nem járt automatikusan a képzettségi szint emelkedésével.

A kései tervgazdaság tipikus vezetője egyszerre volt felsőfokú végzettségű és párttag is. Ez a káder-menedzser lét jóval nagyobb mozgásteret biztosított számára mint a korábbi munkásigazgatói pozíció, de gyakran feloldhatatlan ellentmondásokat és inkonzisztens magatartásformákat eredményezett.

Összegzés

Mit válaszolhatunk mármint a huszadik századi magyar gazdasági vezetés professzionalizációjával kapcsolatos kérdésre? Mindenekelőtt valóban nem túlzás a professzionalizáció két hullámáról beszélni, mivel az egymásra torlódó társadalmi folyamatokat a második világháború és az államosítások cezúrája élesen tagolja.

Az alapítók és az örökösök generációjában valóban megfigyelhető a gazdasági vezetés szakszerűsödése. Mindkét generáció nyereségorientált szemléletet személyesített meg, autonóm gazdasági döntéseket hozott, s kristályosodási pontja a magántulajdon volt. Megkezdődött a vezetői szerepek szakmásodása is, ezek háttéréként pedig kezdett elterjedni a műszaki és a közgazdasági hivatás. A két generáció további közös vonása volt, hogy tagjaik többségükben magas társadalmi státusú családból származtak, magas és növekvő arányú volt körükben a felsőfokú végzettségűek aránya. A felsőfokú képzettség nem vált formálisan a vezetői rekrutáció előfeltételévé, de az örökösök generációjában gyakorlatilag már ekként működött. A két generáció kiválasztási elve a vagyon, a származás és a szakértelem volt, ugyanakkor sikekeres stratégiák végigviteléhez gyakran kellett kijáráshoz, politikai kapcsolatokhoz folyamodniuk, illetve ilyen pozíciókat is birtokolniuk. A munkaadói érdekvédelmi funkciót betöltő testületek hatékonyan működtek a békegazdaság periódusaiban, de ineffektívnek bizonyultak az irányított gazdaság feltételei között.

Az államosítás gyakorlatilag lerombolta a gazdasági vezetés körében megindult szakszerűsödési és szakmásodási folyamatokat. A gazdasági szervezetek stratégiai és taktikai döntéseinek köre élesen szétvált, a stratégiai döntések a redisztributív tervezési hierarchia felső szintjeire kerültek. Az alsó szinten ennek megfelelően a vezetők kiválasztásában a lojalitás, a származás és a párttagság kritériumai váltak döntővé. A felsőbb szinteken azonban kezdettől fogva a lojalitás és a képzettség együttes rekrutációs feltételeivel találkozunk.

A felsőfokú végzettség a vállalati szinten kiválasztási szempontként a tervezési gazdasági vezetők második generációjánál került előtérbe. Háttérbe szorult a származás kritériuma, ám a párttagságé, ha nem is formális előírásként, de gyakorlatilag változatlan mértékben fennmaradt. A korábbi tendenciáknak megfelelően tömegesen elterjedtek és felsőfokú képzéshez kötötté váltak a gazdasági vezetés háttérét adó műszaki és közgazdasági szerepek. E szakmák azonban sem az érdekérvényesítést, sem pedig a felsőfokú képzés belső szerkezetét tekintve nem professzionalizálódtak olyan mértékben, mint a jogászai vagy az orvosi hivatás.

A gazdasági vezetők képzettségi színvonala a hetvenes–nyolcvanas években érte el a harmincas évekbeli szintet. Azt jelentené tehát mindez, hogy a professzionalizáció tekintetében semmi sem történt? A gazdasági vezetés professzionalizációja a szó tágabb, szakszerűsödési értelmében, mindkétszer lendületet vett, ám a két hullám során eltérő irányba tartott. A szakszerűsödés az első periódusban a nyereségmaximalizálás és a kijárási, a második periódusban pedig a tervutasítás és a tervalku normáihoz igazodott.

Felemás, csonka professzionalizációról beszélhetünk a szó szűkebb, szakmásokdási értelmében. A meritokratikus és kredenciális értékek mindkét hullámban teret nyertek a vezetőkiválasztásban, de a két periódusban egymással ellentétes tartalmú származási és lojalitáskritériumokkal fonódtak össze.

Várható-e a rendszerváltással a professzionalizációs trend újabb megtörése? Végére is a magántulajdonosoknak senki nem írhatja elő képzettségi kritériumok tiszteletben tartását. A korábbi vezetői és szakértelmiségi tudás egy része konvertálható, s a második gazdasági tapasztalatoknak jelentős szerepe van a magánszféra formálásában. A nemzetközi tapasztalatok is arra utalnak, hogy a magántulajdon tartósan a kredenciális értékekre alapozza a vezetőkiválasztást, a trend megtörése tehát nem várható.

A munkaadói érdekvédelmi testületek kiépülése, a vezetői szerepek differenciálódása hozzájárul a professzionalizációhoz. A gazdasági vezetés különböző típusai az igényelt tudás jellegét tekintve közel kerülhetnek a szakértelmiségi hivatásokhoz, ám funkciójukból adódóan kevésbé formalizált vagy a teljesítményre és a szakmai tapasztalatra közvetlenebbül utaló belépési és előrehajlási kritériumokhoz kötődnek. A vállalkozói szerepek tömeges elterjedése ugyanakkor hozzájárulhat a mindennapos aprómunka olyanfajta szakszerűsödéséhez, aminek jelentőségére Hajnal István munkássága utalt.

Hivatkozások

- Ágoston László (szerk.) 1989. *Fejezetek a Magyar Gazdasági Kamara történetéből*. Budapest
- Balázs János—Lengyel György 1986. A közgazdasági és műszaki pályák elterjedése Magyarországon. In: Hrubos Ildikó (szerk.) 1986, 8–43.
- Bernát János 1986. Az állami és a szövetkezeti vezetők rekrutációja és mobilitása. In: Lengyel (szerk.) 1986, 51–80.
- Collins, Randal 197. *The Credential Society*. N.Y.
- Cserhalmi Imre 1983. *Történelmi kulcsátvétel*. Budapest
- Erba Odescalchi Sándor 1991. *Testamentum II. Életem regénye*. Budapest
- Erdei Ferenc 1942. Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány*, (XXII) 4–5, 463–496.
- Freidson, Eliot 1986. *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*. Chicago–London
- Hajnal István 1933. Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 183–214.
- 1936. *Az újkor története. Egyetemes Történet*. III. kötet. Budapest
- 1940. A „racionális” a fejlődéstörténetben. *Századok*, 462–464.
- Hrubos Ildikó (szerk.) 1986. *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője*. Budapest

- Kovács Éva 1989. A gyáriparosok sajtója „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje”. *Társadalomkutatás*, 1, 106–119.
- Krausz Simon 1937. *Életem*. Budapest
- Lakatos László 1992. „Középkorimádat” vagy népiesség? Hajnal István történetiszemlélete. *Valóság*, 11, 30–46.
- Lengyel György 1989. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest
- (szerk.) 1986. *A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban*. Budapest
- MSÉ 1936. *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1935*. Budapest
- Parsons, Talcott 1968. Professions. In: David L. Sills (ed.) *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. 11. N.Y., 536–547.
- Rueschemeyer, Dietrich 1986. *Power and the Division of Labour*. Stanford
- Székely Judit 1986. Adalékok a gazdasági szférában dolgozó felsőszintű vezetők iskolai végzettségének elemzéséhez. In: Lengyel György (szerk.) 1986, 27–50.
- Tölggyessy Péter 1988. *Gazdasági érdekképviselők Magyarországon*. Budapest
- Wilensky, Harold L. 1964. The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology*, (XX) 2, 137–158.

A POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁSI VÁLSÁG A MEZŐGAZDASÁGBAN ÉS A FALUSI TÁRSADALOMBAN

1. A posztszocialista átalakulás jellegéről

Tanulmányunk egy több évig tartó nemzetközi összehasonlító kutatás megjelenés alatt levő zárókötetének a magyar mezőgazdasággal foglalkozó részeit foglalja össze (Reforming Collectivized Agricultures: Failures and Successes, Westview Press).

A kutatássorozat a szocialista rendszer reformjait és a posztszocialista korszak átalakulási válságát elemezte. A magyar mezőgazdaság ebben a kutatásban kivételes figyelmet kapott, mert a döntéshozatal részleges decentralizálása, a kisüzemi családi termelés szerepe, a részesművelés rendszere, a lokális redisztribúció működtetése az államszocializmusnak a kínai mellett talán legnagyobb gazdasági sikertörténetét hozta létre. A hetvenes évekre, a sztálinista modellt megtagadva, a magyar gazdaságban számos reformot léptettek életbe, amelyek eredményeként a mezőgazdaság versenyképes lett a tőkés agrárgazdaságokkal. A nyolcvanas évek közepére a gazdasági növekedés az elmaradt reformok következtében kifulladt, és a kisüzemi termelésben előállított jövedelmek nagyobb részét sem a bővített újatermelés finanszírozására, hanem fogyasztási célokra használták fel.

1989 után a posztszocialista társadalmak olyan krízisbe kerültek, amely valószínűleg a modern társadalmak legnagyobb válságává mélyül, és amely nagyobb és mélyebb, mint a nagy gazdasági világválság volt 1929 és 1933 között. A nemzeti régióban a jövedelem 20 százalékkal vagy többel, az ipari termelés legalább 30 százalékkal, a mezőgazdasági még többel csökkent, a munkanélküliség tíz százalék fölé emelkedett. A jelenlegi válság nemcsak mélyebb a nagy gazdasági világválságnál, hanem szélesebb is, mert nemcsak gazdasági, hanem társadalmi természetű. A nagy gazdasági depresszió a kapitalista rendszer strukturális válsága volt, mélyrehatóbb, mint a ciklikus válságok, de a krízisbe került társadalmak osztályviszonyai és tulajdoni viszonyai alapstrukturáikat tekintve érintetlenek maradtak. Ezzel szemben a Szovjetunió és a többi kelet-európai posztszocialista állam gazdasági és társadalmi formációja és világrendszeren belüli helye megváltozott. A szocializmus bukása után, a korábban katonailag és politikailag integrált rendszerhez tartozó társadalmaknak a kapitalista világrendszer gazdaságilag integrált strukturájához kell alkalmazkodnia. Ennek egyik feltétele a gazdasági és társadalmi formációváltás, amely önmagában is rendkívüli folyamat. A szocializált tulajdon magántulajdonná alakítása az osztálystruktúra megváltozásával jár együtt, amelyet az értékrend és a kollektív identitás zavarai és a politikai instabilitás terhelnek.

A társadalomtudományi irodalom egy részében a posztszocialista időszak fejleményei, mint a piacgazdaságba és demokráciába történő átmenet folyamata jelenik

meg, bár mások szerint (Stark 1992) az átmenet túl teleologikus, és helyette a változások irányát nem jelző átalakulás használhatóbb terminus. Kornai János átalakulási válságról írt tanulmánya Starkéval konzisztens véleményt fogalmaz meg (Kornai 1992). Tanulmányunk célja, hogy a magyar mezőgazdaság és agrártársadalom példáját elemezve járuljon hozzá ehhez a legutóbbi időben keletkezett vitához, amelyben azokkal értünk egyet, akik az 1989 utáni időszak eseményeiben inkább a poszt-szocializmus intézményes válságát és nem a piacgazdaságba való átmenetet fedezték fel. Elemzéseink az útfüggő fejlődés (path-dependency) teóriájához is kapcsolódnak. Korábbi munkáinkban, különösen Szelényi Iván *Socialist Entrepreneurs* című könyvében (1988), a magyar mezőgazdaság és agrártársadalom hatvanas és hetvenes évekbeli történetét úgy értékeltük, mint részleges visszatérést a kommunizmus által megszakított fejlődésvonalhoz. A földosztás és a mezőgazdasági kollektivizáció végérvényesen megtörni látszott azt a tulajdoni és termelési struktúrát, amely a magyar mezőgazdaság hagyományos, történeti útját jelölte. Ezzel a várakozással szemben, a hetvenes évek végére, a kisüzemi és nagyüzemi termelés aránya megközelítette a háború előttiét. Az üzemszerkezet negyedszázadon belüli kettős átalakítási kísérlete ellenére a magyar mezőgazdasági struktúra visszatérni látszott történetileg meghatározott fejlődésvonalához. Az agrárszerkezet „útfüggő” poszt-szocialista átalakulása a következők szerint értelmezhető. A keresztyén nemzeti kormányzat retorikájában a családi gazdaság jelent meg mint a jövő domináns üzemformája. A kárpótlás, a privatizáció és a szövetkezeti átalakulás törvénybe iktatásával a kormányzat meg is indította a restauráció folyamatát, azonban öt évvel a rendszerváltás után a családi üzemek nem művelnek többet a termőföld egyharmadánál, és legfeljebb annak van esélye, hogy a kétezredik évre a mezőgazdasági üzemszerkezet az 1900-ashoz hasonló megoszlású lesz. Nemzetközi kutatás szerint hasonló „involúciós” trendek más országokban is felfedezhetőek. Dolgozatunk annak a bemutatása, hogy mind az államszocialista, mind a poszt-szocialista mezőgazdasági átalakítás grandiózus kísérlete végső következményeit tekintve sikertelen maradt. Úgy szüntette meg a korábbi rendszer alapstruktúráit, hogy azoknak lényegi elemeiből nagyot sokat megőrzött.

2. A magyar mezőgazdasági „csoda” (a hatvanas és hetvenes évek)

A posztmaoista Kína kivételével Magyarország volt az egyetlen államszocialista ország, amely legalábbis egy időszakban, a hatvanas évek végén és a hetvenes években, dinamikusan fejlődő agrárgazdasággal rendelkezett, és képes volt olyan kollektivizált agrárrendszer létrehozni, amely felszámolta az élelmiszerhiányt és exportra is termelt. A hatvanas évek elejének visszaesése után az évtized közepétől a termelés növekedni kezdett és a hetvenes évekre figyelemre méltó eredményeket ért el.

A hatvanas évek és a korai nyolcvanas évek közötti időszak talán a magyar agrártörténelem legsikeresebb korszaka volt. Az 1950-es termelési szintet 100-nak véve 1965-re az értékesített bruttó agrártermékek aránya 125 százalékra, 1982-re

226 százalékra nőtt, és ezt a szintet azóta sem tudta meghaladni. A nettó agrártermelés is hasonlóan alakult: az 1950-es 100 százalékhoz képest 1982-re 400 százalékra emelkedett (KSH 1994). A termelés növekedése az ártermelés növekedésével járt együtt, a kül- és belső piacon értékesített termékek aránya 1950 és 1965 között 100-ról 144 százalékra, 1982-re pedig 290 százalékra emelkedett. A magyar mezőgazdaság termelés potenciálja nemzetközi összehasonlításban is jelentékeny volt. A búza és kukorica termésátlagai a francia, a dán, az egyesült államokbeli vagy a kanadai eredményeknek feleltek meg, a hústermelés is legjobbak között volt a világon (KSH 1985).

Az agrártermelés a siker két évtizedében a magyar nemzetgazdaságban is fontos szerepet töltött be. Az aktív népesség kevesebb mint 20 százaléka volt mezőgazdasági alkalmazott, míg az ország valutabevételeinek harmada a mezőgazdasági termékek exportjából származott. A magyar agráréxport majdnem fele ment nyugatra. Az egy főre jutó agráréxport szempontjából Hollandia, Dánia, Írország, Belgium és Franciaország után Magyarország a hatodik volt Európában (KSH 1985). Mivel a kollektivizáció más országokban a termelés hosszan tartó stagnálásához vezetett és krónikus élelmiszerhiányt idézett elő, a magyar eset magyarázatot érdemel. A siker okait a következőkben látjuk.

2.1. A kollektivizáció jobb menedzselése

Az ötvenes évek sikertelen kollektivizációját követően (lásd Donáth 1977; Pető—Szakács 1984) 1958-ban és 1959-ben, nagy politikai viták után (Berend T. 1983) a kormányzat pragmatikus lépéseket fogadott el a kollektivizációval kapcsolatban, amelyeknek eredményeként egy év alatt a szövetkezetek száma 2755-ről 4158-ra, a tagok száma 140 ezerről 548 ezerre nőtt. 1960-ban a szövetkezeti tagok száma már egymillió (Pető—Szakács 1984). Hivatalosan az önkéntesség volt meghirdetve, de a valóságban több olyan intézkedést is hoztak, amelyekkel a parasztok szövetkezetekbe lépését kívánták kioroszakolni. 4000 aktivistát küldtek vidékre, akik nem hagyták el addig a megszállt falvakat, ameddig a többség alá nem írta a belépési nyilatkozatot. Az ötvenes évek tömeges deportálásai és bebörtönzései után más, valamivel enyhébb kényszereket (rábeszélés, fenyegetés, kifárasztás) alkalmaztak, de a korábbi időszak erőszakosságainak a felidézése és néhány, a fizikai erőszakot és tettelegességet sem nélkülöző túlkapás is elég volt ahhoz, hogy a parasztok ne tanúsítsanak nagyobb ellenállást a kollektivizálással szemben. Az 1956-os forradalom leverése sokak számára bizonyította, hogy az ellenállásnak nincs esélye. A parasztság döntő többsége viszonylag rövid idő alatt belépett a szövetkezetekbe, vagy elhagyta a mezőgazdaságot és városi munkahelyet keresett. 1958-ban még 1,5 millió parasztgazdaság volt 1963-ban már csak 150 ezer; félmillióan mentek el a mezőgazdaságból, a többiek szövetkezeti tagok lettek.

A gyors változások és a kollektivizáció erőszakossága ellenére a termelés nem esett vissza drámaian. 1968-as árakon számolva 1958-ban 82 milliárd a bruttó mezőgazdasági termelés értéke, 1959-ben 85 milliárd, amely 1960-ra 79 milliárdra csökkent, de 1961-ben már 80 milliárdra nőtt és 1963-ra elérte az 1959-es szintet. A kollektivizáció sikerességét a legtöbb elemző az új módszereken kívül részint annak tulajdonítja, hogy a kormányzat a szegényparasztok mellett a középparasztság megnyerése érdekében is intézkedéseket foganatosított. A szovjet kollektivizációt a harmincas években, amelynek a mintáját követte a többi szocialista állam is, köztük Magyarország az ötvenes években, a közép- és gazdagparasztok ellen irányult, a kulákok elleni osztályharcként értelmezték. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján a középparasztság megértette, hogy minden viszolygása ellenére sem tudja a kollektivizálást elkerülni, amelyet a hatalom, ha szükséges, nagyobb erőszakkal is végrehajt. A legjobb gazdák közül néhánynak vezető állásokat ajánlottak fel a szövetkezetekben, azzal az indokkal, hogy szakértelmük szükséges a nagyobb gazdaságok irányításához, és szövetkezetbe lépésüket tömegesen követték a többiek. A mezővárosokban engedélyezték és ösztönözték, hogy a szövetkezetek birtokkategorikái szerint — külön a szegény és a gazdagabb parasztok — és a rokonsági kapcsolatok figyelembevételével alakuljanak meg. Ezek a módszerek elfogadhatóbbá tették az elkerülhetetlennek ítélt szövetkezesítést.

A kollektivizáció sikerét az állami szövetkezeti és mezőgazdasági politika is segítette. 1964-ben és 1965-ben a szövetkezetek hiteltartozásainak nagy részét elengedték, és nagyobb mezőgazdasági beruházásokat eszközöltek. A hatvanas évek végére az összes beruházás 19 százaléka jutott a mezőgazdaságra (Pető—Szakács 1984). Két további rendkívül fontos reformot is hoztak. 1966-ban általános árreformot vezettek be, amely az első lépés volt a mezőgazdasági árak fokozatos deregulációjának irányába és az árutermelés ösztönzőinek létrehozásához, valamint a szektorsemlegesség megteremtéséhez. 1968-ban megszüntették a szövetkezetek közvetlen központi irányítását, a mezőgazdasági üzemek gazdasági vezetői a legtöbb kérdésben a korábbinál sokkal szabadabban dönthettek. A hatvanas évek végétől új, jól képzett agrárdiplomás generációi kaptak felelős állásokat a szövetkezetekben, akik élni tudtak a racionálisabb árrendszer és a gazdasági döntéshozás decentralizálásának előnyeivel.

2.2. A korlátozott családi gazdálkodás politikai elfogadása — vegyes üzemszerkezet

A legtöbb szocialista államban a kollektivizálás tönkretette a családi munkaszervezetet. Valamilyen mértékű családi termelés engedélyezett volt a háztáji kisparcellákon, de azt mindig is időlegesnek, megszüntetendőnek tartották. A szovjet típusú agrárpolitika hosszabb távon az olyan óriás üzemeket preferálta, ahol ipari jellegű a munka-

szervezés. A magyar agrárpolitika a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években ettől teljes egészében különbözött.

A családi, kisüzemi gazdálkodás nálunk távolról sem volt marginális vagy hanyatló szektor, a magyar agrárpolitika a vegyes üzemszerkezetet fogadta el. A tradicionális magyar mezőgazdaság a század elejétől vegyesüzemű mezőgazdaság volt. A második világháború előtt a nagybirtokosoké volt a termőföld körülbelül negyven százaléka, a többin a családi gazdaságok osztoztak. Nagyjából egy évszázada a kisüzem és nagyüzem között részleges munkamegosztás alakult ki. A nagyüzemek inkább a gabona- és takarmánytermelésre specializálódtak, a kisüzemek eladásra inkább húst, zöldséget és gyümölcsöt termeltek. A második világháború előtt a nagybirtokok gazdálkodása több félféudális elemet őrzött. Az agrárszektor túlnépesedése miatt a kisüzemi termelés legfontosabb célja a munkaerő lekötése és a parasztcsaládok élelmiszer-szükségletének biztosítása volt, a piacra termelés másodlagos maradt.

A hatvanas évek második felére a magyar agrárpolitika nagy toleranciával kezelte a családi termelést és bátorította a háztáji intézményének egyre intenzívebb hasznosítását. A családi, kisüzemi termelés nem korlátozódott a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságára, a legtöbb rurális háztartás, és a városiak egy része is, a mezőgazdasági kistermelés résztvevőjévé vált. A nyolcvanas évek elején a háztartások hatvan százaléka állított elő valamilyen mezőgazdasági terméket. A kisüzemek a termőföldnek mindössze 10 százalékát művelték, de arányuk a mezőgazdaság árutermelésén belül fokozatosan nőtt. A kisüzemek 10–15 százaléka, 200 000 körüli család, tudott specializált árutermelést folytatni. A szövetkezeti termelésben is helyet kapott az egyéni felelősség és ösztönzés a részesművelés rendszerével, amely nem bolygatta a kollektív tulajdont, de a családi munkaszervezés továbbélését is lehetővé tette.

A részesművelés gyakorisága és elterjedtsége miatt nehézséget okoz annak pontos megállapítása, hogy az összes termékek hány százaléka származik a kollektív, illetve a családi termelés formáiból. Hosszú ideig egyharmadban adták meg a kisüzemi termelés arányát, más vélemények szerint megközelítette, időnként meghaladta az 50 százalékot. Pető és Szakács idézett könyvének adatai szerint a szántóföldi termelés egyharmada származott a részesművelésből, más elemzések azt mutatták ki, hogy a vidéki, családi jövedelmek 60–70 százalékát a családi termelés (részesművelés és kisüzemi termelés) állította elő.

A földosztás és a kollektivizáció a hagyományos magyar földbirtokszerkezetet változtatta meg, de ezt a „deformációt” a munkaszervezet előbbiekben elemzett rendszere mintegy korrigálta, a végeredmény: a termelésnek a világháború előttihez hasonló, 50–50 százalékos megoszlása a nagy- és kisüzemek között.

A kollektív és családi termelési formák sajátos szimbiózisban léteztek. A szövetkezetek gépi és egyéb szolgáltatásokat kínáltak a kisüzemeknek és biztos, bár monopolizált piacot jelentettek temékeiknek. A mezőgazdasági technológiai innováció eredményei a nagyüzemekén keresztül terjedtek el, amelyek nem törekedtek a kisüzemek beolvasztására, inkább integrációjukra vállalkoztak. A kisüzemek több mint fele túllépett az önellátásra termelés keretein. A nagyüzemeknek a kisüzemekből

származó termékekkel folytatott kereskedelme tisztos hasznot hozott, és tagjaik a jelentékeny kisüzemi többletjövedelem miatt nem vándoroltak el. A kisüzemek termékeinek fele került piaci értékesítésre. Közvetlenül a kollektivizáció után ez az arány 30 százalék volt, a nyolcvanas évek elejére nőtt 70 százalékra (Szelényi 1988; Kovách 1988).

Az 1945-ös földreform torz — bár szociálisan igazságosabb — agrárüzemi struktúrát teremtett, mert a termőföld jelentős részét nagyon kicsi gazdaságok tulajdonába adta. A kollektivizáció, a családi termelési formák továbbélésével, az agrártermelés gazdaságilag sokkal hatékonyabb üzemstruktúráját hozta ismét létre. Ebből a szempontból a kollektivizáció nagy ellentmondása, hogy bár életképes nagyüzemeket teremtett, de a nagyüzemek és miniüzemek mellett nem jöhettek létre a középüzemek, amelyek egyes termékfajták esetében hatékonyabbak lehettek volna. A hatvanas években 800–1000 holdas szövetkezetek alakultak, amely földnagyság elég volt a nagy teljesítményű erőgépek hatékony felhasználásához és az iparszerű munkaszervezés elterjedéséhez.

A családi termelés változatlan fontosságának ellenére a nagyüzem–kisüzem kapcsolatában néhány strukturális visszarendeződés történt a hatvanas és hetvenes években. Különösen két trendet tartunk fontosnak. A folyamatos proletarizálódás és a parasztságból történt kiválás miatt csökkent a kisüzemek száma és az általuk művelt föld területe. 1972-ben még 1 millió 681 ezer kisüzem termelt, 1982-ben már csak 1,5 millió. A háztájit nem művelő szövetkezeti tagok aránya 13 százalékról 20 százalékra nőtt 1967 és 1977 között (Juhász 1979), és a családi termelés földterülete 17-ről 12 százalékra csökkent 1972 és 1981 között, miután természetben (terményben) is meg lehetett kapni a háztájit. Ebben az időszakban a kisüzemi termelés intenzívebbé és piacorientáltabbá vált. (Juhász 1982; Márkus 1980; 1983; Szelényi 1988; Kovách 1988). A proletarizációt a rurális társadalom más szegmenseiben a polgárosodás ellensúlyozta, míg voltak, akik felhagytak a kisüzemi termeléssel, mások árutermelése vállalkozássá erősödött. Juhász Pál adatai szerint a csak önellátásra termelő szövetkezeti tagok aránya az 1967-es 64-ről 23 százalékra esett 1977-re, mialatt az elsődlegesen árutermelő kisüzemek aránya 19-ről 57 százalékra nőtt (Juhász 1979). Mások elemzése szerint 1960-ban a kisüzemek termékeik 37, 1975-ben 51, 1982-ben 60 százalékát értékesítették piacon (Kovách 1988). A kisüzemi termelés intenzitásának növekedését a termelés szerkezetének adatai is mutatják. 1970-ben a kistermelők még 28 százalékát termelték meg a gabonának, 1984-ben már csak 9 százalékát. Ugyanebben az időben zöldségtermelésük 36-ról 62 százalékra, gyümölcsstermelésük 52-ről 60 százalékra növekedett, de hasonlóak az adatok az állattenyésztésben is.

A mezőgazdaság kollektív és magánszektora is fénykorát élte a hatvanas és hetvenes évek fordulójától, bár a kollektív gazdaság mutatta a nagyobb dinamizmust. A hatvanas évek elején a kistermelés aránya a KSH számítási rendszere szerint az 50 százalékhoz volt közel. Ez a nyolcvanas évek elejére egyharmadra csökkent, bár a

folyamat később megfordult, és a kollektivizált gazdaság utolsó periódusára helyreállt a hatvanas évek elejének termelésszerkezete.

2.3. A zöld forradalom

A világ más országaihoz hasonlóan Magyarországon az utóbbi két-három évtizedben új mezőgazdasági technológiákat vezettek be, ami a termésátlagok rendkívül gyors növekedését eredményezte. Nagyarányú befektetéseket eszközöltek a mezőgazdaságban, új, ipari jellegű munkaszervezést honosítottak meg, különösen az állattenyésztésben és a piacra orientált kertészetekben.

A zöld forradalom hatása a magyar mezőgazdaság termésátlagait is lényegesen megnövelte, mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben. Néhány szántóföldi növény hektáronkénti termésátlagai kilóban megadva a következőképpen alakultak 1965 és 1982 között: a búza 2130-ról 4380-ra, a kukorica 2770-ről 7230-ra, a burgonya 7380-ról 21420-ra emelkedett. Hasonló volt a növekedési trend az állattenyésztésben. Például a tejtermelés 100 hektárra eső átlaga 123-ról 309 hektoliterre, a tojástermelése 4363-ról 23664 darabra nőtt. A marha- és sertéshús termelése 50 százalékkal nőtt, míg a baromfié hatszorosára (KSH 1994). A kemizálás és a termelés mechanizálása vezettek ezekhez az eredményekhez, amelyek a nyolcvanas évek elejére érték el növekedésük felső határát.

A hatvanas évektől az agrárfelsőoktatást soha nem látott intenzitással fejlesztették. Az agrárdiplomások új generációit képezték ki, akiknek a többsége közép- vagy gazdagparaszt családból származott. Az új agrárszakemberek átvették a szövetkezetek vezetését azoktól, akik a kollektivizálásakor, vagy utána kerültek ezekre a posztokra.

2.4. A termelés diverzifikációja a szövetkezetekben

A hetvenes évekre a szövetkezetek megkezdtek az ipari, kereskedelmi és szolgáltató melléküzemágak kiépítését. A kollektivizáció fontos szerepet kapott a rurális túlnépesedés problémáinak kezelésében. A túlnépesedést többféleképpen is csökkentették a hatvanas években (Andorka—Harcza 1982). A kollektivizáció jelentős nyomásának hatására a vidéki népesség számottevő része költözött a városokba új munkaalkalom reményében, mások az ingázást vállalták. Ahogy a szövetkezetek kezdték kihasználni a gépesítés segítségével üzemmeretük gazdasági előnyeit, a rurális túlnépesedés újra jelentkezett. A válasz a diverzifikáció volt, az ipari, kereskedelmi és szolgáltató melléküzemágak megteremtése. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján a szövetkezetek jövedelmének csaknem a fele a melléküzemágakból származott. A szövetkezeti ágazatok egyik legfőbb célja az állandó mezőgazdasági munkához nem jutó vidékiek alkalmazása volt. A melléküzemágak hamarosan a jövedelemszerzés jelen-

tény forrásai lettek, ez volt a gazdaság egyik legdinamikusabb szektora, amely szerepet kapott az agrár-alaptevékenységek finanszírozásában is, s amely nagyon hasonlított a nyolcvanas évek kínai vidéki iparosításához. A családi, kisüzemi termelés nagyüzemi integrációja mellett a szövetkezetek diverzifikációja, a vidéki iparosítás és a szolgáltatások expanziója is részese a magyar mezőgazdasági „csoda” sikerének.

2.5. A hazai és a nemzetközi élelmiszerpiac bővülése

A magyar mezőgazdaság legsikeresebb éve a hazai és a nemzetközi élelmiszer-kereslet növekedésével estek egybe. A hetvenes évek az Egyesült Államokban is a mezőgazdasági növekedés korszaka volt. Ebben az évtizedben a nemzetközi piacon jelentős élelmiszer-kereslet támadt. Nemcsak a nyugati államok, hanem az olajárrobbanás miatt még gyorsabban gazdagodó arab országok is komoly vevőként jelentkeztek, de valamelyest nőtt a magyar élelmiszer-export szempontjából nem jelentéktelen szocialista piac igénye is. A magyar belső piac is, a városi népesség és reálbérek növekedése miatt, egyre több mezőgazdasági terméket tudott felvenni. A pragmatikusan végrehajtott kollektivizáció, az innovatív szervezeti formák, az állami agrárpolitika, a kisüzem és nagyüzem szimbiózisa, a melléküzemágak eredményessége és a kedvező piaci feltételek két évtizeden keresztül tudták biztosítani a mezőgazdasági termelés növekedésének dinamizmusát. A nyolcvanas évek elején azonban már csak olyan, új gazdasági reform tudta volna a továbblépés feltételeit megteremteni, amelyet az államszocialista idők politikai elitje sohasem tudott véghezvinni.

3. Nyolcvanas évek: elmaradt tulajdonreform és stagnáló termelés

A nyolcvanas évek elejére a mezőgazdasági konjunktúra a csúcsára érkezett, 1983 után a termelés stagnálni kezdett, majd csekély mértékben visszaesett, a termelékenység mutatók és a mezőgazdaság jövedelmezősége csökkentek, a magyar áruk világpiaci versenyképessége romlott és nőtt a környezet szennyezése. A megtorpanás és visszesés a mezőgazdasági termelés „szocialista” struktúrájának elmaradt átalakításából és a világpiaci változásokból eredt.

3.1. A reformálhatóság határai és a recesszió okai

3.1.1. A szabad földpiac hiánya és a föld magántulajdonának korlátozása

A szocializált mezőgazdasági termelés első két évtizedében a föld magántulajdonának és piaci forgalmának az erőteljes korlátozása nem akadályozta a mezőgazdasági

termelés fejlődését. A tőkés jellegű átalakulást és az új technológiai befektetéseket, az extenzív termelés intenzívvé alakítását korábban a magas földárak is lehetetlenné tették. A gyakorlatilag megszüntetett földmagántulajdon befektetési forrásokat szabadított fel, amelyek felhasználása hozzájárult a „zöld forradalom” sikeréhez és a „magyar mezőgazdasági csodához”.

A földpiac hiánya azonban a nyolcvanas évekre, egy más fejlődési szakaszban, az agrártermelés szerkezetének megmerevedését idézte elő, akadályozva az alkalmazkodást a zöld forradalom és a piac új kihívásaihoz. Az agrártermékek belső piaca a nyolcvanas évekre telítődött, a világpiaca is átalakult. Az arab államok kereslete több tényező következtében visszaesett, a korábban élelmiszer-importáló nyugati államok önellátóvá váltak, megnőtt az új termékek iránti igény, a keleti piacok kielégítése a kevésbé termelékeny és a környezeti problémákra érzéketlen technológiákat konzerválta. A magyar mezőgazdaság nem, vagy csak részben tudott ezeknek az új kihívásoknak megfelelni. Míg máshol a tőke akkumulációjának hajlékony módozatait dolgozták ki és alkalmazták, a magyar mezőgazdaság nem tudott a posztfordizmus fejlődési fokára jutni. A föld és más termelési eszközök forgalma továbbra is korlátozott és redisztributív módon szabályozott maradt, az energiaárrobbanás és a központi fejlesztési források csökkenésének következményei az évtized első éveitől már jelentkeztek. A mezőgazdasági innováció és a gyorsan változó körülményekhez történő adaptáció túl lassú, az üzemszerkezet és üzemnagyság pedig átalakíthatatlan maradt.

3.1.2. A nagyüzemek és kisüzemek szimbiózisának korlátai

A hatvanas és hetvenes években a kisüzemi mezőgazdasági termelés intenzívebben alakult és egyre nagyobb mértékben kommercializálódott. A hetvenes évek közepétől az értékesítésre kerülő termékek aránya meghaladta a saját fogyasztásra előállítottakat, ami a kisüzemi termelés korábbi szakaszaiban soha nem történt meg. A piacosodást azonban nem követte a polarizált — túl nagy és túl kicsi üzemekből álló — agrárszerkezet átalakulása. A középüzemek az adott gazdasági rendszeren belül nem jöhettek létre. A specializálódásnak gátat szabott a 20–50 holdas középüzemek hiánya, amelyek, különösen a gyümölcstermelő és az állattartó gazdaságok esetében, jövedelmezőbbek és termelékenyebbek lehetnek volna, mint az egyesítések után létrejött többezer holdas szövetkezetek és a részidős miniüzemek. A kollektívizálás eleinte ezer hold körüli vagy kisebb szövetkezeteket hozott létre, akár többet is egy településen belül. A hetvenes évekre, a zöld forradalom következményeként elterjedő nagy teljesítményű munkagépek megjelenésével és a magasan képzett agrárértelmiség új generációinak jelentkezésével egyidejűleg erősödött fel a szövetkezetek egyesítésének tendenciája. Először az egy falu–egy szövetkezet elvet valósították meg, majd több község szövetkezeit is egyetlen, többezer holdas óriás gazdaságba vonták össze, tovább növelve ezzel az agrárszerkezet polarizáltságát. A földpiac

hiánya akadályozta a kisüzemek termelésének növekedését és a termelési célú beruházásokat, ami egyik legfontosabb következményeként a kisgazdaságok jövedelmüket elsősorban fogyasztási célokra használták fel, és a termelést a fogyasztás készpénzigényei szerint alakították. Ennek a pozitív eredménye 1970 és 1985 között a gyorsan átalakuló, a lehetőségekhez és az előzményekhez képest magas színvonalra jutó rurális lakáskörülményekben és életszínvonalban mutatkozott meg, de hosszú távon, éppen a kilencvenes évek strukturális válságának idejére, a kisgazdaságokban előállított jövedelem fogyasztási célú felhasználása gyengítette a magyar mezőgazdaság termelőképességét, mert lehetséges befektetési forrásokat vont el.

3.1.3. A gazdálkodói szakértelem részleges elvesztése

A termelés ipari jellegű szervezése, a munkamegosztás növekvő specializációja a hagyományos, a termelés teljes folyamatára kiterjedő egyéni gazdálkodói szakértelmet szükségtelenné tette. A mezőgazdasági nagyüzemek vezetése jól képzett szakemberekből állt, de az alacsonyabb beosztásszövetkezeti tagok és alkalmazottak munkája specializált, részleges szakértelmet kívánt meg, vagy — a betanított és segédmunkási szinten — még azt sem. A részidőben végzett kisüzemi termelés elterjedtsége sem akadályozta meg feltétlenül a gazdálkodói ismeretek részleges elvesztését. A kisüzemekben végzett munkák nagy része, a kisüzem és nagyüzem munkamegosztása miatt, termelési részfeladatokra korlátozódott és a legritkábban tette szükségessé a pénzügyekben, a kereskedelemben való jártasságot. A kistermelők ugyan számos új termelési-technológiai újdonságot átvettek és alkalmaztak — a fóliás kertészkedéstől a gombnyomásra működő baromfiistállóig —, de minél bonyolultabb, modern technológiát használt egy kisüzem, annál szorosabban kapcsolódott a nagyüzemhez, mert a modernebb technológiákhoz szükséges gépeket, berendezéseket és az ezekhez tartozó szolgáltatásokat csak a nagyüzem biztosíthatta, és a legtöbb esetben a nagyüzem volt a modernizálással megnövekedett termékmennyiség felvásárlója is. A kisüzemi modernizáció következménye a nagyüzem és kisüzem szorosabb termelési-értékesítési kooperációja lett, amely egyfelől az új eljárások és eszközök alkalmazását és ezzel új típusú szakértelem elterjedését hozta magával, másfelől egyre inkább a nagyüzem termelési folyamatainak részévé tette a kisüzem termelését, rész munkafolyamatokra korlátozva a kistermelő ismereteit.

A szövetkezeti dolgozók és még inkább az iparban és szolgáltatásokban munkát vállalók nem rendelkeztek a paraszti szakértelem teljességével, és meghatározó többségük a nyolcvanas évek új kihívásainak megfelelő képzettséget sem szerzett. Ahogy a magyar mezőgazdaság a nyolcvanas években az egyre erősebb versennyel szembesült a világpiacra, úgy derült ki, hogy a lépéstartáshoz szükséges humán tőke hiányos; a mezőgazdasági munkamegosztás, az ipari munkaszervezés és a gépesítés ellenére, nagy tömegek szakképzetlenségét konzerválta.

3.1.4. A termelés, feldolgozás és értékesítés szétválasztása

A mezőgazdasági termékek feldolgozása és értékesítése nem épült vertikálisan a termelésre. A szövetkezetek és az állami gazdaságok közvetítőként keresztül tudták termékeiket a feldolgozó cégeknek eladni, amelyek a kereskedelmi vállalatokkal együtt gyakran monopolhelyzetben voltak. A monopolhelyzetből minimális alkalmazkodóképesség következett, ami megnehezítette a gyors piaci változások követését. A mezőgazdasági üzemek nem rendelkeztek külkereskedelmi joggal. A külpiazi értékesítés az állami kereskedelmi cégek kezében volt, és a termelők nem használhatták szabadon, gazdasági céljaiknak és kényszereiknek megfelelően a termékeikért kapott valutát. A nemzetközi versenyben a magyar termelők hátrányba kerültek a vertikálisan integrált, ezért a piac változásaira érzékenyen reagálni képes kapitalista agrárrendszerekkel szemben.

3.1.5. Munkaszervezés, a részesművelés korlátai

A részesművelés alkalmazása a magántulajdon korlátozása miatt hatékony ösztönző rendszert hozott létre, amely fokozottabb és figyelmesebb munkavégzéssel növelhetővé tette az egyéni jövedelmeket, ugyanakkor nem változtatott a tulajdon közösségi jellegén. A munkaszervezésnek ez a rendszere rövid távon jól működött, sokkal hatékonyabban, mint a kolhozok bérmunka rendszere. Hosszabb távon azonban a részesművelésnek megvoltak a veszélyei, mert a részesművelésbe adott földek területét évente változtatták, és a bérlő nem volt érdekelt a föld teljes termőképességének fenntartásában. A részesművelés, más tényezők mellett, a mezőgazdasági termőterületek minőségi romlásának egyik okozójává vált.

Sok szövetkezetben, különösen ott, ahol a munkaigényes termékek határozták meg a termelést, a jövedelmező háttájiba azokat engedték bekapcsolódni, akik meghatározott részt teljesítettek a szövetkezet munkáiból munkacsúcsok idején, elsősorban a betakarításkor. A háttájízásban érdekelt családok a munkacserét vették igénybe kötelezettségeik teljesítéséhez, olyan rokonokat, ismerősöket bevonva a szövetkezetek munkájába, akiknek nem voltak komolyabb mezőgazdasági szakismereitek. A csúcsidőszakokban az állandó munkaerőhiánnyal küszködő nagyüzemek rendszeresen külső munkerdő, diákok, katonák, irodai dolgozók alkalmazására is kényszerültek. A minőségi munkavégzésben nem érdekelt külső munkaerő tartós bevonása a mezőgazdasági termelésbe rontotta a termékek minőségét és a termőterület, gyümölcsfák, szőlőültvények állapotát és termőképességét, alkalmanként pedig kifejezetten hozzájárult a környezet szennyezéséhez.

A felsoroltak néhány olyan, nem rendszerspecifikus oka is volt a nyolcvanas években kezdődő recesszióknak, mint a világpiaci változásai és a zöld forradalom hátrányos következményei.

3.1.6. A zöld forradalom

A világ más részeihez hasonlóan a zöld forradalomnak Magyarországon is voltak negatív következményei. Az intenzív műtrágyafelhasználás rontotta a talaj termőképességét és szennyezte a környezetet. A vegyszerek vízszennyezése következtében a víztisztítóval nem rendelkező falvak egy részébe más településekről kellett ivóvizet importálni. A nagy teljesítményű munkagépek gazdaságos felhasználása minél nagyobb művelhető táblák kialakítását tette gazdaságilag racionálissá, ez részint a korábbi természeti környezet átalakításával történt, ami megbontotta a természeti egyensúlyt és megváltoztatta a táj képét. A kiegyensúlyozottabb termelés kedvéért új öntözési rendszereket hoztak létre, megváltoztatva nagy területek természetes vízellátását. A zöld forradalom káros hatásai az ipari környezetszennyezés intenzívebbé válásával egy időben jelentkeztek.

A zöld forradalom következménye a mezőgazdasági termelés tőkeigényének a radikális növekedése is; a nemzetközi agrárpiacon ez olyan befektetési versenyt indított el, amelyben a magyar mezőgazdaság nem tudta korábbi pozícióit megtartani. A zöld forradalom technikai-technológiai újításai, a komplex termelési rendszerek megjelenése nyomán nőtt a bürokratikus apparátus, ami feleslegesen terhelte a tőkehiánnyal küszködő üzemeket.

3.1.7. A világpiacon kereslet változása

A nyolcvanas években a világpiacon élelmiszer-kereslete csökkent. A zöld forradalom sikereivel olyan országok is élelmiszer-exportálókká váltak, amelyek korábban saját lakosságuk ellátását csak importtal tudták megoldani. Az európai piac telítődése és az arab kereslet csökkenése egyaránt hátrányos volt a magyar mezőgazdasági termelésre, de a hazai piac is a telítődés jegeit mutatta. A megtorpanás és hanyatlás egyik korai jeleként kezdett visszaesni például a szarvasmarhák száma. A mezőgazdasági profitráta csökkenni kezdett a nyolcvanas évek közepétől, és bár a termelők a korszak végéig, 1988-ig, lényegében hasonló szinten tartották a termelést, a mezőgazdasági termékek árai nem tudták követni a termelési költségek növekedését.

A gazdasági környezet változását követni képtelen magyar mezőgazdasági termelés gyors visszaépülésében nagy szerepe volt annak, hogy a kisüzemi termelők kevéssé viselkedtek valóságos vállalkozóként. A kisüzemi termelést alapvetően a háztartások fogyasztási céljai és a tőkehiányból eredő sajátos befektetési ciklusok és pénzfelhasználási módok határozták meg, mindennek következtében az agrártermékek meghatározó részét produkáló kisüzemi termelés a valódi vállalkozásokhoz képest kevéssé volt érzékeny a jövedelmezőség csökkenésére.

A világpiacon élelmiszer-kereslet hanyatlásának hatásait időlegesen csökkentette a szocialista, elsősorban a szovjet piac felvevőképessége, amely hosszú időszakon keresztül jó értékesítési lehetőségeket biztosított, és nem volt érzékeny a magyar

feldogozó ipar fogyatékoságaira (tartósítás és csomagolástechnika). A nyolcvanas évek második felétől, bár a szovjet kereslet változatlan maradt, akut elszámolási gondok jelentkeztek. A szocialista integráció és politikai viszonyok között a magyar agrárexport annak ellenére folytatódott, hogy jelentős deficit keletkezett, és mivel ezt a hiányt időről időre magyar állami forrásokból pótolták, a fizetőképes keleti kereslet visszaesése nem hatott kényszerítően a mezőgazdasági termelés struktúrájának megváltoztatására. Ezért aztán a keleti piac hirtelen összeomlásakor, 1989 után, a magyar mezőgazdaság nem volt kész arra, hogy teljes termelésével megjelenhessen a nyugati piacokon, amelyek megnyitására különben sem voltak hajlandóak a nyugati kormányzatok.

3.2. A nyolcvanas évek agrárrecessziója: a magyar agrárstruktúra összeomlásának előtörténete

A kollektivizált mezőgazdaság évtizedeinek belső ellentmondásai a nyolcvanas évek közepére akkumulálódtak, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy változatlan formájában az agrárrendszer fenntarthatatlan, és — különösen a hazai piac telítődése, a nemzetközi kereslet visszaesése, a termelési költségek emelkedése, a fejlesztés munka- és tőkeigénye miatt — a termelés további növekedése gyakorlatilag lehetetlen.

Az agrárszektor ilyen körülmények között elvesztette a bővített jratermelésre való képességét. Bár a legnehezebb időszakok kivételével az értékesítésből és az állami forrásokból származó bevételei fedezték a termelés költségeit, nem keletkezett az új beruházások finanszírozására alkalmas pénzalap. Még súlyosabb lett volna a nagyüzemek helyzete, ha nem működik a „decentralizált redisztribúció”, amely lehetővé tette, hogy az ipari, szolgáltatási melléküzemágak profitjának egy részét a mezőgazdasági alaptevékenységek számára csoportosítsák át. A nyolcvanas évek mezőgazdasági sikertörténetei szinte kizárólag az állami forrásokból is finanszírozott komplex termelési rendszerek működéséhez, vagy a melléküzemágak tevékenységéhez kapcsolódnak.

A korszak végén 1990-ben az 1250 szövetkezetből mindössze 300 volt nyereséges, a 300 leggyengébb működésének fenntartása csak állami hozzájárulással volt lehetséges, míg a többiek termelésük költségeit tudták csupán előállítani, profitot nem. A szövetkezetek kétharmada nem tudta az amortizációból eredő költségeket fedezni. Az agrárszektor túlélési képessége nagymértékben az ipari és szolgáltatási melléküzemágak gazdasági sikerességétől függött, amelyek profittermelő képessége sokkal jobb volt, mint az állami szektor puha költségvetési korlátokkal gazdálkodó vállalataié, ezért jobban ki tudták használni a kései szocializmus joghézagait, a vagyoni vákuumokat és a piaci lehetőségeket. 1989 után a lassan kialakuló és rendeződő piacgazdasági viszonyok között a korábbi melléküzemágak, ha a jövedelmeik egy részét a mezőgazdasági alaptevékenységekbe átszivattyúzó szövetkezetek egységei maradtak, nem lehetett már versenyképesek a piacon. A melléküzemágak kiválása,

privatizálása, kft-vé alakítása 1989-et követően viharos gyorsasággal ment végbe. Az agrárágazat 1989 és 1992 közötti közel négyszázézeres létszámvesztésének becslések szerint kétharmada a melléküzemágak kiválásából származott.

A magyar mezőgazdaság a nyolcvanas évek második felében belső ellentmondásainak kiéleződése ellenére sem omlott össze, a termelés növekedése megállt ugyan, de a zéró növekedés mindenekelőtt a kései kádárizmus legitimációs válságát mélyítette, ami arra enged következtetni, hogy a nyolcvanas évek szocializmusának válsága sokkal inkább politikai, mint gazdasági meghatározottság volt. Ugyanebben az évtizedben a nyugati államokban, különösen az Egyesült Államokban a gazdasági növekedés szintén lelassult, nagy társadalmi csoportok reáljövedelme és életszínvonalja csökkent, de ez a demokratikus politikai berendezkedésű országokban, ellentétben a szocialista államokkal, nem vezetett általános válsághoz.

A szocialista mezőgazdasági rendszer belső ellentmondásait ökológiai problémák is terhelték. A két első évtized sikerei a környezet kizsákmányolása révén voltak lehetségesek, amely az ökológiai egyensúly megbomlásához vezetett. A környezet szennyezése a nyugati agrárrendszerekben is intenzív volt. Dániában például magasabb volt az egy hektárra jutó műtrágya, növényvédő és rovarölő szer mennyisége, mint Magyarországon bármikor, de a környezetszennyezés nem vezetett a durkheimi értelemben felfogott ökorendszer olyan jelentős mértékű megbomlásához, mint Magyarországon.

A magyar mezőgazdaság sikereiben oly nagy szerepet játszott a második gazdaságnak, a mezőgazdasági kistermelésnek is megvolt az ára. A kisüzemi termelés egyik jellegzetessége, hogy a termelő munkája kalkulálatlan marad. A hetvenes évektől viszont az időmérlegadatok tansága szerint nőtt a kistermeléssel töltött idő, különösen a középkorú férfiak körében, amit az elemzések meghatározó kapcsolatba hoznak a várható életkor tragikus csökkenésével. Az első és második gazdaságban végzett munka növekedése törvényszerűen hozta magával a jövedelemszerzés gondjait leginkább viselő középkorú férfiak halálozási arányának növekedését. A lakosság az államszocializmus gazdasági válságtendenciáira jövedelemszerzésének, ezzel saját kizsákmányolásának növelésével válaszolt. Miközben a gazdaság leszálló ágba került és nem volt képes fenntartani az életszínvonal növekedését, a lakosság úgy növelte jövedelmeit, vagy úgy tartotta meg annak reálértékét, hogy többletidőt fordított a második gazdasági tevékenységeire. A következmények súlyosak. Például 1977 és 1984 között 66,6-ról 65,4 évre csökkent a várható élettartam. A növekvő gazdasági szerepvállalással járó stresszhatások és a családok között különösen a rurális településeken erős „fogyasztási verseny” következtében anélkül bomlott meg az érték- és normarend, hogy helyébe bármilyen más, társadalmi koordinációra és szolidaritásra ösztönző rend kerülni volna. Az a gazdasági rendszer, amely csak az első és második gazdaság kettősségében volt képes működni, e kettős szerepvállalás kényszerével olyan terheket rakott a lakosságra, amelyek a társadalom biológiai újratermelő képességét fenyegették.

4. A privatizáció ára

4.1. Hanyatlás és összeomlás 1989 után

A recesszió évtizede és az államszocializmus bukása némelyek reményt láttak a mezőgazdaság gyors regenerációjára, a világpiachoz és Nyugat-Európához történő integrációjának felgyorsulására. Ezekkel a várakozásokkal ellentétben az utóbbi öt évben nem változott a magyar mezőgazdaság hanyatlásának tendenciája, sokkal inkább annak lehetőség tanúi, hogy az agrárgazdaság mély átalakulási válságba jutott, amely az egész gazdaságot jellemzi ugyan, de a mezőgazdaságot különös erővel sújtja. Míg az államszocializmus utolsó évtizedében lelassult a növekedés mezőgazdasági termelésben, amely gyakorlatilag a stagnálás állapotába jutott, 1989 után az összeomlás vette kezdetét. Az 1988-as szintet 100 százalékának véve a bruttó mezőgazdasági termelés a 90 százalékra, majd 1991-re 84 és 1992-re 66 százalékra esett. 1993 különösen pusztító év volt, a mezőgazdaság a rendszerváltás előtti utolsó év termelésének alig több mint felét volt képes produkálni (KSH és OECD adatok, idézi: Kovách 1994a; 1994b). A hanyatlás hasonló erejű volt a zöldség- és gyümölcsstermelésben és az állattartás területén, ahol az 1988-as bruttó termelési értéknek csak a 65 százalékát állították elő 1992-ben. 1988-ban például 8 millió 700 ezer sertést tartottak, míg 1992-ben csak 5 millió 700 ezret. A szarvasmarhák száma ugyanebben a periódusban 1 millió 700 ezerről 1 millió 100 ezerre esett. Az adatok szerint a dekollektivizáció nagyobb kárt okozott a termelésben, mint a kollektivizáció a hatvanas évek fordulóján.

A termelés csökkenése az első négy évben elsődlegesen a belső piaci kereslet visszaesésének volt a következménye. A mezőgazdasági export növekedése ebben az időszakban a KGST szétesése ellenére sem állt le, visszaesése csak 1993-tól kezdődött. 1991-ben az előző évihez képest 14 százalékkal nőtt a mezőgazdasági áruk exportja, a növekedés 1992-ben is hasonló naradt. A belső piac élelmiszerfogyasztása 20 százalékkal csökkent 1988 és 1992 között, mindenekelőtt a reálbérek gyors értékvesztése miatt.

A termelés jövedelmezősége is jelentősen romlott. Míg az inflációs ráta 20–30 százalék között mozgott, az élelmiszerárak csak 10–20 százalékkal emelkedtek. A csökkenő profit és az összezsugorodó piac okozta problémákkal szembesülve az agrártermelők csökkentették a befektetéseiket. Ennek lett a következménye például a műtrágya-felhasználás drasztikus mértékű csökkenése: a nyolcvanas évek első feléhez képest 15 százalékra, ami az 1975-ös mongóliai szintnek felel meg. A gépvásárlás az 1985-ös 100 százalékról 25 százalékra esett, és — a krízis legpontosabb mutatójaként — a termőföld 10 százaléka 1992-ben és 1993-ban műveletlen maradt. A termésátlagok is az évtizedekkel korábbi szintre süllyedtek, a gabonatermelés holdankénti hozamai például a nyolcvanas évek közepének háromötödére. A mezőgazdasági foglalkoztatottság adatai a termelésnél is nagyobb visszaesést mutatnak. 1988-ban 1 080 000 fő volt alkalmazásban a mezőgazdasági üzemeknél, 1992-ben

már csak 650 000, 1992-ben 350 000 (Kovács 1994a). Az állami pénzelvonás is minden korábbi mértéket meghaladott. 1988-ban a mezőgazdaság adó és egyéb elvonás formájában 43 milliárd forinttal többet fizetett be az államkasszába, mint amennyit onnan támogatásként kapott, ez a különbség 1992-ben 110, 1993-ban már 130 milliárd forintra nőtt. Az agrárválságnak több oka volt.

4.2. Az államszocialista mezőgazdaság belső ellentmondásainak akkumulálódása

A 3. fejezetben elemeztük, hogy a kollektivizált mezőgazdaság belső ellentmondásai a nyolcvanas években kiéleződtek és összegződtek, rövid idő alatt kiderült, hogy a hatvanas és hetvenes évek sikerei homokra épültek, a mezőgazdaság az adott viszonyok között képtelen a technikai, technológiai megújulásra és a szerkezetváltásra. A nyolcvanas évek végére a tőkehiány, a vagyonreform, a torz üzemszerkezet, az ösztönzőrendszer problémái és a megbomlott ökológiai rendszer nagy léptékű változásokat igényeltek, ám ezek kivétel nélkül elmaradtak. A kilencvenes évek súlyos válságáért a kollektivizált agrárgazdaság megoldatlan strukturális ellentmondásai is felelősek.

Az agrárgazdaság válsága a transzformációs válság része, létrejöttében kitüntetett szerepe van a nemzetközi gazdasági trendeknek, különösen a KGST-piacok összeomlásának, a Közös Piac túltermelési válságának és az ebből következő protekcionizmusnak. Elemzésünk további részében azt vizsgáljuk, hogy melyek azok a speciális intézményi és politikai változások a posztszocialista időszakban, amelyek hozzájárultak a mezőgazdaság kríziséhez. Két területen történtek meghatározó átalakulások: a privatizációval és reprivatizációval megváltoztak a tulajdonviszonyok; a gazdasági liberalizációval megszűnt az export- és ártámogatások korábbi rendszere és a mezőgazdasági export deregulációja. Megkíséreljük bemutatni, hogy milyen jellegű hátrányok és károk származtak ezekből az intézkedésekből és változásokból, ugyanakkor nyitva hagyjuk azt a kérdést, hogy származik-e schumpeteri értelemben vett kreativitás az összeomlásból, és hogy mire lenne szükség az új növekedési pálya megalapozásához. Az egyetlen megjegyzésünk ezzel kapcsolatban, hogy egyelőre csak az összeomlás és pusztulás jelei szembetűnőek, és egyáltalán nem világos, hogy a stabilizáció és növekedés miként kezdődhet el.

4.3. A tulajdoni szerkezet változásai. Kárpótlás és reprivatizáció

A posztszocialista rezsimek számos olyan döntést hoztak, amelyek közvetlen hatással voltak az agrárgazdaság összeomlására. A stratégiai döntések, az új törvények egy része speciálisan a magyar keresztény nemzeti koalíció törekvéseit tükrözte, de a posztszocialista korszak kelet-európai új kormányai és parlamentjei számos, hason-

ló döntést hoztak az agrárszektorral kapcsolatban. Mindegyik kelet-európai kormány a teljes agrárprivatizáció és a közösségi tulajdon valamennyi formájának a lebontása mellett kötelezte el magát. Politikai elkötelezettségeik miatt valamilyen módon meg kellett oldaniuk a kárpótlás és reprivatizáció programját, amely az agrárszektor termelőiben a bosszúállás érzetét keltette (a kelet-európai agrárprivatizációról lásd Kovách 1994c).

Magyarországon az országgyűlés az ismert módon szabályozta a szövetkezeti átalakulást és a mezőgazdasági privatizációt. A szövetkezeti átalakulásról és a kárpótlásról szóló törvényeket, ellenétben a többi posztoszocialista országgal, nem parlamenti konszenzussal hozták meg. Az ellenzéki pártok nem osztották a kormánykoalíció programját, de a koalíció sem volt egységes az átalakulást illetően. Az MDF agrárpolitikusai szerint a legfelsőbb politikai vezetés koalíciós szempontoknak rendelte alá mezőgazdasági kárpótlás gyakorlati megoldását, amely leginkább a kisgazdák egyes köreinek az érdekei szerint alakult (lásd a Sárossy Lászlóval készített interjút). Akárhogy is történt, a kárpótlás és a szövetkezeti törvény alapvetően jártult hozzá a transzformációs válsághoz, és ezért az átmenetben szerepet vállaló teljes politikai elit, pártállásra való tekintet nélkül, ha nem is egyformán, egyetemlegesen felelős. Az 1989 utáni évek egyik jellegzetessége a privatizációcentrikusság és az állami és szövetkezeti tulajdon-ellenesség inkább ideológiai, mintsem reálpolitikai programja. A meghatározó ideológia az volt, hogy az állami és szövetkezeti szektornak lényegében el kell tűnnie, és ezt a politikai üzenetet a gazdasági vállalatok és a szövetkezetek vezetői nagyon is jól megértették. A vállalati, szövetkezeti menedzsment, néhány profitképes és produktív céget leszámítva, megkezdte az állami és szövetkezeti tulajdon privát tulajdonba történő transzferálását, ami egyenes úton vezetett a szocializált szektor összeomlásához; az adósság az állami cégeknél, szövetkezeteknél maradt, amelyek elvesztették termelési eszközeik egy részét, nem jutottak befektetési forrásokhoz, technológiájukat nem tudták megjíteni, legjobb menedzserek és munkásaik átmentek a magángazdaságba. A bomlás általános tendenciái a mezőgazdaságban még erőteljesebben hatottak. Politikai ellenfelei minden más hasonló célú akciót felülmúló támadásai miatt (zöldbárózas) a politikailag is megosztott agrármenedzsment nem volt képes eredményes lobbizásra, szemben a nagyvállalati vezetőkkel. Az agrárprivatizáció a posztoszocialista Kelet-Európában mindenhol megelőzte a többi gazdasági szektor privatizációját, így Magyarországon is. Ez önmagában még nem feltétlenül okozott volna megoldhatatlan gondokat, ha nem társul az agrártermelés visszaszorítására irányuló mezőgazdasági politikával, amely az elemzőkben az ötvenes évek első felének gazdaságpolitikáját idézi fel, amikor a gazdasági növekedés biztosítására a mezőgazdaságból akartak minden lehető erőforrást a gazdaság más szektoraiba átszivattyúzni. A mezőgazdasági szövetkezetekre a kormányzat mint megszüntetendő szocialista intézményekre tekintett. A szövetkezeteknek nemcsak a kárpótlás céljaira kellett átadniuk földjeik közel felét, hanem teljes vagyoniukat privatizálták, ráadásul olyan szerencsétlen technikai megoldásokkal, amelyek végső soron a magyar mezőgazdaság piaci ellenfelein kívül egyetlen érde-

kelt félnek sem kedvezett. A kárpótoltak többsége nem jutott a magángazdálkodáshoz elég vagyonhoz, a szövetkezeti felső és középvezetők, a képzetesebb szakmunkások megkezdték a magángazdaságba való „menekülést”.

4.4. A mezőgazdasági támogatások és a protekcionista exportkedvezmények nivellálása és részleges megszüntetése

A posztszocialista gazdaságpolitika mindenhol monetarista. Nincs olyan posztszocialista kormány, amelynek lenne iparpolitikája, nincs olyan posztszocialista kormány, amelynek lenne stratégiai elképzelése arról, hogy a gazdaság mely ágazatai kapjanak támogatást és legalább időleges védelmet. A posztszocialista gazdaságpolitika gyakorlata túlesz a Chicago school gazdasági racionalizmusának könyvtárszagú elméletein is. Nem is nagyon meglepő, hogy kelet-európai társaihoz hasonlóan, a magyar gazdaságpolitikai vezetés radikálisan csökkentette a mezőgazdaságnak korábban adott támogatásokat — amelyek többnyire az államkasszába befizetett agrárjövendelmek alatt maradtak — leállították a mezőgazdasági exporttámogatások nagy részét, miközben az agrártermelés költségei, különösen az energiaárak rakétasebeséggel emelkedtek. A magyar vagy a lengyel agrárpolitika a szabad versenyt helyezte előnybe, míg agrártermelők nyugat-európai és észak-amerikai ellenlábasai továbbra is magas állami támogatásban részesültek. A gázolaj ára például háromszorosára emelkedett Magyarországon és mezőgazdasági termékeinknek azokkal a nyugat-európai, amerikai vagy a kanadai árakkal kellett versenyezni, hogy ott az árváltozás csak egyharmadnyi terhet jelentett, és a termelők az állami támogatás több formájából is részesülhettek.

A magyar mezőgazdaságot rendkívül hátrányosan érintette a hitelválság. A magyar állam nemcsak visszautasította a mezőgazdasági cégek hiteleinek állami garانتálását, hanem a kárpótlás védelme miatt befagyasztotta a földpiacot. A bankok a kellő állami garancia és a jelzálog hiányában nem folyósítottak több hitelt, a szövetkezetek pedig nem tudtak új befektetéseket eszközölni és nem tudták gépeik, felszereléseik amortizációját ellensúlyozni. A hitel és a készpénz hiánya miatt nem tudtak megfelelő vetőmagot vásárolni, vagy a betakarított gabonát tárolni és kivárni a jobb piaci árakat.

Az előbbieken felsorolt intézkedések a gyengébb szövetkezetek teljes csődjéhez vezettek, míg az erős gazdaságok fennmaradtak és szövetkezetként működtek még 1994 elején is. A szövetkezeti vezetők egy része inkább vezető akart maradni egy nagyüzemben, mint egy sokkal kisebb magángazdaság tulajdonosaként termelni. Mások megértették, hogy a szövetkezetek szétbomlása megállíthatatlan. 1992 tele után tömegesen hagyták el a szövetkezeteket, mások kft-be vitték át a szövetkezeti vagyon megmaradt részeit, a volt szövetkezeti dolgozók egy részével együtt kísérelve meg a mezőgazdasági termelés folytatását. Az átalakulás, a vagyonnevesítés és a kárpótlás számos visszaélésre is alkalmat adott, de a szövetkezeti vezetők azon a

játéktéren próbálták meg vagy magántermelőként, vagy a szövetkezet korábbi gárdájának egy részével továbbra is összefogva boldogulni, amelyet számukra a törvényhozás és a kormányzat intézkedései jelöltek ki.

4.5. A mezőgazdasági tulajdonviszonyok változásai

4.5.1. A privatizáció stratégiai és technikái

Az állami gazdaságok

1989-ben 128 állami gazdaság működött, a termőföld 10–12 százalékán, mintegy egymillió hektáron gazdálkodva. A nemzeti-keresztény jobbközép kormány 100 gazdaságot privatizálni kívánt, 20–25 farm modellszervezetként működött volna tovább. Az állami gazdaságok privatizációjára vonatkozó tervek 1994-ig csak részben valósultak meg. Megindult ugyan egy átrendeződési folyamat, de ez inkább a gazdaságok kisebb egységekre való szétbomlását és nem a privatizálásukat hozta magával, a foglalkoztatottak létszámának nagyobb arányú csökkenésével együtt (Csizse 1994).

A mezőgazdasági szövetkezetek

1988-ban Magyarországon 1335 mezőgazdasági termelő szövetkezet működött. A politikai rendszerváltás első éveiben néhány a legnagyobbak közül kisebb egységekre esett szét, a szövetkezetek száma a csődbe jutások és felszámolások ellenére 1870 volt 1993-ban. A dekollektivizáció 1993-ban gyorsult fel, míg a szövetkezetek száma megszorodott, az általuk művelt föld nagysága harminc százalékkal csökkent, és nagyon gyorsan veszítették el foglalkoztatottaik jelentős hányadát. 1988-ban 1 088 ezer főt alkalmaztak szövetkezetek és ez a létszám 250 000-re zsugorodott 1993 nyarára (Statisztikai Havi Közlemények, idézi: Kovács 1994a). A valamivel több mint egymillió főnek körülbelül kétharmada dolgozott annak idején a mezőgazdasági alaptevékenységekben, a többiek a szövetkezetek ipari és szolgáltatási melléküzemágaiban nyertek alkalmazást. A mezőgazdaságban alkalmazott népesség létszámvesztése ezért 60 százalékos, kb. 350–400 ezer fő. 80 000 fő 1993-ban vált munkanélkülivé, a többiek nyugdíjba mentek, máshol találtak munkát vagy nem regisztrálták magukat munkanélküliként.

A szövetkezetek rendkívül összetett és szövevényes privatizációját 1992 közepén kezdték el, és kétféle technikával — kárpótlási jegyek és a nevesítéssel megkapott üzletrészarány — bonyolították.

A kárpótlási jegyek értékét a kollektivizáció során elvesztett földek aranykorona értéke alapján állapították meg. Egy aranykorona értékét 1000 forintban határozták meg. A volt tulajdonosok nem az ingatlant kapták vissza, hanem kárpótlási jegyet, degresszíven megállapított értékben 200 000 forint aranykorona értékig a volt tulajdo-

nosok teljes kárpótlást kaptak, 200 000 forint fölött a kárpótlás részleges volt. 200 000 és egymillió forint között az elvesztett vagyon értékének 50, egymillió forint fölött a 10 százalékát vagy ennél kevesebbet kaptak vissza kárpótlási jegy formájában. A szövetkezetekbe földvagyon nélkül belépő tagok harminc, az alkalmazottak húsz aranykorona értékben kaptak részvagyonjegy formájában kompenzációt. Együttesen kétmillió család volt jogosult a kárpótlásra.

A szövetkezetek használatában levő 5 millió hektárból 1,9 milliót különítettek el a kárpótlás céljaira. Még a Németh-kormány döntést hozott arról, hogy a tulajdon kivihető a szövetkezetekből, de ennek a lehetősége a kárpótlás előtt korlátozott volt, mert a kollektivizáció után törvény rendelkezett a szövetkezetek használatában levő földek szövetkezeti tulajdonba vételéről.

A kárpótlási jegyet aukciókon, licitálással lehet földre váltani. Az önkormányzatok által létrehozott Földrendező Bizottságok jelölték ki, hogy a határ mely részeire lehet az aukciókon licitálni. Senki sem kapta vissza az eredeti földjét, kárpótlási jegyével csak a kijelölt földekre licitálhatott. Az árveréseken azok vehettek részt, akik a kárpótlási jegyükhöz az illető település határában levő föld kollektivizáció előtti birtoklása alapján jutottak, illetve a helyi lakosok és a helyi szövetkezet alkalmazottjai.

Nem rendelkezünk szisztematikusan gyűjtött adatokkal, de megfigyelések azt mutatják, hogy az esetek háromnegyedében a licitálók előzetesen meg tudtak egyezni a minimális 500 forintos licitárban. Az általunk ismert legmagasabb aranykoronaérték közel 250 000 forint volt. 1994 februárjáig 340 000 kérvényező kapott földet 27,5 millió aranykorona értékben (Kovács 1994c). A licitálások 1994-ben tovább folytatódtak, és minél kevesebb a föld, annál inkább nő a licitek tétje is. A licitálásokon azért is lehetett előre megegyezni és azért sincs a földárveréseken intenzívebb verseny, mert a kárpótlási jegyeket készpénzért is eladhatók, illetve fizetőeszközként használhatók a nem mezőgazdasági kárpótlás során.

A szövetkezeti vagyon privatizációjának másik útja a szövetkezeti használatban maradt föld, ingó és ingatlan vagyon nevesítése és az üzletrész arányok megállapítása. A szövetkezeti vagyon értéke 260 milliárd forint volt, a nemzeti vagyon 15 százaléka. A vagyon nevesítését, az üzletrész arányát a szövetkezetek közgyűlései határozták meg, így gazdaságonként változhatott. Helyenként az annak idején bevitt vagyon, másutt a szövetkezetnél töltött aktív munkaidő, vagy a végzettség és beosztás számított inkább. Országosan a szövetkezetek aktív tagjai a vagyon 40 százalékának megfelelő vagyonjegyet kaptak, 40 százalék jutott a nyugdíjasoknak és 20 százalék külső tulajdonosoknak. A szövetkezeti átalakulási törvény szerint 1992 áprilisáig meg kellett állapítani az arányokat, és az év végéig lehetett bejelenteni a kilépést és a vagyonjegy értékének megfelelő vagyontárgy kivételének a szándékát. 1993 végéig a szövetkezeti vagyon tíz százalékát privatizálták ilyen módon. Valószínűleg csak azért ilyen keveset, mert 1993 január elseje után már nem lehetett a vagyon kivételét kérni, addig az időpontig pedig egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy a szövetkezetek gazdálkodása összeomlik. A szövetkezetek korábbi kötelezvényét tagjaik alkalmazására csak 1993-ban szüntették meg, amikor a recesszióba került ter-

melés miatt fél év alatt 300 000 fő távozott a szövetkezetekből — ekkor már nem a melléküzemágakból, hanem az agrártermelésből —, és amikor a volt tagok már nem vihették ki a szövetkezetekből üzletrészüket. A kör bezárult. Becslések szerint 10 milliárd forint értékű vagyon került ki a mezőgazdaságból, amelyet elsősorban a városokba költöztek és a nyugdíjasok váltottak a fogyasztási céljaikra felhasznált készpénzre.

4.5.2. Az új tulajdonviszonyok, a mezőgazdasági termelés intézményi változásai

A magyar mezőgazdaságban 1993-ban kezdődtek a döntő változások. Az első három évben, miután a konzervatív kormány bejelentette a privatizációval és a kollektív szektor visszaszorításával kapcsolatos terveit, a váltásnak viszonylag kevés jele mutatkozott. 1993 elején, amikor új törvénnyel szabályozták a szövetkezeti átalakulást, azonnal gyors folyamatok indultak. A legfontosabb következmény a már említett alkalmazási kötelezettség megszüntetése és az ezt követő háromezres létszámcsökkenés volt. A szövetkezeti foglalkoztatottság minimálisra zsugorodott, az intenzívebbé váló földcicálásokkal a privatizáció új hulláma indult, megkezdődött az üzemszerkezet lassú átalakulása.

A föld privatizációja

1994-ben a szövetkezetek által korábban használt földterület 30 százaléka volt a magántermelők vagy szervezeteik használatában. Ha ehhez hozzáadjuk a már 1988 előtt is magánkézben levő földek arányát, legalább a termőföldek 35 százalékát, mintegy 2 millió hektárt művelhetnek a magángazdák, illetve korlátolt felelősségű társaságaik. Nehézséget okoz a kft-k pontos azonosítása, nem világos, hogy ezek vajon magángazdaság szervezetei, avagy a szövetkezeti menedzsment talált — a pozitívabb politikai megítélésre építve — új jogi formát a vagyoni viszonyaiban és szerkezetében vajmi keveset változott kollektív tulajdonlásra alapozott gazdaságoknak. A felemás privatizáció tipikus példái a vegyes tulajdonlávállalatok, ahol állami többségű bankok vagy vállalatok a többségi tulajdonosok, a menedzsment nem változott, a termelés szerkezete és produktivitása még kevésbé, csak az elnevezés privát — a hitelhez utas és az adózás miatt. A mezőgazdasági kft-k mibenlétét is elég nehéz megállapítani. Valójában magánszemélyek által létrehozott társaságok-e, amelyek kisajátították a korábbi közös tulajdont, vagy a szövetkezeteket terhelő adósságot akarták létrehozásukkal a termelésről leválasztani, a bankcsődöt elkerülendő? Ebben az esetben az történik, hogy egy új kft-be „mentik át” a szövetkezet vagyont, vagy annak egy részét, míg az adósság és a csőd fenyegető veszélye a szövetkezeté marad. Az alapos és egyedi empirikus vizsgálat döntheti csak el, hogy az adott cég a privatizáció eszköze, vagy a politikai indíttatástámadások kivédésére és túlélésére ad esélyt.

Kelet-Európában, így Magyarországon is gyakran keverednek a valóságos tulajdoni viszonyok és az a tulajdoni címke, amit az éppen aktuális politikai konstelláció miatt használnak. A kollektivizáció és nacionalizáció idején a formális tulajdonjogi változások gyakran elfedték, hogy ki a tulajdonos, és ki használja a mezőgazdasági tulajdont. Egyes vélemények szerint (Juhász 1973) a kollektivizált nagyüzemek egy részét például volt latifundiumokon hozták létre, amelyeknek a földjét először szétosztották a parasztok között, majd újra kollektivizálták, és az új, most már szocialistának nevezett, nagyüzemben gyakorlatilag az uradalom munkaszervezését vették át, esetleg az uradalmi gazdatisztekkel együtt. Hasonló folyamatosság képzelhető el a jelenkori káéftésítésekben is, aminek az az oka, hogy a magángazdaság megteremtésének ideológiai fogantatáskampánya csak gazdasági ösztönzőkkel rendelkezett, más kényszerítő eszközökkel nem.

Ezekkel a megfontolásokkal közöljük az új intézményi struktúra 1994-es adatait:

1870 szövetkezet,

143 állami gazdaság,

2074 kft,

1 280 000 részidős és teljes idős családi farm

(KSH adatok, részletesebben lásd Kovách 1994a).

A szövetkezetek száma megközelítően 30 százalékkal nőtt, míg az általuk használt termőföld 30 százalékkal csökkent. A több falu határát is egyesítő, óriás szövetkezetek megszűntek, helyettük sokkal kisebbek alakultak. Mindössze 250 szövetkezetnek volt 300-nál több tagja 1994-ben. Az állami gazdaságok privatizálása is kisebb egy-egy kialakításával indult.

A legnagyobb intézményi változás a kft-k elszaporosodása. 1988-ban 64, 1994-ben több mint 2000 működött. A kft-knek központi szerepe van az agrárprivatizációban. Kis szervezetek, hozzávetőleg 1000 kft 10-nél kevesebb, a másik 1000 10-nél több alkalmazottat foglalkoztat, de a többség 20-nál kevesebbet. A kft-eket tipikusan az 1988 előtti szövetkezetek középvezetői hozták létre. A felső vezetők (elnökök, elnökhelyettesek, főkönyvelők, főagronómusok) egyharmada nyugdíjba ment, mások a magángazdaságban keresik a helyüket. Az ipari melléküzemágakat, különösen a profitképesebbeket, jellegzetesen a szövetkezeti vezetők privatizálták a magángazdaság kialakításának kezdetén, 1989-ben és 1990-ben. A volt szövetkezeti felső vezetés kisebb része, arányuk 10 százalék körül lehet, különféle módokon megszerzett, profitképes magántermeléshez elég föld (40–60 holdtól) fölött rendelkezik.

1989-et követően a szövetkezeti középvezetők is megkezdték a kft-kbe menekülést, amire több okuk is volt.

— A szövetkezetek nem korlátozott felelősségű cégek, ezért a gazdasági kockázat a szövetkezetekben hasonlíthatatlanul magasabb, mint a kft-kben. A kft-alapítók legfőbb oka a tőke kimentése a szövetkezetekből, úgy, hogy az adósság a közös gazdaságokban maradjon. A kezdeti kft-k kicsi vállalkozások voltak, a szövetkezeti vezetők és családtagjaik birtokában, akik megvásárolták, vagy bérbe vették a szövetkezetek felszerelését. A traktorokat, kombájnokat és más termelési eszközöket ol-

csón tudták megvásárolni, míg a gépek és más felszerelések megvételéhez a szövetkezetek által felvett hitel adóssághátraléka a közös gazdaságoknál maradt. Az élőállatok elsajátítása hasonló módon történt. A szövetkezetek tulajdonában volt sertések vagy szarvasmarhák alacsony áron, vagy a nevesítést felhasználva, térítés nélkül kerültek egy-egy kft tulajdonába, amelyeket féltucatnyi szövetkezeti vezető alapított.

— A szövetkezeti középvezetők, ugyancsak érthető okból, azért is előnyben részesítették a kft-t, mert ott nem kellett a szövetkezeti tagokat kötelezően alkalmazniuk. Az előny sem volt elhanyagolható, hogy a szövetkezetekkel ellentétben a kft-k vezetőit nem választják, és a beosztottak nem befolyásolhatják a vezetés döntéseit, mint a szövetkezetek közgyűlései.

— Az állami gazdaságpolitika 1990 után a magántermelést preferálta, és a termelőszövetkezeteket szocialista szervezetként diszkriminálta. A magyar kormányzat 1990 és 1994 között ideológiai alapon a családi gazdálkodás mellett kötelezte el magát, és a gazdaságpolitikusok által nehezen megítélhető tulajdoni formában működő kft-k könnyebben juthattak az állami fejlesztési forrásokhoz, mint a szövetkezetek.

A kft-k tulajdonában rendszerint nincs föld, olyan specializált munkákat végeznek, amelyekhez vagy nem szükséges saját tulajdonú föld (gépszerezés, a földművelés gépi munkái), vagy viszonylag kevés földterület is elég. A mezőgazdasági kft jellegzetesen élelmiszer-feldolgozással, mezőgazdasági erőgépekkel végzett munkákkal, zöldségtermeléssel, szarvasmarha- és sertéstartással és hasonló tevékenységekkel foglalkozik, és csak a legutóbbi időszakban, a szövetkezetek összeomlása után jelentek meg azok a kft-k, amelyek gabona- és takarmánytermelésre vállalkoznak.

A mezőgazdasági kft az átalakulás legfontosabb intézménye. A formális jog szerint magánvállalkozás, de gyakran a szövetkezetek továbbélésében is érdekelt. A kft-eket rendszerint négyen–ötven hozták létre, nem is feltétlenül nagy kezdő vagyonnal (egymillió forint szükséges a kft alapításhoz, amely nincs messze egy mezőgazdasági vezető éves jövedelmétől), a termelés eszközeit a szövetkezetektől vették bérbe. A kft a szövetkezet érdekeit is szolgálhatta a hitelhez jutás egyetlen esélyét biztosíthatta és lehetőségét munkahelyek megtartására. Kérdés, hogy a jogilag egyének által létrehozott kft-k egy része valójában nem a szövetkezetek utódszervezetei-e? Valójában inkább azok a kft-k lehetnek többségben, amelyeket azért hoztak létre, hogy a kollektív vagyont a csődbe került, illetve a csődbe engedett szövetkezetekből átvigyék a kft-be, ugyanakkor a kft-eket az esetek többségében nem egy vállalkozó, hanem egyének csoportja alapította. A szövetkezeti vezetés a falusi társadalmak erős közösségi kontrollja és mélyen gyökerező egyenlőségeszménye miatt csak úgy vehette a szövetkezeti vagyon profítképesebb részét magánkézbe, ha ahhoz koalíciós partnereket keresett. Egy profítképes szövetkezeti szarvasmarhatelep vezetője például a szövetkezet istállóit és szolgáltatásait nem vehette bérbe anélkül, hogy megnyerje szövetségeséül a szövetkezet vezetőjét vagy az ügyben illetékes más döntéshozót. Ketten még mindig nem képviseltek elég erőt és szakértelmet, szükségük volt valakire, többnyire a főkönyvelőre, aki a szövetkezet részéről minél alacsonyabb bérleti,

esetleg eladási árat állapított meg, és még valakire, aki képes volt a szövetkezeti közgyűléssel megszavaztatni a kft számára előnyös szerződést. Négyük befolyása és kulturális, valamint anyagi tőkéje már elég volt ahhoz, hogy sikeres privatizálási akció induljon. A szövetkezetben nem volt nagyon nehéz elfogadtatniuk, hogy a tehenészet veszteséges a játékba bevont főkönyvelő kimutatásai szerint, és ahhoz, hogy az ott dolgozók munkahelye megmaradjon, a legjárhatóbb út, ha alacsony áron bérbe vagy eladják a kft-nek, amely magánszervezetként még hitelhez is juthat. A legitimitás kedvéért még a tehenészet dolgozói közül is bevettek néhányat a kft tulajdonosai közé. A privatizáláshoz szükséges koalíció és legitimáció egyik következménye, hogy a kft-kben a sikeres működéshez elég szakértelem halmozódott fel. Az ilyen módon kivitelezett privatizáció felemás tulajdoni viszonyokat teremtett. A szövetkezeti tulajdont magántulajdonná transzformálták ugyan, de az új tulajdonosoknak csak akkor van esélyük a gazdasági sikerre, ha fenntartják a közös tulajdonukban levő kft működését. Olyan magántulajdonhoz jutottak, amelynek közösségi jellege is van, mert az egyéni elidegenítés a jelenlegi keresleti és munkaerőpiaci helyzet miatt nem igazán lehetséges.

A kft az agrártársadalom különböző társadalmi eredetű résztvevőinek új, a szocialista és poszt szocialista időszak negyedik típusú gazdasági-hatalmi viszonyait reprezentálja. Az ötvenes évek szövetkezeteiben és a helyi közigazgatásban a szegényparaszt származásúak voltak többségben (Donáth 1972). A második szövetkezési hullám során a középparasztok is a szövetkezetekbe léptek, és a hatvanas évek elejének szövetkezeti vezetői között sok volt a középparaszti származású (Márkus 1980; Orbán 1972). A hetvenes évek újabb váltást hozott. Az agrárdiplomás új nemzedékei, akiknek a kétharmada közép- vagy gazdagparaszti családból származott, fokozatosan leváltották a végzettséggel nem rendelkező korábbi vezetőket. A kft-k létrehozása a negyedik hatalmi-gazdasági formáció az agrártársadalom különböző eredetű csoportjai között, olyan koalíció ez, amelyhez a privatizálás legitimációja és a termelés sikeressége miatt nemcsak az agrárdiplomásokra, hanem a jó szakmunkásokra és technikusokra is szükség van.

4.6. Társadalmi következmények

4.6.1. A társadalmi újratermelés struktúrájának átalakulása

Egyedülállóan drámai változás az agrárnépesség csaknem 40 százalékos csökkenése, amely 1993 néhány hónapjában zajlott le. Véleményünk szerint ez a folyamat a vagyon újraosztásának legbiztosabb jele a rurális településeken. Akik kiszorultak az agrárszektorból, valójában nemcsak állásukat, hanem vagyonukat is elvesztették. A volt agrárnépesség harmada a vidéki szegénység biztos társadalmi bázisa lesz. A foglalkoztatottság gyors csökkenése a szövetkezetekben és az egész agrárszektortban azért jár együtt a vagyon feletti rendelkezés tényleges elvesztésével, mert 1992

végéig lehetett kivinni a nevesített vagyont, illetve üzletrészt, de a szövetkezeti tagok alkalmazásának kötelezettségét csak 1993-tól szüntették meg, és mire nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetkezetek egy része nem működik tovább, illetve hogy az életben maradt szövetkezetek vezetése nem alkalmazza a tagok jelentős részét, a szövetkezetekben hagyott vagyon már ismét nem volt kivehető. A szövetkezeteknél maradó jelentős vagyon a gazdasági recesszió körülményei között nagyon kevés járadékyszerű jövedelemmel kecsegtet, az üzletrész-tulajdonosok, valójában a szövetkezeti tagok, alkalmazásának korábbi kötelezettsége megszűnt, a számottevően jövedelmi előnyökkel járó háztáji sincs többé, mert a szövetkezeti átalakulással törvényileg megszüntették. A foglalkoztatottságát elvesztő üzletrész-tulajdonos tagok elvileg a közgyűlés határozataival befolyásolhatják, hogy a szövetkezet menedzsmentje hogyan használja fel közös vagyonukat, de a kontroll lehetősége a kiválás jogi gátjai és a vezetők korlátlan manipulációs esélyei miatt nagyon kevés. A szövetkezetekből kiszorulóknak úgy vesztették el munkájukat, hogy holt, immobil vagyon papír szerinti tulajdonosai, és még az a lehetőségük sem maradt, hogy a háztáji intézményére alapozott mezőgazdasági kistermelés jövedelmével és saját fogyasztásra előállított termékeivel ellensúlyozzák bevételeik radikális csökkenését. Bárki legyen is az agrárprivatizáció nyertese, az 1992-es és 1993-as évet méltán hasonlíthatjuk az angol „földbekerítés” időszakához. A szövetkezeti tagság körülbelül fele vesztette el azonos évben a föld feletti rendelkezés lehetőségét és mezőgazdasági munkahelyét. Valószínűleg ennek a két évnek a történései jelentik a legnagyobb lépést a mezőgazdasági termelőknek a mezőgazdasági termelés eszközeitől és a földtől való elválasztásában, amely talán még a kollektivizációnál is hatékonyabb. Az eredmény: a munkkerőpiaci versenynek és a munkaadóknak érdekszervezeti képviselő nélkül kiszolgáltatott, nincstelen agrárproletár réteg.

A foglalkoztatottak számának visszaesése a szövetkezetekben a gazdasági racionalizáció térhódításának irányába is mutat. A magas foglalkoztatottság alacsony produktivitással társult, és addig volt fenntartható, amíg az állami redisztribúció megfelelő forrásokat biztosított az agrárszektorban és a szövetkezeteknek. Az állami támogatás részint a gazdaság más szektoraitól központi redisztribúcióval megvonott és közvetlenül a mezőgazdaságnak juttatott forrásokat, részint a piaci melléküzemágak jövedelmének lokális redisztribúcióval az agrárgazdaságba történő átcsoportosítását jelentette — ezek együttesen tették lehetővé a magas mezőgazdasági foglalkoztatottságot. 1993-mal ez a redisztribúciós rendszer tűnt el, vagy legalábbis hatása nagyon erőteljesen redukálódott. A központi redisztribúciós forrásokat kivonták a gazdaságból, és az önkormányzatokhoz irányították a szociális támogatások és segélyek fedezésére. Az állami költségvetés nem nyert a mezőgazdasági támogatások leépítésével, azokat újraosztották, a gazdasági redisztribúciót jóléti redisztribúcióvá alakítva. Ezt az átalakulást a tudományos közvélemény régóta a gazdasági reform előfeltételeként értelmezte.

4.6.2. A lokális redisztribúció: az önkormányzati hatalom felértékelődése

A redisztribúció változása az önkormányzatok szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében. Magyarországon az Andrew Walder által a kínai viszonyokra alkalmazott „local state corporatism” (Walder 1993) legalábbis az utóbbi időkig nem volt alkalmazható fogalom, de az önkormányzatok a korábbiánál sokkal nagyobb szerepet kaptak a települések fejlesztésében. 1990-ben az önkormányzatok funkcióját a gondoskodó önkormányzatoktól a vállalkozói önkormányzat irányába kívánták elmozdítani. 1990-ben az ellenzék nyerte az önkormányzati választásokat és a kormányzat a központi források szűkítésével próbálta a helyi hatalomba jutott politikai ellenfeleit sarokba szorítani, amelyek egyre nehezebben látták el a gondoskodó önkormányzat feladatait. Valóságos források hiányában az önkormányzatok a rendelkezésükre adott, jelentős vagyont is felhasználva vállalkozásokkal próbáltak feladataiknak eleget tenni. A „local state corporatism” vagy a vállalkozói önkormányzat irányába történő elmozdulás a poszt-szocializmus idejének legjelentősebb változásai közé tartozik. A gazdasági redisztribúció csökkentésével megnöttek az önkormányzatok szociális feladatai és költségvetése. Az államszocializmusban a kisebb és közepes nagyságú falvakban a mezőgazdasági termelő szövetkezetek voltak a legerősebb szervezetek, de 1990 után, a szövetkezetek hanyatlásával, a helyi hatalom az önkormányzatokhoz került. (egy erről a folyamatról is szóló esettanulmányokat tartalmazó kötetünk jelenik meg a közeljövőben az MTA PTI Polgárosodás sorozatában, *Négy év falun* címmel) A poszt-szocializmus első éveiben jelentős infrastrukturális fejlesztés történt, amely a gazdasági recesszió körülményei között a legdinamikusabb gazdasági szektor volt, és az önkormányzatokat juttatta meghatározó szerephez a gazdaságban. Számos településen építettek vízvezetékot, csatornahálózatot, telefonvonalakat, utakat és járdákat. Az infrastrukturális beruházások fejlesztési forrásait pályázati rendszerrel osztották szét, amelyben az önkormányzatok vehettek részt. Az önkormányzat szakemberei ismerik a pályázati rendszert, ők tudnak megfelelő pályázatot írni és hatékonyan lobbizni, az önkormányzatok juthatnak a munkahelyteremtő projektek forrásaihoz is.

Ásványrárón például, ebben a 2000 lakosú szigetközi faluban, Farkas Gabriellának, a falut jól ismerő környezetvédelmi szakembernek a beszámolója szerint, az önkormányzat egy, a főútvonalnál levő épületét ipari célokra alakította át. Alapítottak egy hímzéssel foglalkozó kft-t, amelynek az önkormányzat is tagja lett, az épületet adva a kft használatába. Az önkormányzat ezzel az akcióval jövedelemhez jut, hasznosítja a különben holt tőkének számító tulajdonát, és bankcsőd elleni védelmet is nyújt a kft-nek, mert az épület az önkormányzaté marad, a kft csak béreli. Az önkormányzat egyszerre vállalkozó, tulajdonos és kereskedő-ügynök, ami nagyon hasonló, ahhoz, amit „local state corporatism”-ként a kínai falvakról Waldner és munkatársai leírnak.

Bajnai esettanulmányunk (megjelenik a *Négy év falun* című kötetben) ugyancsak azt mutatta, hogy a helyi hatalom a szövetkezetektől az önkormányzatokhoz kerül. Az

önkormányzati vezetés aktívan vett részt a kárpótlás és a szövetkezeti átalakulás eseményeiben, mintegy kampányt hirdetve a nem bajnai származású szövetkezeti vezetők ellen. A korábban jónak számító szövetkezet gyakorlatilag felbomlott, nem kis részben az önkormányzati vezetők és rokonságuk akcióinak következtében. Míg korábban a község szinte majdnem minden gazdasági fejlesztése valamilyen módon összekapcsolódott a szövetkezettel, ezt a szerepet az önkormányzat vette át. Az önkormányzat jutott sikeres pályázattal víz- és gázvezeték kiépítéséhez szükséges pénzhez, és természetesen az önkormányzati vezetők választják ki, hogy melyik vállalkozó kaphat megrendelést. A polgármester és a közigazgatás többi vezetője hagyományosan magas presztízsű bajnai családokból származik. Új pozícióba jutva a gazdasági fejlesztésben, megerősíthették a zömében rokonaikra épített kliensi hálózatukat.

Az önkormányzatok hatalmának növekedésében lényeges szerepet kap a rurális településeket a városoknál nagyobb arányban sjtó munkanélküliség, amelynek kezelésében, a segélyek szétosztásában, az ellenőrzésében, vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatásnak meghatározó feladatai vannak. Ez a hatalom azért rendkívüli jelentőségű, mert a lokális társadalmakban a gazdaság állapota és a munkanélküliség gyors emelkedése miatt nőnek a társadalmi különbségek. Az önkormányzatok a helyi elitek és klienseik kezében vannak, és bár nincsenek pontos adataink, de az esettanulmányok tapasztalatai szerint a mezőgazdasági és egyéb munkanélküliség a legelesettebb rétegeket, öregeket, nőket, szakképzetlenekeket, cigányokat érinti leginkább, ezért a lokális társadalmak kettészakadásának idején a gazdasági fejlesztésben és a munkanélküliség kezelésében is központi szerepű önkormányzatok könnyen válhatnak a helyi elitek érdekében az új osztálystruktúra aktív formálójává.

A gazdasági redisztribúció jóléti redisztribúcióvá alakítása racionalizálja a gazdaság működését, de ez a 20–30 százalék közötti infláció idején megy végbe. Az infláció gyengíti a jóléti redisztribúció eredményességét, amely nem képes ellensúlyozni az árak növekedését. Erre a gazdasági redisztribúció rendszere talán alkalmasabb, mert a gazdasági vezetőknek jobb a politikai pozíciói az infláció hatásainak kivédéséhez és a megszerzett redisztributív források értékének gazdasági akciókkal, vállalkozásokkal történő megőrzéséhez. Jelenleg, amikor a rurális szegénység minden korábbinál nagyobb, és az alávett osztályok helyzete nagyon nehéz, a lokális mezőgazdasági menedzsment minden lehetőségét elvesztette arra, hogy az inflációt ellensúlyozza.

4.6.3. Túlélési esélyek. A vállalkozások

Szinte mindenki számára meglepő, aki ismeri a recesszió és a transzformációs válság tényeit és adatait, hogy néhány lepusztult falut leszámítva, nem igazán látni külső jelét a tömeges elszegényedésnek a vidéki Magyarországon. A lakosság egy részének több lehetősége is van a nehéz körülmények ellensúlyozására.

Sokan, akiket a munkanélküliség fenyegetett, elég idősök voltak ahhoz, hogy nyugdíjba menjenek. Családjaik támogatják őket, gyermekeik vállalkozásaiban, a mezőgazdasági kistermelésben aktívan dolgozhatnak. A kárpótlási jegyek is időleges segítséget adhattak, mert eladásukkal egy-két évig jövedelempótláshoz lehetett jutni, ugyanígy a nevesítést követően a szövetkezetekből kivitt vagyontárgyak, gépek értékesítésével. A politikai kárpótlás a földkárpótlásnál nagyobb összegű készpénzhez juttathatta a jogosultakat, akiknek a száma nem is lehet kevés, mert politikai kárpótlást a volt hadifoglyok is kaptak. A megfigyelések szerint a legfiatalabb munkaképes korosztályokból vágnak bele legtöbben a vállalkozásokba, amelyekhez a hetvenes és nyolcvanas években megteremtett lakásvagyon jó kezdőfeltételeket adhat. Új diszkontüzletek, szerelóműhelyek nyílnak a nagy vidéki házak utcai szobáiban, garázsai-ban. A fekete gazdaság, különösen a közvetítő kereskedelem, ami nem egy esetben vált nemzetközivé, szintén esélyt ad az elnyomorodás fékezésére. Ezzel együtt sem kétséges, hogy a vidéki társadalom a poszt szocializmus idején erősen polarizálódott. Az új vállalkozó elitnek és az új szövetkezeti vezetőknek, vagy más vállalati főnököknek nem kell lesüllyedéstől tartaniuk, ellentétben a társadalom alsó harmadával, amely egyre mélyebbre, a harmadik világ szegénységébe jut.

A mezőgazdasági családi termelés, a konzervatív kormány ideológiája és a szövetkezetek szétése ellenére marginális maradt. A hivatalosan regisztrált magángazdaságok száma 125 000, és nem változott, inkább valamelyest csökkent a részidőben termelők száma is (1 400 ezer 1991-ben). A gazdaságok mérete változatlanul kicsi. Harcsa István (1994) elemzése szerint a legnagyobb 36 000 gazdaságból csak 46 százalék működik teljes idős gazdaságként. Az ugyanennek a felvételnek a mintájába került vállalkozások, bár a legnagyobb volumenben termelőket reprezentáltak, bruttó termelési értékük szerint nagy szóródást mutattak. Háromnegyedük évi bruttó termelése 1991-ben nem érte el a kétmillió forintot, húsz százalékuk bruttó termelési értéke 2 és 5 millió forint között volt, 3,9 százaléké 5 és 10 millió forint közötti, míg 10 millió feletti termelést mindössze a válaszadók 2,1 százaléka ért el, azok a vállalkozások, amelyeknek az éves termelési értéke 22,5 millió forint, becsült jövedelme 5 millió forint körüli.

A mezőgazdasági magántermelés, bár háromszor nagyobb területet használ mint korábban, és annak ellenére, hogy a magántermelők körében folyamatos koncentráció megy végbe (Harcsa 1993), a gyökeres strukturális átalakuláshoz keveset változott a nyolcvanas évekhez viszonyítva, és sokkal kevesebb az új strukturális elem a teljes mezőgazdasági termelésben is. A föld kétharmadát még a szövetkezetek művelik, csak az egyharmadán termelnek családi gazdaságok. A legfontosabb változás a kft-k megjelenése, ez jelenleg a legdinamikusabb gazdasági egység. A magyar mezőgazdaság még inkább emlékeztet az államszocializmus időszakára, mint például az osztrák vagy az északolasz agrárrendszerre. A magántulajdon és a piac nagyobb szerephez jutott, de ez nem a tőkés piacgazdaság, hanem az új, összetett tulajdonon alapuló vegyesgazdaság.

Irodalom

- Andorka Rudolf—Harcza István 1982. A községi népesség társadalomstatisztikai leírása. In: Vágvolgyi András (szerk.) *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Berend T. Iván 1983. *Gazdasági útkeresés*. Budapest: Magvető Könyvkiadó
- Csire András 1994. Az állami gazdaságok. In: *Munkaerőpiaci helyzetjelentés. A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest: Figyelő Kiadó
- Donáth Ferenc 1977. *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Harcza István 1993. A paraszti polgárosodás gazdasági alapjai. *Társadalomkutatás*, 3.
— 1994. *Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók*. KSH
- Interjú Sárossy Lászlóval. MTA PTI (Kézirat.)
- Juhász Pál 1979. *A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről*. (Kézirat)
— 1982. Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, 1.
- Kornai János 1992. *The Socialist System*. Princeton: Princeton University Press
- Kovács Imre, 1988. *Termelők és vállalkozók. A mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Intézet
- 1994a. A mezőgazdasági átalakulása foglalkoztatási hatásai. In: *Munkaerőpiaci helyzetjelentés. A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest: Figyelő Kiadó
- 1994b. *A mezőgazdasági privatizáció társadalmi hatásai. Magyarország átalakulóban*. (szerk. Mészáros József) Népjóléti Minisztérium
- 1994c. A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Kelet-Európában. *Társadalomkutatás*, 1993/4. Angol nyelven: Privatization and Family Farms in Central and Eastern Europe. *Sociologia Ruralis*, 4.
- KSH, 1985. *A magyar mezőgazdaság európai összehasonlításban*
- KSH 1994. A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. *Társadalomstatisztikai Közlemények*
- Márkus István 1980. A ismeretlen főszereplő: a szegényparaszság. *Valóság*, 4.
Négy év falun. MTA PTI (Megjelenés alatt.)
- Orbán Sándor 1972. *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Pető Iván—Szakács Sándor 1984. *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Közgazdasági és Jogkiadó
- Stark, David 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East-Central Europa, *East European Politics and Societies*, 6 (Winter)
- Szelényi, Iván 1988. (1992.) *Socialist Entrepreneurs*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press. (Magyar nyelven: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó)
- (ed.) *Reforming Collectivized Agricultures: Failures and Successes*. Westview Press (Megjelenés alatt.)
- Walder, Andrew 1993. Corporate Organizations and Local State Property Rights: The Chinese Alternative to Privatization. In: Vedat Milor (ed.) *The Political Economy of Privatization in Post-Communist and Reforming Communist Systems* (Forthcoming)

A TÁRSADALMI MOZGALMAK SZEREPE A DEMOKRATIKUS POLITIKAI RENDSZER INTÉZMÉNYESEDÉSÉNEK FOLYAMATÁBAN MAGYARORSZÁGON*

Az utóbbi néhány év dinamikus változásokkal terhes társadalom- és politikatörténete bizonyosan sokáig foglalkoztatja majd a magyar és a nemzetközi társadalomtudományt. A lezajlott társadalmi-politikai változások szokatlan, a korábbi mintáktól eltérő jellege megnehezíti, hogy a hagyományos, illetve az eddigiekben használt kategóriarendszereket alkalmazunk elemzésükben és magyarázatukban. A rendszerváltásban nem elhanyagolható a társadalmi mozgalmak szerepe, amely azonban miként más társadalmi-politikai átalakulások elemzésekor is, többnyire háttérben marad a szervezeti és strukturális elemek vizsgálata mögött.

A társadalmi mozgalmak elemzése nem könnyű feladat, hiszen *dinamikus*, „fluid”, a társadalmi struktúra és a társadalmi folyamatok határán álló, a mobilizációhoz, a társadalmi erőforrások gyors és célirányos „mozgatásához” kötődő képződmények. Szerepüket gyakran eltakarja a párt- az egyesület- és az érdekképviselő-kutatásnak a politikai szervezetre orientált szemlélete, vagy a szociológiai csoportelemzés, illetve olyan makrokategóriák differenciálatlan alkalmazása, mint a civil társadalom. A mozgalmak mint a mikro- és a makrofolyamatok összekötő láncszemei a diskurzuselemzés, az akciókutatás, a politikai szubkultúrák elemzése kapcsán kerülnek előtérbe.

A modern társadalmakban a társadalmi-politikai mozgalmak a változó társadalmi problémák és konfliktusok alakulásának, illetve a politikai lehetőségstruktúrák megszabta politikai térnek a függvényében dinamikusan változó „szektort” alkotnak.

A mozgalmak szektora a politikai rendszer differenciált, különféle mozgalmotípusokat magába foglaló sajátos „szegmentuma”, amely a politikai nyomásgyakorlás céljából közvetlenül mozgósítja a társadalom tagjait a szervezett és intézményesített politikai formák (pártok, érdekképviselőtestek, önkormányzatok stb.) által elhanyagolt, avagy nem megfelelően intézményesítette témákra. A társadalmi mozgalmak változó összetételű szektora minden demokratikusan szervezett modern társadalomban fontos funkciót lát el, hiszen az intézmények sehol sem képesek a folyton változó társadalmi igényeket adekvát módon követni.

* A tanulmány a Central European University Research Support Scheme támogatásával készült. Megírásához a cikk végén közölt bibliográfián kívül felhasználtam a mozgalmak dokumentumait, sajtódokumentációját, illetve az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Karának Politológia Tanszékén a „Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás” című tantárgy keretében készült hallgatói munkákat.

A társadalmi-politikai mozgalmak a politikai rendszer mobil tényezői, amelyek gyorsan abszorbeálják az új problémákat és igényeket, és intenzív és direkt mobilizáció révén politikai nyomást gyakorolnak a rendszer szervezettebb, ám kevésbé mobil és flexibilis aktoraira, a pártokra, az érdekképviseleti szervekre, és a különböző szintű képviselői és igazgatási szervekre. *Kevésbé szervezett jellegük következtében a mozgalmak nem olyan hatékonyak a politikai problémák megoldásában, mint a pártok, de laza szerveződésük és gyorsabb reagálásuk következtében annál gyorsabban tudnak „rámozdulni” az új társadalmi problémákra és igényekre. Általában nem közvetlenül maguk adnak megoldást az általuk felvetett problémákra, hanem politikai nyomásukra az adott témát vállaló politikai szervezetek kényszerülnek kialakítani azt. A társadalmi-politikai mozgalmak így fontos „jelző” funkciót látnak el a modern demokráciákban a társadalom és a politikai szervezetek közötti közvetítésben.*

A mozgalmi szektor a modern társadalmakban

— A modern társadalmakban a mozgalmi szektor *plurális és differenciált* szerkezetű, a különféle mozgalmak és mozgalmatípusok sokaságát és sokféleségét foglalja magába.

— A „demokratikus”, a „civil” mozgalmak mellett az őket ellenző és velük szemben álló totalitárius vagy autoriter, antidemokratikus „*ellenmozgalmak*” is részei a mozgalmi szektornak, amely így felöleli az összes mozgalmat, nemcsak azokat, amelyek az adott politikai rendszerben a meghatározott politikai értékeket elfogadják.

— A mozgalmi szektor a maga komplexitásában és ellentmondásosságával önmagában egyáltalán *nem válságjelenség* a politikai rendszerekben; kiterjedése és fejlődése a demokratikus fejlődés velejárója, vezethet destabilizálódáshoz, ám ugyanúgy ösztönözheti a politikai innovációt és megújulást.

A mozgalmi szektor egésze természetesen nem csupán politikailag releváns vagy közvetlen politikai orientációjú mozgalmakat foglal magába. A társadalmi mozgalmak és a kollektív cselekvés más formái azonban kölcsönösen hatnak egymásra, részt vesznek a társadalom mobilizálható erőforrásaiért folyó versenyben, a kollektív cselekvés létrejöttében, a társadalom uralkodó kulturális mintáinak formálásában, együttesen hatnak a társadalom szerkezetére, és válnak a társadalmi szerkezetváltozás hatásainak és következményeinek hordozójává. Ez az összes mozgalom látens közösségére utaló összefüggésrendszer indokolja a mozgalmi szektor kategóriájának használatát. *Ez a kategória a politikai rendszer elemzésében sajátos jelentőségre tesz szert, amely abból adódik, hogy elsősorban a politikailag releváns mozgalmak közvetítenek más politikai aktorok és a mozgalmi szektor egésze között.*

A társadalmi mozgalmak politikai szerepével kapcsolatosan témánk érintkezik a *pártkutatás* egy sor kérdésével. Különféle társadalmi mozgalmakból nagyon sokféle párt szerveződött, egy-egy mozgalom több politikai párttal működhet együtt, vagy alkothatnak akcióegységet. Jóllehet, a modern demokráciákban az erőszakmentes

konfliktusmegoldásban a pártrendszer, az érdekképviselői szervek és az állami szervezetek dominanciája figyelhető meg, emellett azonban a folyamatban integráns szerepet töltenek be a társadalmi-politikai mozgalmak mobilizációi és politikai tiltakozása is. A konfliktusok artikulálásában a mozgalmak sajátos eszközeként alkalmazzák a politikai tiltakozás széles repertoárját. Ezzel persze nem csupán a mozgalmak élnek, hanem pártok és más politikai szervezetek is, de a mozgalmak esetében különösképpen elterjedt eszköz, mivel anyagi és személyi forrásait a szűkösség, az átmenetiség, az instabilitás jellemzi, akárcsak szervezeti formáikat, amelyek nem teszik lehetővé a forrásokkal való hosszabb távú, racionális „gazdálkodást”. A mozgalmak hatása a politika folyamatában valamiképpen a rövidzárlathoz hasonlítható: hirtelen nagy energiákat szabadítanak fel egy ponton, és ezzel akadályozzák a normál működést. A mozgalmak is egy vagy néhány konfliktus-témára koncentrálnak támogatóik energiáit, és ezzel kívánják a politika más aktorainak figyelmét ráirányítani az általuk felállalt konfliktusra, amelyet rövid távon a tiltakozás tud a legmegfelelőbben közvetíteni.

A tiltakozási kampányokban persze mozgalmak és szervezetek együttesen is részt vehetnek, de a tipikus inkább az, hogy a mozgalmak iegykeznek a szervezetekre nyomást gyakorolni a politikai tiltakozás révén, ún. „döntési kihívással”. A politikai tiltakozásból eredő döntési kihívásokra a jelentős állami és nem állami politikai szervezetek olyan reakciókkal, döntési folyamatokkal válaszolnak, amelyek a tiltakozás nyomásának hiányában nem, vagy nem ilyen formában következtek volna be. A konfliktusok artikulálásában és megoldásában így a mobilizáció és a tiltakozás is játszik bizonyos szerepet: a társadalmi igények közvetítése hosszabb távon a politikai stabilitást segíti, még akkor is, ha rövid távon éppen a szervezetek ellen irányuló politikai tevékenységben jelenik meg.

A konfliktusok artikulálása és megoldása a plurális demokráciák működésének alapvető követelménye, egyik fő funkciójuk. A mobilizáció, az anyagi és személyi erőforrások gyors mozgósítása a fennálló politikai szervezeti kereteken kívül akkor válik szükségessé és lehetségessé, amikor a társadalmi tiltakozási potenciálok nem találnak megfelelő szervezeti kereteket, amelyekben artikulálódhatnak. Így például valamely foglalkozási csoport, ha követelése a munkaadók és a munkavállalók konfliktusainak kezelésére szolgáló szervezeti kereteken kívülre szorul, a mobilizáció eredményeként létrejövő politikai tiltakozással kényszerül megjeleníteni a politikában. A konfliktusok nem vezetnek minden esetben mozgalmi mobilizációhoz, hiszen megoldásukra a fennálló szervezeti-intézményes kereteken belül is sor kerülhet. A mozgalmi mobilizáció sem mindig kapcsolódik össze politikai konfliktussal. Így például vallási mozgalmak társadalmi-kulturális mobilizációja függetlenedhet a politikai konfliktusoktól. A mobilizáció sem jut el minden esetben a politikai tiltakozás artikulálásáig, hiszen nagyon sokféle társadalmi igényt közvetítő csoport tesz kísérletet arra, hogy a mobilizáció révén politikai tiltakozással nyomást gyakorolva szerezzen érvényt követeléseinek, azonban nem mindegyikük jár sikerrel, mivel nem képes megszervezni kollektív tiltakozását. Végezetül a politikai tiltakozás sem mindig szervezeteken kívül

zajló mobilizációs folyamatok eredménye, hiszen tiltakozhatnak fennálló politikai vagy más társadalmi szervezetek is. Eme distinkciókat szem előtt tartva foglalkozom a továbbiakban a konfliktus, a mobilizáció és a politikai tiltakozás összekapcsolódásának eseteivel és kombinációs mintáival, a magyar demokrácia tapasztalatai alapján.

Magyarországon a régi rendszer ellen tiltakozó mozgalmak a hetvenes–nyolcvanas években fontos szerepet töltek be a gazdaságból politikaivá formálódó rendszerváltságban. Emellett az új többpártrendszer sem csak az azt megengedő jogszabályok eredménye, hanem támaszkodik a különféle társadalmi-politikai mozgalmak előkészítő munkájára. Jóllehet, ezt a mai politikai szereposztás néha feledtetni látszik, de az új politikai pártok egy része társadalmi-politikai mozgalomként keletkezett és működött egy ideig, hogy azután többé vagy kevésbé felkészülten egyszerűen pártpolitikai szerepkörre váltsón.

Megkíséreltem itt röviden összefoglalni a társadalmi mozgalmak és a politikai pártok funkcionálásának néhány lényeges különbségét a politika folyamatában, mivel a pártok és a mozgalmak viszonya fontos eleme a magyar mozgalmi szektor fejlődésének.

a) A *célok* tekintetében a politikai pártok az ágazati politikák teljes spektrumára dolgozzák ki programjavasataikat, amelyeket választási siker esetén a központi kormányzati, illetve a helyi igazgatási munkában kell megvalósítaniuk. Ezzel szemben a mozgalmaknak nincs ilyen „általános”, az összes ágazati politikára kiterjedő politikálási kényszerük, koncentrálnak eleve nagyon speciális témákra, „egyponos” követelésekre (single-issue), és nem kell céljaikat a kormányzati-igazgatási felelősség szempontjából kezelniük, ettől függetlenül, szabadon, radikálisan, fundamentalista módon politikálhatnak.

b) A modern politikai pártok racionálisan felépített, bürokratikus szervezettel rendelkeznek, amely sok vonatkozásban betagozódik a politikai rendszer igazgatási és képviselői intézményeibe. A mozgalmak intézményesedtek, de nem bürokratikus szervezett kollektív cselekvésformák, amelyek kapcsolatba állhatnak formális szervezetekkel, de nem azonosulhatnak velük teljesen, hanem belső felépítésüket az informális, hálózati alapítványokhoz, kommunikációs centrumokhoz kötődő szerveződés jellemzi.

c) Az *akcióformák* vonatkozásában a politikai pártok az intézményes, illetve az intézményes és a társadalom között közvetítő, intermedier formákat részesítik előnyben, míg a kényszerítő, erőszakos, demonstratív, intézményellenes akcióforma alkalmazása kevésbé jellemzi a pártok, legalábbis a parlamentáris demokrácia alapelveit elfogadó, legális politikai pártok működését. Ezzel szemben a társadalmi mozgalmak, amelyek támogatóikat és aktivistáikat fundamentális céljaik minél gyorsabb megvalósítására mozgósítják, ennek érdekében széles körben felhasználják a kényszerítés, a politikai erőszak eszközeit, illetve a szimbolikus-demonstratív akcióformákat, és határozott intézményellenes stratégiákat is követhetnek, illetve akcióikban jóval nagyobb az intézményen kívüli, nem-konvencionális politikai tiltakozás szerepe.

Leegyszerűsítve három szakaszt különíthetünk el a társadalmi-mozgalmi szektorban a rendszerváltás előidézte szerep- és szerkezetváltozások hipotetikus vizsgálatára: a válság, a hatalomváltás és az intézményesedés szakaszait.

A régi rendszer *válságának* szakaszában a társadalmi mozgalmak politikája volt csaknem az egyetlen aréna, ahol az új típusú társadalmi-politikai igények megfogalmazódhattak.

A *hatalomváltás* időszaka Magyarországon rövid és intézményesített megegyezésekkel jellemezhető, amelyekben azonban nem hanyagolható el a társadalmi mozgalmak mobilizációjának szerepe. Ezek a megmozdulások más funkciót töltek be, mint az NDK-ban, Csehszlovákiában és Lengyelországban lezajlott hasonló tömegmozdulások: ott a hatalom átadásának készségét kívánták elérni, illetve kikényszeríteni, ezzel szemben Magyarországon inkább a hatalom újraelosztásának módját, mikéntjét, ütemét akarták meghatározni.

A rendszerváltás harmadik, ma is tartó szakasza az *intézményesedés* időszaka, amikor az új hatalmi struktúrákat a szabad választások kijelölte keretek között kiéplítik és stabilizálják. Az intézményesedés szakaszának kihívásai a korábban a régi renddel szemben szolidáris akcióegységet alkotó társadalmi-politikai mozgalmak differenciálódását és konfliktusait hozza magával; a korábban egyformán marginalizált, és később is együtt küzdő mozgalmak egy része vállalja a pártpolitikai formát, majd a választások eredményeinek függvényében a neki jutó parlamenti, parlamenten kívüli, illetve az önkormányzati szerepet.

Mivel az új társadalmi-politikai intézmények Magyarországon és másutt is elegendő olyan politikai problémát és konfliktust hagynak képviselő és adekvát feldolgozás nélkül, amelyek új társadalmi-politikai mozgalmak kialakulásához vezetnek, sajátos szerepcsere játszódik le.

Változó mozgalmi szektor, átalakuló konfliktusszerkezet

A társadalmi mozgalmak mobilizációja és a politikai tiltakozás felhasználása a politikai konfliktusoknak a tiltakozó csoportok érdekeit kielégítő megoldására persze nem csupán az elmúlt négy év terméke. Léteztek és működtek ezek a mechanizmusok a „kádárizmus” időszakában is, azonban sajátos, a politikai keretfeltételektől megszabott formákban, amelyek nem adtak lehetőséget nyilvános, legális és széles társadalmi mobilizáció révén politikai tiltakozás megszervezésére. A mozgalmak politikai tiltakozása a politikai-adminisztratív ellenőrzés restriktív jellege miatt csak a „második” nyilvánosságban, illegálisan, és viszonylag szűk társadalmi mobilizáció eredményeként juthatott kifejezésre. A rendszerváltás a keretfeltételek átalakításával, a restriktív ellenőrzés felszámolásával, közelítette a politikai tiltakozás hazai lehetőségeit a nyugati demokráciák mintáihoz: a mozgalmak számára mód nyílt nyilvános, legális tiltakozásra, saját erőforrásaik és céljaik függvényében szélesebb vagy szűkebb társadalmi kör mobilizálásával.

Hogyan hatott a nyolcvanas évek mozgalmaira, illetve az általuk artikulált konfliktusokra és tiltakozásokra a demokratizálódás folyamata? Az illegitimitás feltételei mellett a legkülönbözőbb konfliktusokra szerveződött tiltakozási potenciálok között bizonyos látens közösség alakult ki a velük szemben álló hatalmi-politikai rendszer hatására, amely nagyjából azonos módon korlátozta őket a nyilvánossághoz való hozzáférésben, a mobilizációhoz szükséges szervezeti struktúrák kialakításában és anyagi források megszerzésében. Ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A demokratizálódás feltételei között a különféle mozgalmak tiltakozási potenciáljai egymás ellen is megnyilvánulnak és megszűnt a szolidaritás kényszere a számukra egyformán ellenséges régi politikai rendszerrel szemben.

A Kádár-rendszerben és a többi volt „szocialista” országban az autonóm politikai szerveződés illegitimitása miatt olyan társadalmi-politikai erők is informális mozgalmak avagy szubkultúrák formájában működtek, amelyek jogállami keretek között politikai pártokat avagy érdekképviseleti szerveket, illetve másfajta politikai szervezeteket alkotnak. Akkoriban ezek nem autonóm döntéssel alakították ki mozgalmi identitásukat, hanem mert az autonóm társadalmi-politikai szerveződés lehetőségének híján nem volt az adott rendszerben más választásuk. A nyilvánosság és a politikai szerveződés legális keretei lehetővé tették a korábban informálisan működő csoportok számára az intézményesedést pártok, avagy más politikai szervezetek formájában. Az új rendszer kihívást jelentett a korábbi illegális, informális mozgalmi szektor résztvevői számára: szervezeteket alkotnak, feladják a mozgalmi identitást, avagy tovább működnek mozgalmaként. Persze voltak olyan kezdeményezések is, amelyek egyik vagy akár mindkét területen kudarcot vallottak. A korábbi konfliktusokra kialakult mobilizációk és tiltakozási potenciálok keresték a helyüket az új rendszerben. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan, új konfliktusok keletkeztek, amelyek új mobilizációs és tiltakozási formákat hívtak életre.

Az elemzések kevésbé foglalkoznak a rendszerváltásnak a mozgalmi szektorra gyakorolt hatásaival, holott ez szerves összefüggésben van a pártrendszer kialakulásának folyamataival, illetve az érdekképviseleti szervek és az egyesületi „civil” szektor problémáival, és lényeges eleme a politikai részvétel és a politikai kultúra világának, illetve a politikai konfliktusmegoldási rendszernek.

Tekintsünk át a mozgalmi szektor átalakulására néhány közismert példát, amelyek szemléltetik a korábbi konfliktuspotenciálok eltűnését vagy megváltozását a demokratizálódás hatására. A különféle mozgalmak az új feltételek között eltérő módon fejlődtek tovább. Így például a Magyarországon is jelentős, és az összes volt „szocialista” országban is megszerveződött polgárjogi „ellenzék” tiltakozása a rendszerváltással funkcióját és talaját veszti a demokratizálódással párhuzamosan. Ez együtt járhat azzal, hogy a korábbi politikai szubkultúrák hálózata nyilvános szervezetekben intézményesítésül a politika piacán. Magyarországon ez a folyamat közrejátszott két, az 1990-es választásokon a parlamentbe is bekerült liberális ellenzéki párt, az SZDSZ és a Fidesz létrejöttében. Mindkét párt politikai vezetésében és „értelmiségében” jelen vannak, főleg az alapítás és a kezdetek időszakában, a volt „ellenzéki”

mozgalmak aktivistái. A két egymással szemben önálló profilra törekvő ellenzéki liberális párt létrejöttében és elkülönülésében nem elhanyagolható a szerepe a különböző politikai generációknak, az ellenzéki mozgalmak eltérő szubkultúráinak. Míg az SZDSZ esetében az a generáció dominál, amely már a hetvenes évektől rendelkezik a politikai tiltakozás tapasztalataival, addig a Fidesz esetében a nyolcvanas évek szakkollégiumai, illetve a béke- és a környezetvédelmi mozgalmak bizonyos csoportjai töltöttek be kezdeményező és bizonyos fokig meghatározó szerepet a párt kialakulásában és fejlődésének kezdeti szakaszában.

Az SZDSZ és a Fidesz kezdeteinél bábáskodó polgárjogi tiltakozó hálózatok funkciói és politikai tere a demokratizálódás kibontakozásával párhuzamosan csökkennek, de nem tűnnek el. A stabil nyugati demokráciákban is jelen van a különféle specifikus témákra orientált, illetve általános irányultságú polgári jogvédő szervezetek és mozgalmak sokaságát felölelő szektor. A megváltozott keretfeltételek azonban a régi típusú „ellenzéki” politizálás mobilizációs és tiltakozási tapasztalatai „hagyománnyá” nemesednek, amelyek reaktiválhatók a demokratizálódással fellépő problémák megoldására, illetve az antidemokratikus irányzatokkal szemben. Ezt a hagyományt több mozgalom, illetve szervezet közvetlenül avagy közvetve vállalja az utóbbi négy évben Magyarországon (például: Fekete Doboz, Beszélő, Amnesty International, Katalizátor Iroda, Demokratikus Charta, Tégy a gyűlölet ellen, Wallenberg Egyesület). Ugyanakkor a polgári jogok védelmére irányuló mobilizáló és tiltakozó tevékenység a jogállamiság biztosította legális keretek között lényeges tartalmi és formai változásokon megy keresztül.

Hasonló dinamika figyelhető meg a Fidesz alapításában közreműködő *szakkollégiumi mozgalmak* változásaiban is. Az egyetemeken és főiskolákon a nyolcvanas években kialakult öngazgató társadalomtudományi szakkollégiumok az ifjúság társadalmi-politikai tiltakozásának szervező kereteivé váltak a „kádárizmus” válságának időszakában: országos hálózatokat építettek ki, és széles körű visszhangot keltő kiadványokat, periodikákat jelentettek meg, politikai jelentőségű konferenciákat és találkozót szerveztek, kapcsolatokat alakítottak ki az akkori mozgalmi szektor más aktoraival, az egyetemi körökkel, a béke-, a környezetvédelmi és az ellenzéki mozgalmakkal. A Fidesz 1988-as megalakulása, majd politikai tevékenysége és az 1990-es parlamenti és önkormányzati választásokon elért eredményei, illetve növekvő politikai támogatottsága a pártban fokozatosan — olykor látványos formában — visszaszorították a „mozgalmi szárnyat”, amely kötődött az ifjúsági mobilizáció és politikai tiltakozás eme hagyományához. A szakkollégiumok mobilizáló és politikai tiltakozó funkciói visszaszorulnak, illetve eltűnnek a jogállamiság feltételei között, a korábbi politizáló generációk pedig intézményesítik tiltakozó potenciáljukat. Az ifjúság mobilizációs potenciáljért a magyar demokráciában a legkülönbözőbb politikai szervezetek és mozgalmak versengenek, amelyek többnyire „kiviszik” a felsőoktatási intézményekből, a szakkollégiumokból a mobilizációs, illetve tiltakozási potenciált, leszámítva a felsőoktatáspolitikai elleni tiltakozást, amely a stabil demokráciákban is a felsőoktatás szervezeti keretei között mobilizálja a diákságot.

A nyolcvanas években látványos politikai tiltakozásokat szervező béke- és környezetvédelmi mozgalmak (Dialogus, Duna Kör) dinamikája lelassult, illetve szerényebb formákat öltött az utóbbi négy évben, de nem a sikeres intézményesedés, a pártszerveződés következtében. Az intézményesítés mellett a konfliktusok szerkezetének átalakulása is előidézheti, hogy a tiltakozási potenciál csökken, vagy bizonyos esetekben akár eltűnik, alatta marad a politikai „ingerküszöbnek”, a nyilvánosság nem érzékeli.

A békemozgalmak szektorában nemzetközi, főleg regionális, európai „apályról” beszélhetünk, miután a bipoláris világrendszer megszűnésével összeomlott a nagyhatalmak kölcsönös elrettentésén alapuló biztonságpolitikai rendszer. Az új helyzetben fellángolt európai szubregionális konfliktusokban a békemozgalmak nehezen tudnak szélesebb politikai koalíciókat kialakítani egyértelmű békepolitikai programok körül, és a hatalmon lévők békepolitikájával szembeni világos alternatívák megfogalmazása is bonyolultabbá vált. A nyolcvanas évek békemozgalmai a leszerelés, a fegyverkezés befagyasztása céljával mindkét rendszerben jelentős mozgósító és tiltakozási potenciált vonultattak fel, mára ez a lehetőség megszűnt számukra, legalábbis Európában. Továbbra is léteznek és életre kelnek antimilitarista, erőszakellenes mozgalmak, amelyek a fegyverkezés és az erőszak társadalmi-politikai formái ellen tiltakoznak és mobilizálnak, ilyenek Magyarországon is fellelhetőek közvetve vagy közvetlenül több mozgalmi kezdeményezés és szervezet célkitűzéseiben (pl. Hadkötelezettséget Ellenzők Ligája, Alba Kör, vallásos szolgálatmegtagadó csoportok, Alternatív Hálózat, Feminista Hálózat, Tégy a gyűlölet ellen), a nyolcvanas évek alternatív békemozgalmai hagyományainak folytatásaként. De a nemzetközi politika átalakulása következtében a mai erőszakellenes és antimilitarista mozgalmak számára nem létezik olyan közös biztonságpolitikai célkitűzés — mint a nyolcvanas években a két nagyhatalom atomarzenáljának leépítése —, amellyel szélesebb társadalmi mobilizációt és politikai tiltakozást szervezhetne meg.

A hazai környezetvédő, „zöld” mozgalmak esetében a nyolcvanas években speciális helyzetet jelentett a Bős-Nagymaros vízlépcső körüli központi konfliktus, amely egyben alkalmas volt a kádári rendszer uralkodó elitje, intézményei, valamint a társadalom közötti konfliktus artikulálására is, és így átmenetileg szélesebb politikai tiltakozást mobilizált. A vízlépcsővel kapcsolatos kormányzati politika megváltozásával, amely már a Németh Miklós kormányzat alatt, 1989 első felében bekövetkezett, ennek a konfliktusnak a jellege átalakult. Már nem a társadalom és az „állam” között állt fenn, hanem elsősorban külpolitikai térre terelődött, az osztrák, illetve főleg az eltérő és ellentétes szlovák igényekkel szemben artikulálódott. Így nem teszi lehetővé a politikai tiltakozás szélesebb körű megszervezését, mivel a konfliktus „címzettjei” többé már nem, vagy nem elsősorban a magyar politika aktorai. A civil politikai tiltakozás számára nem jelent többé „húzóerőt” a konfliktus, mivel államközi, illetve nemzetközi politikai és jogvita formáját öltötte, amelyet az állampolgári csoportok nem vagy alig képesek befolyásolni. Továbbra is léteznek olyan tiltakozó csoportok Magyarországon és külföldön (pl. Lipták Béla nemzetközi és hazai akciói illetve szervezetei, a

Duna Kör és különféle utódszervezetei), amelyek erre a konfliktusra mobilizálnak tiltakozást, ez azonban az utóbbi négy évben már nem elsősorban kollektív tiltakozó cselekvésekben nyilvánul meg, hanem inkább szakértői, propaganda és információs tevékenységet jelent.

A magyar környezetvédelmi tiltakozások számára a nyolcvanas években és azután sem vált központi jelentőségűvé, vagy egyáltalán jelentőssé az atomenergia civil felhasználásának ellenzése, amely a nyugat-európai ökológiai mozgalmak politikai szereplését nagyban előmozdította. A környezetvédelmi tiltakozási potenciál továbbra is jelen van Magyarországon, de — központi konfliktus és hatékony országos politikai mobilizációs hálózatok híján — ritkán nyilvánul meg olyan, a szélesebb közvéleményt is megmozgató figyelemfelkeltő politikai tiltakozásban, mint például 1993-ban a „Föld napja” alkalmából rendezett demonstrációk, illetve az a tüntetés, amelyet az M 7-es autópályára a Bocskai úti általános iskola előtt kivezető út építése ellen szerveztek. Hogy a környezetvédelmi mozgalmak számára a „csendesebb”, „pragmatikusabb” munka, avagy a látványos politikai tiltakozás fontosabb-e, azt nem feladatunk itt vizsgálni, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a mai politikai tiltakozásokon belül viszonylag marginális e mozgalmak szerepe a nyolcvanas évek dinamikus felfutásához képest.

Mint ez a rövid, szelektív áttekintés megmutatta, a Kádár-korszak bomlásának idején aktív politikai tiltakozási és mobilizációs potenciálok az elmúlt négy évben nem játszottak központi szerepet az új politikai konfliktusokban. Ennek oka egyrészt a *politikai keretfeltételek* megváltozása, ami bizonyos tiltakozó mozgalmak és csoportok számára lehetővé tette a sikeres pártszerveződést, másrészt a *politikai konfliktusok szerkezetének átalakulása*, amely új témákat állít előtérbe, illetve a korábbi témák új megközelítését teszi szükségessé. Ezek a folyamatok persze problémákat és konfliktusokat idéznek elő az átalakuló mozgalmi szervezetekben, mint azt a különböző politikai pártokon belül a „mozgalmi szárny” körül támadt felszültségek mutatják. A *rendszer váltást aktívan elősegítő mozgalmak maguk is átalakulásra kényszerülnek a maguk teremtette új feltételrendszerben*. Ez a kihívás sok korábbi tapasztalatot, módszert, akcióformát „hagyománnyá” szelidít nagyon rövid idő alatt, és ezt a mozgalmaknak, ha az új feltételek között is talpon akarnak maradni, el kell fogadniuk. Új utakat kell keresniük, ami nem mindig könnyű, márcsak azért sem, mert személyes és kollektív konfliktusok és kudarcok forrásává válhat. *Míg a korábbi tiltakozási potenciálok átalakulnak, vagy esetleg eltűnnek, addig az új konfliktusok mentén új tiltakozási potenciálok keletkeznek.*

Mobilizáció a demokráciában

A rendszerváltással a társadalmi mobilizáció és a politikai tiltakozás új keretfeltételei alakulnak ki. *Nyilvános működés, legális keretfeltételek, a gazdasági és a politikai piacon folyó konfliktus és konkurencia helyzete* határozzák meg a mozgalmak műkö-

dését. Az egyenlően garantált jogi-politikai keretfeltételek között a mozgalmaknak többé nincs közös ellenfele az elnyomó és ellenőrző „pártállam” formájában, hanem a különféle társadalmi-politikai tiltakozások különféle „címzettek” találhatnak, és a tiltakozási potenciálok akár egymással szemben is érvényesülhetnek. A mozgalmak és az ellenmozgalmak konfliktusa megjelenik az utóbbi négy évben Magyarországon, például az abortusz szabályozása körüli mobilizációkban, a médiák ellenőrzésével kapcsolatosan, a rasszizmus–antirasszizmus ellentétében, vagy a vallásszabadság és az egyházaknak járó állami támogatás vonatkozásában. A mozgalmak tiltakozásának címzetjei persze nem mindig és nem is kizárólag az „ellenmozgalmak”, hanem a legkülönbélebb társadalmi-politikai szervezetek.

A mozgalmak és a szervezetek a magyar demokráciában versengenek is egymással a társadalmilag-politikailag releváns konfliktusokban mobilizálható tiltakozási potenciálokért, ezek ugyanis komoly politikai erőforrást jelentenek. Így például az agrárszektorban az átalakulás problémái miatt mobilizált gazdák elégedetlenségét több politikai szervezet és mozgalom kísérli meg alternatív programokkal és szervezeti formákkal tiltakozássá szervezni.

A konkurencia persze mindig megszüli a kooperációt is. Így a nyolcvanas évek mozgalmi szektorát is jellemző informális hálózatok fennmaradnak, sőt továbbfejlődnek és formális szervezeti kereteket nyernek a demokráciában. Ilyenek például a különféle alternatív mozgalmi szervezeteket koordináló Alternatív Hálózat, avagy a feministák csoportjait egyesítő Feminista Hálózat, de a magukat nem „hálózatnak” hanem másként nevező szervezeti egységek (pl. Környezet- és Természetvédők Szövetsége) is a mozgalmak és mozgalmi szervezetek hálózatait fogják össze. A mozgalmak rendelkezésére álló szűkös anyagi és személyi erőforrások, valamint a tiltakozási potenciál együttes mobilizálásából fakadó előnyök lehetővé, sőt szükségessé teszik a kooperatív-koordinatív szervezeti formákban történő együttműködést a különféle hasonló profilú és orientációjú mozgalmak között. Mozgalmi hálózatnak tekinthető a Demokratikus Charta is, amely különféle informális csoportok és formális szervezetek egész sorát fogja össze egy-egy kiemelkedő konfliktusra szervezett tiltakozó akcióban, sőt akár a „hálózatok hálózatának” nevezhetnénk, amely különféle önálló hálózatok kapcsolatrendszeréből felépülve mobilizálja tiltakozási potenciáljukat.

A Kádár-rendszer politikai-adminisztratív eszközökkel akadályozta és nehezítette a *hálózatok* kialakulását, hiszen azok képesek az elszórt és önmagukban nem elég erős tiltakozási potenciálok együttes mobilizálására. A tiltakozásra szerveződött hálózatok így csak informálisan és illegálisan léteztek, intézményesítésük az egyesülési és gyülekezési jog intézményes biztosításával a demokratizálódás fontos lépcsője volt.

A tiltakozó hálózatok határai nem azonosak az országhatárokkal. A *nemzetközi hálózatok*, és a rajtuk keresztül elérhető források mobilizálása elleni küzdelem a Kádár-rendszerben a mozgalmi aktivitás politikai-adminisztratív ellenőrzésének egyik fő feledata volt (pl. a békemozgalmak, a polgárjogi mozgalmak, a magyar kisebbségekkel szolidarizáló mozgalmak, az emigráns szervezetek vagy akár a jogmozgalmak

kapcsán). Az egyesülési és gyülekezési jog intézményesítése a pártok, érdekszervezetek, egyesületek és mozgalmak számára egyaránt szabályozott lehetőségeket teremtett arra, hogy ekapcsolódjanak vagy a nemzetközi kiterjedésű, regionális — elsősorban európai — és globális tiltakozó hálózatokba. Például a Greenpeace, az Amnesty International, az ENSZ vagy az EK égisze alatt működő és más jogvédő, karitatív, környezetvédelmi, feminista, homoszexuális, vallási, antirasszista avagy békeszervezetek sokasága tart fenn kapcsolatokat magyarországi szervezetekkel az utóbbi négy évben, segíti munkájukat és szervez velük közös akciókat.

Az elmúlt négy évben új problémadimenzióként jelent meg a politikai tiltakozással kapcsolatosan a *legalitás* és a *legitimitás* problémája. A „szocialista” rendszerek „mozgalmi monopóliumot” biztosítottak az uralkodó politikai irányzat számára, ezzel szemben a mobilizációt és politikai tiltakozást, az nem az egyedül legális „pártállami” keretek között zajlott, bűncselekménnyé nyilvánították, illegálisnak tekintették. Magyarországon a „kádárizmus” időszakában a mindvégig fenntartott büntetőjogi tilalom ellenére de facto bizonyos tolerancia érvényesült a politikai tiltakozással szemben, ami jól érzékelhető, ha a magyar helyzetet a többi „szocialista” ország keményebb vonalával vetjük össze. A nyugati demokráciákban intézményesített pluralizmus értékrendje szempontjából e tiltakozások legitimitásához természetesen nem fért kétség. A „szocialista” jog mércéi nem szolgálhattak a politikai tiltakozás legitimitásának mércéjéül, hiszen eleve büntetni rendelték minden másságot, eltérést az uralkodó politika monopóliumával szemben.

A *mobilizáció és a politikai tiltakozás jogállami szabályozása, a gyülekezési és egyesülési jog intézményesítése* új helyzetet teremtett a politikai tiltakozás legalitásának és legitimitásának viszonyában. A legális és az illegális, a jogellenes és a jogszerű tiltakozások érvényét a tiltakozók ma már nem vonhatják magától értetődően kétségbe valamiféle magától értetődő „civil” legitimitás talaján, hanem az „állampolgári engedetlenség” mércével kell igazolniuk, hogy mennyiben illegális, milyen alapon tartják legitimnek tiltakozásukat. A polgári engedetlenség a demokrácia elveivel hű, azonban az állam konkrét jogszabályait és döntéseit opponáló egyének és csoportok tiltakozó magatartása, amely magába foglalja a korlátozott szabályszegést, de feltételezi a demokratikus alapintézmények elfogadását.

A társadalmi-politikai tiltakozás a demokratikus rendszerekben, az alkotmányos jogállam feltételei között sem illeszkedik minden esetben maradéktalanul a fennálló jogintézmények keretei közé, mint azt az elmúlt négy év tapasztalatai megmutatták. Így például az 1990-es taxisblokád alkalmazásával a jogszabályok nyilvánvaló megsértése ellenére az állam a politikai kompromisszum érdekében korlátozta büntetőhatalmának érvényesítését. Különbőféle társadalmi mozgalmak akcióiban és kampányaiban gyakran előfordul az államilag kikényszeríthető kötelezettségek megszegésére (pl. a televíziós előfizetési díj kiegyenlítésének megtagadására a médiaügy kapcsán, a magasabb kamat befizetésének megtagadására a lakástartozások kamatemelésekor, avagy a hadkötelezettség feltétel nélküli elutasítására) való felhívás. Több esetben történt felhívás az egyesülési, de főként a gyülekezési jog kerete-

inek megsértésére, illetve áthágására a tiltakozás során, amikor például 1993-ban a Föld Napján a környezetvédők egyes csoportjai szerveztek demonstrációt a Városligeten átvezető M 3-as útnál, amikor ugyancsak a környezetvédők 1993-ban a Bocsikai úti általános iskola védelmében tiltakoztak az M 7-esre kivezető út légszennyező hatása miatt.

A *politikai erőszak* alkalmazása nem volt jellemzője a kollektív tiltakozó cselekvéseknek az utóbbi négy évben Magyarországon. Ugyanakkor elég nagy számban történtek súlyos kimenetelű, halált vagy testi sértést okozó politikai motivációjú erőszakos cselekmények, amelyeket elsősorban a skinhead szubkultúrák hajtottak végre rasszista céljaik érdekében, e célok nyilvános megjelenítésére. Hasonlóan a politikai erőszakot alkalmazó tiltakozó szubkultúráknak a nyugati demokráciákban szervezett akcióihoz, néha itt is fenyegetően megjelennek ezek a csoportok az ellenmozgalmak, a Demokratikus Charta, avagy a cigány szervezetek tüntetéseinek perifériáján is. Ezek a jelenségek azonban nem jellemzik a mozgalmi szektor politikai tiltakozásának egészét, marginális jelentőségűek, a tiltakozó csoportok túlnyomó többsége elfogadja és betartja az egyesülés és a gyülekezés szabályait, és elutasítja a politikai erőszak alkalmazását. Léteznek, az utóbbi négy évben is alakultak különféle antirasszista és antifasiszta, illetve erőszakellenes csoportok és mozgalmak, amelyek kifejezetten a rasszista motivációjú politikai erőszak ellen tiltakoznak (tevékenységüket jól dokumentálta az 1993-ban az ELTE Egyetemi Színpadán a különféle szervezetek és mozgalmak hálózatának együttműködésével megszervezett „Antirasszista Hét” rendezvénysorozata). A rasszizmus erőszakos politikai tiltakozása a nyugat-európai demokráciák tiltakozási kultúrájában is jelenlévő, sőt talán felerősödő tendencia, ennyiben a magyar politikai kultúra itt bizonyos regionális tendenciákat ötvöz bizonyos saját korábbi — a demokrácia és a jogállam szempontjából kontraproduktív — hagyományaival.

Új politikai mozgalmak Magyarországon

Az új demokrácia első nagy mobilizációja és tiltakozása volt az ún. *taxisblokád* 1990 októberében. Az üzemanyagárak hirtelen és jelentős emelése ellen tiltakozó személy- és teherfuvarozók („taxisok”), illetve a hozzájuk csatlakozó gépjármű-tulajdonosok és állampolgárok széles körének részvételével lezajlott blokád több napra megbénította Magyarország teljes közlekedési hálózatát. A konfliktus mobilizálta a politikai rendszer összes aktorait, és a politikai-adminisztratív reakciók igen változatos formáit váltotta ki. A széles körű mobilizáció és a kiélezett konfliktus a politikai tiltakozást a társadalmi elviselhetőség határáig fokozta. Az Érdekegyeztető Tanács bevonásával sikerült a tiltakozók és a kormány kölcsönös kompromisszuma révén a konfliktust megoldani. A tiltakozásban elsődlegesen mobilizált foglalkozási csoport szélesebb társadalmi-politikai elégedetlenséget artikulált, a társadalom jelentős részének támogatását élvezte.

A közlekedési blokád a nyugati democráciákban elterjedt akcióforma különféle, elsősorban hivatásos fuvarozói, de agrárérdekek melletti tiltakozásra, és ismerünk hasonló jelenségeket a kelet-európai új democráciákból is. A magyar taxisblokádot az teszi egyedivé, hogy mivel szélesebb társadalmi-politikai elégedetlenséget és tiltakozást artikulálta jelentősége messze túlmutatott a kezdeményező foglalkozási csoport érdekeinek horizontján, és a piacgazdaság kiépülésének egy sor szociális következménye elleni tiltakozásként központi jelentőségű konfliktussá lépett elő.

Az 1991 óta aktív *Demokratikus Charta* az új típusú „polgárjogi ellenzék” mobilizációjának formája és tiltakozásának szervezője. Akciói periodikusan ismétlődnek az emberi és polgári jogok területén fellépő új meg új konfliktushelyzetek kihívására. Működésének ezt a sajátosságát jól szemlélteti a Charta és az egykori demokratikus ellenzék egyik képviselőjének, Konrád Györgynek a hasonlata az „esernyőről”, amelyet csak akkor kell kinyitni, ha „eső” van, azaz ha a Charta által deklarált demokratikus és szociális értékeket veszélyek fenyegetik, ha ellenmozgalmak, ellentendenciák kétségbe vonják, megsértik. A Charta akciói a politikai tiltakozás „ellenzéki” hagyományain, illetve az európai és a globális „civil” mozgalmak mintáin épülnek fel, aláírásgyűjtést, kulturális és politikai gyűléseket, tüntetéseket, felvonulásokat, deklarációkat és petíciókat ölelnek fel nemegyszer jelentős tömegeket megmozgató akcióformái. A Chartát támogatták bizonyos ellenzéki politikai pártok is. Ez a jelenség ismert a nyugati democráciákban is: széles koalíciókat tömörítő „civil” mozgalmak esetén még a kormányhoz közel álló politikai irányzatok, sőt magas rangú állami vezetők is tüntetnek a polgári jogok érdekében (pl. Ausztriában vagy az NSZK-ban).

1992–1993-ban jelentős konfliktusra mobilizált tiltakozást a legkülönbélebb akcióformákkal a *Létminimum Alatt Élők Társasága* (LAET). Az általában a nem eléggé „szociális” elkötelezettségű gazdaságpolitika, a szociálisan „felelőtlen” társadalmi-politikai elit ellen fellépő mozgalmi szervezet legintenzívebb tiltakozó kampányát az általános forgalmiadó (ÁFA) teljes körű és a szociális szempontok szerinti differenciálást nélkülöző bevezetése ellen szervezte meg. Az éhségstrájktól a népszavazási kezdeményezésig és az adófizetés megtagadásának gondolatáig fejlődő mozgalom dinamikája egy ponton megszakadt, s a szervezet, valamint tiltakozása 1993 elejétől eljelentéktelenedett. A kezdeti lendület megtörése sokféleképpen értelmezhető; okai lehetnek a radikalizálódás veszélye, a vezetés válsága, a célok és stratégiák újraforgalmazására való képtelenség, a merev kötődés egy bizonyos követeléshez, a különféle platformok leválása és önállósodása, a médiák támogatásának csökkenése a látványos tiltakozó akciók híján. Az azonban a LAET kudarc ellenére is bizonyos, hogy — a piacgazdaságra való átmenet szociális konfliktusai következtében — a téma mozgósító és konfliktuspotenciált biztosító jellege egyáltalán nem szorult vissza. Jóllehet a LAET mint szervezet továbbra is létezik, nem képes az ÁFA-kampány lezárulása óta a szociális tiltakozás hatékony és szélesebb körű megszervezésére. Más hátrányos helyzetben lévő csoportok kampányai — mint például a Nyugdíjasok Országos Egyesülete a villanyáram kikapcsolására felhívó akciója — sem értek el számottevő hatást. Azonban a szociális alapú konfliktusok és elégedetlenség látnak

tiltakozási potenciálja továbbra is jelen van a magyar társadalomban, és megfelelő mozgalmi szervezet révén manifesztálté tehető.

Az új magyar demokrácia egyik lényeges és központi konfliktusa, az ún. *média-ügy*, vagy néha „háborúként” emlegetett komplexum, mozgalmak és ellenmozgalmak keletkezésének és politikai tiltakozásának forrásává vált, elsősorban 1992–1993 folyamán. A „nemzeti radikális” mozgalmak és csoportok, köztük az egy ideig az MDF szervezeti keretei között működő, Csurka Istvánhoz kapcsolódó csoportok, a Hankiss Elemér és Gombár Csaba elnökökkel megszervezett „liberálbolsevista” tömegkommunikáció rendszere ellen tiltakoztak, legális és féllégális demonstrációkkal, éhségsztrájkokkal, petíciókkal stb. Amikor viszont a kormányzat a médiatörvény parlamenti elutasítása ellenére aktívabban kezdte érvényesíteni médiapolitikáját, akkor a saját pozícióit védeni és érvényesíteni kívánó „ellentábor” laza hálózata mobilizálódott és fejtett ki politikai tiltakozó tevékenységet. Egyetemisták, a Demokratikus Charta, a médiákban dolgozókat tömörítő foglalkozási szervezetek, a Nyilvánosság Klub és más egyesületek, a Független Gondolkodók Egyesülete, a műveik sugárzását nem engedélyező művészek tiltakoznak a tüntetés, a nyilatkozatok és elemzések, a különféle „ellenkulturális” manifesztációk (egyetemisták régi televíziós és rádiókészülékekből épített „objektje”) révén a kormányzatnak a médiákat törvényes felhatalmazás híján befolyásoló politikája ellen. Mindkét „tábor” mobilizációja a tiltakozási formák széles körére terjedt ki, és jelentős visszhangot váltott ki a közvéleményben.

Az utóbbi négy évben megnyilatkoztak — a politikai tiltakozás területén kialakult korábbi magyar hagyományokhoz, és a kortárs nyugat-európai demokráciákban követett gyakorlathoz hasonlóan — az ún. *agrártiltakozás* különféle alanyai. A mezőgazdasági érdekek védelmére 1993. őszén szervezett látványos agrárdemonstrációban is szervezetek sokasága vett részt, de ez az akció nem egyedi eset, hanem az évek óta periodikusan ismétlődő tiltakozások sorozatának egyik nagy horderejű és új eleme. A mezőgazdaság „kapitalista átszervezése” során támadt gazdasági-szociális konfliktusok sokasága összekapcsolódik a világ, illetve az európai piacra való nyitás problémáival, és együttesen indukálják a legkülönfélébb társadalmi-politikai szervezetek tiltakozását az „agrárius” érdekek és célok védelmében. A demonstrációk szervezése mellett eddig még kevésbé terjedtek el a Nyugat-Európában széles körben alkalmazott „keményebb” tiltakozási formák, mint például mezőgazdasági gépekkel történő útelzárások a forgalom akadályozására, vagy termékek ingyen osztogatása, illetve megsemmisítése. A különféle tiltakozásokban részt vevő mezőgazdasági érdekvédő szervezetek a Torgyán József vezette kisgazdapárttól a Nagy Tamás vezette Agrárszövetségig a politikai paletta különféle irányzatait ölelik fel.

A béralkuk és konfliktusok során alkalmazott munkavállalói akcióforma, a *sztrájk* is a politikai tiltakozás eszközévé váhat, jóllehet, a „politikai sztrájk” tilalmas dolog. A közellátási és közforgalmi dolgozók, illetve a közalkalmazottak sztrájkjai politikai jelentőségre tesznek szert az „érintett” fogyasztói kör széles volta, illetve a közérdeklődés következtében. Így az ilyen sztrájkokat kilátásba helyező béralku, a figyelmeztető sztrájkok, vagy például a közalkalmazottak esetében a tárgyalási pozíció megerősíté-

sére alkalmazott nyilvános demonstrációk a politikai tiltakozás körébe tartozó jelenségek, még akkor is, ha a jogszabály a politikai sztrájkot nem ismeri el. A szakszervezetek és más professzionális érdekvédelmi szervek az utóbbi négy év politikájában gyakori szereplői a társadalmi-politikai jellegű tiltakozásoknak, a béralkukon túlmutató, különösen, amióta az érdekképviseletek helye és szerepe a társadalombiztosítási választások révén stabilizálódhatott a politikai rendszerben.

Új konfliktust és új mobilizációs formát jelent az 1993 folyamán kialakult konfliktus a *kisegyházak jogállása és állami támogatása* körül. A Németh Géza lelkész szervezésében és vezetésével Magyarországon is megjelent „anti-kultusz” mozgalom — a „destruktív” vallási közösségek elleni propagandával és lobbizással, valamint a keresztény szellemiséget képviselő politikai pártok egy részének támogatásával — megkérdőjelezte a rendszerváltás utáni liberális szellemű gyülekezeti és a lelkiismereti szabadságra épülő intézmények bizonyos, „túlzó” elemeit. Az állami támogatás megvonása bizonyos kis létszámú, a keresztény pártok egy része által destruktívnak minősített felekezetektől, közösségektől, illetve a vallás és lelkiismereti szabadság törvényi alapjainak újragondolására ösztönző törekvések, az „egyház” jogi státusának átfogalmazása társadalmi méretű, a sajtóban és a szélesebb nyilvánosságban folyó vitát, illetve mindkét oldalról politikai színezetű tiltakozást is eredményeztek.

A megtámadott vallási közösségek, a „Krishna Tudatú Hívők”, a „szcientológia”, illetve a „Moon” követői, vagy a „Jehova Tanúi” a jogi igényeik érvényesítésére tett lépések mellett utcai demonstrációkat, demonstratív jótékonykodást, nyitott napokat stb. szerveztek, csakúgy, mint az ellenkező álláspontot képviselő, az „elcsábítottak” szüleit, hozzátartozóit, valamint a szekták ellenzőit tömörítő mozgalom. A szekták, kis vallási közösségek, illetve a főleg a hagyományos civil keresztény értékek védelmére szerveződő „Kultusz-ellenes” aktivisták konfliktusai az utóbbi évtizedekben integráns részei a nyugati demokráciák mozgalmi szektorának és tiltakozási kultúrájának. Tehát nem valamiféle „magyar specifikumról” van szó, hanem az orientális, vagy a modern nyugati vallási áramlatoktól évtizedeken át hermetikusan elzárt magyar társadalom toleranciájának hirtelen kihívásáról, amely alkalmasint túlzó reakciókat is előidéz, mindesetre erre vall a követelések egy része a vallásszabadság alapjainak, a tolerancia értékeinek megkérdőjelezésével. A szekták és az „anti-kultusz” mozgalom konfliktusa normális jelenség a vallási pluralizmusra épülő modern társadalmakban. Az persze ritka eset, hogy ez a konfliktus politizálódik; ennek oka nálunk a már említett, késleltetett és gyors kihívásra érkező erőteljes reakció. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a korábbi talápszalat, a kis közösségek politikai üldözése a Kádár-rendszerben (a Krishna hívők, illetve a jehovisták esetében), a konfliktus „repolitizálódása” ellen hat.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az *illegális politikai tiltakozásnak Magyarországon csak marginális szerepe van, és nem kapcsolódik össze szélesebb körű személyek elleni erőszakkal* (legalábbis a nyilvánosan működő tiltakozó csoportok esetében). Az *erőszakmentes, de illegális politikai tiltakozásnak bizonyos formái viszont már megjelentek, ha nem is túl széles körben*. A „demonstrálás kultúrája”

kialakulóban van, kevés, alig ismert ezzel kapcsolatos erőszakos konfliktus a rendőrök és a tiltakozók között. A rendőrség és más államigazgatási szervek együttműködése a tiltakozókkal megfelelő, sőt néha jónak mondható (taxisblokádn, MDF-piac körüli demonstrálások). A legalitás és a legitimitás közötti konfliktusok a demokráciában tanulási folyamatokat indíthantak el, hozzájárulhatnak a tiltakozás kultúrájának fejlődését előmozdító társadalmi konszenzus létrejöttéhez (pl. a polgári engedetlenségről folytatott vita a taxisblokádn kapcsán), amely aligha alakulhat ki tényleges társadalmi-politikai konfliktusok hiányában.

Felhasznált Irodalom

1. A társadalmi mozgalmak elmélete és kutatásuk módszertana

- Csapody Tamás (szerk.) 1991. *Az állampolgári engedetlenség*. T-Twins
- Diani, Mario—Ron, Eyerman (eds.) 1992. *Studying Collective Action*. London: Sage
- Ebert, Theodor 1981. *Gewaltfereier Aufstand*. Waldkirch: Waldkircher
- Eyerman, Ron—Andrew, Jamison 1991. *Social Movements. A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press
- Gamson, William 1975. *The Strategy of Social Protest*. Homewood: Dorsey Press
- Glottz, Peter (hrsg.) 1983. *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Hegedüs Zsuzsa 1991. Társadalmi mozgalmak és változások az öngazgató társadalmakban. *Valóság*, 2.
- Hirschmann, Albert O. 1982. *Shifting Involvements*. Princeton: Princeton University
- 1984. Kivonulás, tiltakozás, hűség. *Szociológiai Füzetek*, 34. Budapest: MM.
- Hobsbawm, E. J. 1973. *Primitív lázadók*. Budapest: Kossuth
- Klandermans, Bert (eds.) 1989. *Organizing for Change: Social Movement Organizations in Europe and the US*. London: JAI Press
- Klandermans, Bert—Hanspeter, Kriesi—Sidney, Tarrow (eds.) 1988. *From Structure to Action*. London: JAI Press
- Kuti Éva—Marschall Miklós (szerk.) 1991. *A harmadik szektor*. Budapest: Nonprofit KCS
- Marx, Gary T. 1974. The Agent Provocateur and the Informant. *American Journal of Sociology*, (Vol. 80) 2.
- Molotch, Harvey 1979. Media and Movements. In: Zald—McCarthy 1979. 71–94.
- Oberschall, Anthony 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice Hall: Englewood Cliffs
- Olson, Mancur J. 1982. A kollektív cselekvés logikája. *Szociológiai Füzetek*, 29. Budapest: MM.
- Pakulski, Jan 1991. *Social Movements. The Politics of Moral Protest*. Melbourne: Longman Cheshire
- Rammstedt, Otthein 1978. *Soziale Bewegung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Campus
- Rucht, Dieter (ed.): *Research on Social Movements*. Campus/Wetview
- Rudé, George 1986. *Forradalmárok, zendülők*. Budapest: Kossuth
- Strategy and Identity 1985. New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements. *Social Research* (Vol. 52) 4 (Winter)
- Szabó Máté 1987. Adalékok a társadalmi mozgalmak kutatásához. *Szociológia*, 1.
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House
- Touraine, Alain 1978. *Le Voix et le Regard*. Paris: Le Seul

- Turner, Ralph—Lewis M. Killian, 1987. *Collective Behavior*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Zald, Mayer N.—John D. McCarthy 1987. *Social Movements in an Organizational Society. Transaction*. New Brunswick
- Zald, Mayer N.—John D. McCarthy 1979 (eds.) *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge, Mass: Winthrop

2. Társadalmi mozgalmak Magyarországon

- A. Gergely András 1991. *A pártállam varázstalanítása*. Budapest: MTA PTI
- 1988. Lokalitás—ifjúság—civiltársadalmi alternatívák. *Ifjúsági Szemle*, 2.
- Bilecz Endre 1987- A magyar társadalmi mozgalmak fejlődéséről. *Ifjúsági Szemle*, 4.
- Borbándi Gyula 1989. *A magyar népi mozgalom*. Budapest: Püski
- Diczházi Bertalan 1987. Vázlat a társadalmi-politikai körökről, klubokról. *Ifjúsági Szemle*, 3.
- Fehér Ferenc—Heller Ágnes 1989. *Egy forradalom üzenete. Magyarország. 1956*. Budapest: Kossuth
- Győri Péter 1988. Kisközösségi szociális kezdeményezések. In: Szalai Júlia (szerk.) *Arat a magyar*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet
- Harangi László—Kemény Bertalan 1985. *Két tanulmány az egyesületekről*. Budapest: Népművelési Intézet
- Kiss Zsolt Péter 1991. A taxisok hetvenvalahány órája. *Valóság*, 11.
- Korom Mihály 1987. Népi bizottságok, parlamentarizmus és a közvetlen demokrácia Magyarországon 1944–1949. *Politika–Tudomány*, 4.
- Kuti Éva (szerk.) 1992. *A nonprofit szektor Magyarországon*. Budapest: Nonprofit KCS
- Lomax, Bill 1989. *Magyarország 1956*. Budapest: Aura
- Snée Péter 1986. Pőre példa. *Valóság*, 10.
- Sóvári Zsuzsa 1958. ITDK-riport. *Valóság*, 9.
- Szabó Máté 1993. A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- Szakonyi Péter (szerk.) 1990. *A blokád*. Budapest: Haas-Singer
- Társadalmi mozgalmak Magyarországon 1987. *Ifjúsági Szemle*, 3. tematikus száma
- Taxis-blokád (tematikus összeállítás). 1991. *Szociológiai Szemle*, 1.
- Taxis-blokád (tematikus összeállítás). 1993. *Szociológiai Szemle*, 1.
- Tóth László 1991. Egy „földalatti mozgalom” hanyatlása és felemelkedése. *Valóság* 9.
- Zinner Tibor 1987. Egyesületek, pártok feloszlata Budapest 1945–1948. *Politika–Tudomány*, 4.

3. Társadalmi mozgalmak a kelet-európai rendszerváltásokban

- Deppe, Rainer—Helmut, Dubiel—Ulrich, Rödel (hrsg.) 1991. *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Fricke, Karl Wilhelm 1984. *Opposition und Widerstand in der DDR*. Köln: Wissenschaft und Politik
- Kemecsei Ernő 1982. *Orosz ezredvég. A nemformális mozgalmaktól a politikai pártokig*. Hatodik Síp Alapítvány
- Knabe, Hubertus (hrsg.) 1989. *Aufbruch in eine andere DDR*. Hamburg: Rowohlt
- 1988. Neue soziale Bewegungen im Sozialismus. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 3.
- Misztal, Bronislaw 1993. A tiltakozás politikája—Lengyelország és Magyarország. *Politikatudományi Szemle* 3, 71–94.
- Molnár Miklós 1990. *La Démocratie se Léve á L'Est*. Paris: PUF
- Szoboszlai, György (ed.) 1991. *Democracy and Political Transformation*. Budapest: MPT

— 1992. *Flying Blind*. Budapest: MPT
Tőkés, Rudolf L. (ed.) 1979. *Opposition in Eastern Europe*. London: MacMillan

4. Alternatív mozgalmak

Beck, Ulrich 1988. *Gegengifte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
— 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
— 1991. *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
Brand, Karl Werner 1982. *Neue Soziale Bewegungen*. Westdeutscher, Opladen
Brand, Karl Werner (hrsg.) 1985. *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt am Main: Campus
Brand, Karl Werner—D. Büsser—Dieter Rucht 1983. *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der BRD*. Frankfurt am Main: Campus
Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen, illetve Forschungsjournal Soziale Bewegungen tematikus számai
Inglehart, Ronald 1977. *The Silent Revolution*. Princeton: Princeton University Press
— 1989. *Cultural Change*. Princeton: Princeton University Press
Melucci, Alberto 1989. *Nomads of the Present. Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London: Hutchinson
Miszlivetz Ferenc 1989. *Békák a szárazon*. Budapest: Múzsák
Roth, Ronald—Dieter Rucht (hrsg.) 1991. *Neue soziale Bewegungen in der BRD*. Bonn: Bundeszentrale
Stamm, Karl-Heinz 1988. *Alternative Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main: Campus
Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Gondolat

5. Ökológiai mozgalmak

Callenbach, Ernest 1992. *Ökotópia*. Budapest: Göncöl
Endreffy Zoltán—Kodolányi Gyula (szerk.) 1984. *Ökológiai kapcsolatok*. Budapest: Népművelési Intézet
Faragó Klára—Vári Anna—Vecsenyi János 1990. *Csak ne az én kertembe!* Budapest: MKI
Fisher, Duncan—Clare, Davis et al. 1992. *Civil Society and the Environment in Central and Eastern Europe*. Ecological London: Studies Institute
Lányi Gábor: A kuvik éve. In: Sándor—Kurtán—Vass (szerk.) 1988. *Magyarország Politikai Évkönyve 1988*. Debrecen
Mumford, Lewis 1986. *A gép mítosza*. Budapest: Európa
Sólyom László—Szabó Máté (szerk.) 1988. *A zöld hullám*. Budapest: ELTE
Szabó Máté 1985. *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Budapest: Gondolat
— (szerk.) 1989. *Politikai ökológia*. ELTE. Budapest: Bölcsész Index
— 1992. *Társadalmi mozgalom és politikai változás: a zöldek*. Budapest: PK
Szirmai Viktória 1991. *Ökológiai társadalmi mozgalmaink. Valóság*, 10.
Tamás Pál 1987. *Érdek és kockázatfelismerés*. Vári Anna (szerk.) *Kockázat és társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó
Touraine, Alain et al. 1980. *La prophétie anti-nucléaire*. Paris: Seuil

6. Békemozgalmak

Békemozgalom Magyarországon (vita) 1988. *Ifjúsági Szemle* 1., 4.
Fodor Gábor—Molnár Péter (szerk.) 1988. *Európa csendes? Szakkollégiumi Értesítő*, ELTE Jogász Szakkollégium

- Leif, Thomas 1984. *Die professionelle Bewegung*. Europa. Bonn
— 1990. *Die strategische (Ohn)Macht der Friedensbewegung*. Opladen: Westdeutscher
Steinweg, Rainer (hrsg.) 1982. *Die neue Friedensbewegung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
Szabó Máté 1984. *A „forró ősz”. Békemozgalom, politikai tiltakozás, ellenállás az NSZK-ban*.
Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó
Tismaneanu, Vladimir (ed.) 1990. *In Search of Civil Society*. New York: Routledge

7. Alternatív életformák, szubkultúrák

- Bíró Dávid 1987. *Ellenkultúra Amerikában*. Budapest: Gondolat
Kőbányai János 1986. *Beatünnep után*. Budapest: Gondolat
Wessely Anna 1980: *Ellenkultúra. Világosság*, 8–9.

8. Ifjúsági szubkulturális mozgalmak

- Csepeli György—Kéri László—Stumpf István (szerk.) 1992. *Állam és polgár*. Budapest: MTA PTI
Gábor Kálmán (szerk.) 1992. *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: MIHKT
Gazsó Ferenc—Stumpf István (szerk.) 1992. *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest: MTA PTI
Kőbányai János 1986. *A margón*. Budapest: Szépirodalmi
Körkérdés a fiatalok közösségi kezdeményezéseiről. 1987. *Ifjúsági Szemle*, 3.
Rácz József 1989. *Ifjúsági szubkultúrák és fiatalok „devianciái”*. Budapest: Magyar Pszichiátriai
Társaság
— 1990. A nyolcvanas évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon. *Valóság*, 11.
— 1990. Erőszak mint önvédelem. Marginális ifjúsági szubkultúrák. *Eszmélet*, 112–123.
Szász János András 1983. Ifjúsági mozgalmak–ifjúsági kultúra. *Valóság*, 4.
— 1987. Nomadizálás, népi kultúra, szabadságélmény. *Ifjúsági Szemle*, 3.

9. Diákmozgalmak

- Chikán Attila (szerk.) É. n. *20 éves a Rajk szakkollégium*. Budapest
Heider, Ulrike 1984. *Schülerprotest in der BRD*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
Pál Tamás 1987. *Próbareform*. Budapest: KISZ KB
— 1992. *Igazlító nap*. Budapest: Iskolapolgár Alapítvány
Stumpf István 1988. Szakkollégiumok. *Ifjúsági Szemle*, 1.
Tóth Tamás 1973. *Útkeresés és útvesztés. Diákmozgalmak*. Budapest: Kossuth

MUNKA ÉS SZABADIDŐ

(A munkaparadigmának tévesztése és a szabadidő szociológiája)

Mottó: „Az alapszavak történetiek. Ez nemcsak azt jelenti: a számunkra történetileg múltjukat illetően áttekinthető korszakokban mindig más és más jelentésük volt, hanem azt is: most és a jövőben is történelmet alapoznak meg, aszerint, hogy milyen értelmezésük válik meghatározóvá.” (Heidegger)

Bevezetés

A Nyugat története leírható paradigmaváltásokkal (Flusser 1993: 11–13), amelyek mélyén nyilvánvalóan az alapfogalmak — amilyenek a munkát is tekintjük — átértelmezései és modifikációi húzódnak meg. Minden időszak fontos szellemi feladata a kor központi fogalmának vagy alapkérdésének megtalálása és kidolgozása. Ennek tartalmi és szerepmódosulása képezi a paradigmaváltás alapját. A fogalomhasználat módja maga is valóságkonstituáló elem, miként azt a Heidegger-mottó megfogalmazza. Talán éppen a jelenkori paradigmaváltás eredményeként egyre világosabb és a szociológiában is elfogadottabb, hogy az emberek korántsem egyszerűen valós társadalmi körülményeik alapján határozzák meg magatartásukat, cselekvésüket, hanem az a kép is belejátszik, amelyet körülményeikről kialakítanak, és amely sohasem pontos mása azoknak. A puszta tények, a közvetlen jelentést hordozó dolgok helyett az értelemmel való felruházás, a dolgok értékelése, „számunkra valósága” lesz az érdekes. Ezért lényeges a paradigmaváltások figyelemmel kísérése és az új tendenciák elemzése.

A paradigmaváltások mindig a „történelmi aura” termékei. A kategóriák makroösszefüggéseinek és „az uralkodó episztémének” együttes hatása alatt zajlanak le, amelyeknek maguk is aktív részesei. A munkáról és a szabadidőről szóló jelenkori diskurzusban is ezt találjuk. Az emberi tevékenység különböző paradigmái mindig emberi létünk alapvetőnek vélt módozatait megjelenítő fogalmainkra épülnek. Az emberi tevékenység két, lényegében különböző paradigmája: a munka- és a nyelvparadigma (Márkus 1992).

Nincs most lehetőség a munkáról szóló tudás és tudástípusok sokféleségének és sajátosságainak, történelmi változásának áttekintésére. Csak az utolsó nagy korszakból, az ipari társadalomból indulunk ki, amely felfedezi „a munkát”, és amelyben a munkaparadigma tiszta formájában, domináns paradigmaként jelenik meg, ezért is oly szembeötlő napjainkban a határozott elfordulás tőle. Pedig szükség volna az egész folyamat láttatására, mert ma szívesen nyúlnak vissza a modern kor által megtagadott korábbi felfogásokhoz, például a görög örökséghez, mint olyan alap-

hoz, amelyhez sok kitérő után újra közeledünk (Sue 1991). Valamely tevékenység értékének és értelmének a mozgása megfelel annak a változó pozíciónak, amelyet elfoglal az élet tartalmában. Minél lényegesebb egy társadalmi jelenség a korszak létviszonyaiban, annál kevésbé közömbös interpretációjának jellege, tartalma és formája. Ha az életvitelben a munka vagy a szabadidő központi szerepet játszik, akkor megnő társadalmi és tudományos értéke, és a „szentesítése” iránti igény. Az ipari társadalomban a termelés uralja a társadalom egészét, a munka a legfőbb szociológiai tényező. A munkaparadigma az elvont munka (antropológiai vagy közgazdasági) fogalmára épít. Így a munka itt egyszerre jelenik meg „modern kategóriaként” és az ember elválaszthatatlan „antropológiai konstansaként”. Mindkettő külön-külön is, de kiváltképp együtt mérhetetlen jelentőséggel ruházza fel a munkát. Számos filozófiai és szaktudományos (közgazdasági és szociológiai) elméletnek volt hosszú ideig közös alap gondolata, hogy a munka a mindenkori társadalmak központi, struktúra-meghatározó, dinamika-konstituáló ténye, amely a társadalmak integrációját és konfliktusait is megszabja. Mára a munka elveszti korábbi meghatározó szerepét. Claus Offe szerint: „A munka nemcsak objektív módon szorult háttérbe abból a helyzetből, amelyben centrális és magától értetődő élményt jelentett, hanem szubjektív értelemben is, elvesztette a dolgozók motívumháztartásában ezt a jelentőségét” (Offe 1984: 36). Egyre több anomália jelzi a régi modell tarthatatlanságát, felülvizsgálatának szükségességét és érvényességi körének kijelölését, még ha eltűnéséről — mint a munkatársadalom végét kísérő jelenségről — egyértelmű tendenciaként nemigen beszélhetünk (Offe 1985; Berger 1990; Dahrendorf 1980; Kern—Schumann 1984; Adlminé 1981).

Napjainkban egy „lingvinisztikai fordulat” játszódik le, amely a „nyelvpárigmát”, a „hermeneutikai parigmát” állítja a középpontba: a nyelvi kommunikációt, a mindennapi jelentésadást fogja fel a jelentés hordozó emberi cselekvés egyik — vagy néha egyetlen — modelljeként. Itt a megértés nem csupán egyike a szubjektum lehetséges viszonyainak, de véges időbeli létünk alapvető módozata — esetleg a legalapvetőbb. Ez a paradigma ellenparadigmaként jelentkezik a korábbival szemben. A régi a kulturális hagyomány részévé válik, mint ilyen lesz értelmezett és félreértelmezett, használható. Ez a fordulat új távlatokat nyit a szabadidő-paradigma számára, amely szerint a munkatársadalmat a „szabadidő-civilizáció” váltja fel, de legalábbis új és fontosabb szerepkörhöz juttatja a szabadidőt.

A munkáról szóló két „nagy beszéd”: a filozófia elbeszélése a munka esszenciájára, az ember nembeli lényegére, differencia specifikájára vonatkoztatva és a szociológia pozitivistá tematizálása, „objektív valóságára” való redukálása. A hermeneutika szemlélete, amely sokáig mindkettőtől idegen volt, egyre inkább napjaink uralkodó episztéméje lesz, így korunk gyakran mint a „hermeneutika kora” definiálódik. Teret nyer — szinte önellentmondásos módon — mint az egyetlen hiteles beszéd, holott éppen az ebben való kételkedés hívja életre.

A munkaértelmezések típusai

A munkaértelmezéseknek három — az ideológiai, a pozitivista és a hermeneutikai — típusát különböztetjük meg.

1. Az ideológiai értelmezés szerint a munka értéke, értelme nem önmagában van, de önmagán túlmutató holisztikus összefüggéséből dedukálódik, azaz a munka olyan jelentéskomplexummal rendelkezik, amely politikai-ideológiai használatából adódó értelemmel ruházza fel. A munkához történő értelemkapcsolás magatartásszabályozó funkcióval bír: a gazdasági szereplő és a fegyelmezett alattvaló a saját értelmezési mezőjébe emeli a munka vertikális összefüggéseiből nyert elemeket (Anthony 1977).

2. A pozitivista megközelítés tényként rögzíti a munka jelentését; értelmét igazinak, valódinak, objektívnak, immanensnek, axiomatikusnak tünteti fel.

3. A hermeneutikai látószögben a munka jelentése — emancipatorikus önértéke helyett — az értelemadó szubjektum által konstituálódik, mert a dolgoknak nincs általában, így a munkának sincs, eleve adott, értelemzésüktől, leírásuktól független strukturális helye, értelme, jelentése vagy értéke. A valóságot a munkáról szóló tudással, néha hamis tudással vagy fikcióval szervezik meg.

A három interpretációs típus megtalálható a szabadidő-értelmezésekben is, hiszen a két fogalom, de különösen a szabadidő interpretálása sokáig nem függetlenedik a munkafelfogástól.¹ Így a szabadidő-értelmezés ideológiai jellegét elsősorban az ipari társadalom kultúrkritikai vonatkozása, a munkatársadalom bírálata adja. A pozitivista megközelítés pontos és szabatos szabadidő-definiálásra, mennyiségi-minőségi paramétereinek számbavételére törekszik, és csak a hermeneutikai látószög enged meg egy multidimenzionális, kreált (azaz nem szubsztanciálisnak, hanem a cselekvő által definiáltnak tartott), flexibilis, önértékkel rendelkező szabadidő-értelmezési lehetőséget.

A munkatársadalom és a „normál munkaviszony”

A munkáról szóló tanok szoros kapcsolatban fejlődtek a munka történelmi formáit létrehozó gyakorlattal. Ezek vizsgálatából nyilvánvalóvá válik, hogy a munka centrális szerepe nem terjeszthető ki az ipari társadalom előtti és utáni korszakra. A nem munkaintenzív társadalmakban nincs kellő társadalmi-gazdasági szükséglet a munka fókuszba állítására és kitüntetett kezelésére, ami megerősítené pozitív tudatát és értékét.

Az ipari társadalom „munkatársadalomként” definiálja önmagát. A „munkatársadalom” sajátossága, hogy a munka itt társadalmi kötelezettség, morális kötelesség és út a személyes sikerhez. Alapját a „normál munkaviszony” képezi, azaz a folyamatos, teljes munkaidőben végzett kenyérkereső munka, mint a „normalitás modellje a viselkedés szintjén” és mint „hatékony szocializációs modell”. Sokáig ez volt a meghatá-

rozó, és még mindig az, „ha egyre gyakoribbak is a folyamatosság részleges megszakadásának tapasztalatai” (Thompson 1990; Berger 1990).

A „normál munkaviszony” alapja a teljes foglalkoztatás mellett megvalósuló egységes, rögzített munkaidejű, hivatásszerű bérmunka (mint függő és személytelen foglalkozás), amely hármassal bír (Berger 1990: 124):

- a megélhetés biztosítása,
- a társadalmi státusz kijelölése,
- az élet értelmének megjelenítése.

Jellemzői: a stabil, szociálisan biztosított, függő, teljes idejű munka, amelynek két fő jegye: egységes és általános volta, azaz mindenkire ugyanúgy jellemző és mindenkire jellemző. Egységessége a meghatározott térbeli-időbeli standardizálást jelenti, a teljes idejű és „gyárszerű” tevékenységet, és meghatározott elosztását a nap, a hét és az életkor szakaszaira. Általánossága pedig azt jelenti, hogy kiterjed a társadalom minden rétegére és tagjára, azaz egységes mintává válik a „dolgos élet”. „Európa felveszi a munkásruhát” — írja Huizinga (1990: 202). Kialakult és elfogadottá, kívánatosá válik az aktív keresők tipikus, a munkahely birtoklására összpontosító — hármassal felosztású — életpályája. Ez a „normál bérmunkás-lét” a legracionálisabb, a legmagasabbra értékelt életformának tűnik — minden ami vele összevethető a múltban és a jelenben, negatívból megítélést kap —, amely irányítja nemcsak a gazdaságpolitikát, de a szociálpolitikát, a társadalmi és az egyéni értékrendet is. Ez válik elfogadottá mind a gazdasági, mind az egyéni munkaviszony vonatkozásában. A munkatársadalomban a kereső tevékenységet folytató személy tulajdonságai válnak normává „a felnőtté válás fázisában”. Maga a „teljesértékűség”, a „felelősségteljes felnőtté válás” a bérmunkás-lét fegyelmezett elfogadását, interiorizációját, „természetesként” való megélését, s egyúttal az ideális állampolgár kialakulását jelenti.

Az önálló munka helyett tehát a függő foglalkozás, a bérmunka válik meghatározó normává, amely kettészakítja az ember egységes életét munkára és munkán kívüli életre, kijelölve ezzel a szabadidő státuszát. Más alternatívák és értékelések csak megszüntetve és/vagy visszaszorítva, perifériásként jelennek meg. Mindennek a kialakulásában a munkaideológia, vagy bizonyos munkainterpretációk ideologikus vonásai jelentős szerepet játszanak (Anthony 1977).

A hetvenes éveket megelőzően a munka jövője vitathatatlannak tűnt. Ettől kezdve jelenik meg a munkatársadalom kiélezett problémája, és nő az érdeklődés iránta, nem pusztán a tudományos érdeklődés belső változásából adódóan. Elsősorban a gazdasági fejlődés trendjének megtörését kísérő anomáliák terelik rá a figyelmet. Igaz, a téma sem új. Már az ötvenes-hatvanas évek — akkor még végső soron optimista kicsengésű — „automatizálási vitájával” általános érzékenység alakult ki a munka világának jövője iránt. A hetvenes évektől a gazdasági-társadalmi élet számos új eleme erősítette a problématudatot, mint például az új nagy termelékenységű technikák (robotok, mikroelektronika stb.) bevezetése, a magas és stabil munkanélküliség, a munkaerő-kereslet struktúrájának változásai, a munkaerő-piac dinamikájának új formái, az uralkodó ideológiai jövőmodell és politikai kultúra változása, az

ökológiai mozgalmak, az életvilágban kialakult tapasztalatok és új elvárások stb. (Schmidt 1990).

Napjainkban a problémát éppen az jelenti, hogy a bér munka iránti társadalmi igény csökkenése (Berger 1990; Almási 1993: 8–9) akkor következik be, amikor a modell még eléggé általánosan elfogadott, és helyettesítésének alapjai nem adóttak. Ez veti fel a bér munka hármass funkciójának helyettesítési kérdését, illetve a „felszabaduló idő” mint szabadidő kitöltésének problémáit.² Nem csupán arról van szó, hogy az ipari társadalom trendjében érezhető módosulás veszélyezteti a munka, a munkatársadalom és a munkaparadigma jövőjét, hanem egy súlyos anomikus állapot előidézéséről is, leginkább a stabil, nagymértékű munkanélküliség megjelenésével. Hannah Arendt úgy fogalmazza meg a problémát, hogy olyan társadalom következik, amelyből „elfogy” a munka, az egyetlen foglalatosság, amelyhez a társadalom még ért (Arendt 1960: 11). Az „elfogyás” bár árnyaltabb elemzéssel lehet és kell helyettesíteni ahhoz, hogy a valóság bonyolult, sok tendenciájú képéhez eljussunk, a probléma lényegét fogalmazza meg. Innen tekintve — úgy tűnik — szükséges, hogy új paradigma váltsa fel a munkaparadigmát, amely jobban megfelel a teljes-foglalkoztatás-utáni társadalom igényeinek, nagyobb elismerésben részesít más tevékenységeket, más életszervezőelvet, más életvitelt, más típusú, nem gazdasági jellegű munkát, a munka és a munkán kívül szerveződő élet más típusú viszonyát, sőt, a „munkátlanság” átértékelésének is kedvez (Schaff 1984: 308–312; Sue 1991).

Szabadidő-modellek

Mindezzel szoros kapcsolatban alakul a szabadidő-interpretációk története. A 19. században az ipari társadalommal, a munkatársadalommal, valamint a munka új reprezentációjának, az általános munkának, a bér munkának a megjelenésével alapozódik meg a szabadidőnek egy máig domináns paradigmája. A szabadidő egyszerűen a munka negatívja lesz, a szabadidős tevékenységek származtatott, másodlagos, kiegészítő, kompenzáló, „újratermelő” jelleget öltenek. Korábbi történelmi időszakokban a munkán kívüli tevékenységek a munkától független jegyekkel és értékkel bírtak, komplex, konkrét tevékenységrendszerbe illeszkedve, amelyben a munkának nem volt kitüntetett szerepe. A munkához való viszonyt a társadalmi szereplő státusza határozta meg, és az elkülönülő, munkára reflektált szabadidő problémája nem is jelenik meg.

Változást a munka és szabadidő modern státuszában és viszonyában csak az ipari munka társadalmi szervezésének átalakulása, a munkatársadalom válsága hoz. Értékelésekor azonban nem feledhető, hogy e kor extenzív és intenzív munkája volt az, amely elvezetett egy minimumidő felszabadításához a fogyasztás és a munkán kívüli tevékenységek számára, hogy növekedésével — ami a munka terméke és végső célja — megszülessen a modern értelemben vett szabadidő és szabad idő.

Abban a mértékben bontakozhat ki a „normál munkaviszony” preferálásának meghaladása, amennyiben már nem az formálja a munka jelenét és jövőjét, illetve egyáltalán a jelent és a jövőt. Négy alternatív modell rajzolódik ki. Amellett, hogy lehetséges a munkaparadigma továbbélése a megnövekedett szabadidő korában a munka és a róla való gondolkodás átalakulásával, három további modellről beszélhetünk: az „információs társadalom”, a „tevékenységtársadalom” és a „szabadidő civilizáció” modelljéről. Ezek inkább kiegészítik, mintsem felváltják a megújuló munkaparadigmát, illetve különböző alternatíváit jelenítik meg.

A megújított munkaparadigma

A munkaparadigma folytonosságát erősíti annak hangsúlyozása, hogy korántsem beszélhetünk egyértelműen a munkatársadalom eltűnéséről, bár vannak lényeges módosulások, átalakulások (Offe 1985; Berger 1990; Dahrendorf 1980; Kern 1984; Dalminé 1981). A tanulmányok többségükben racionálisan elemzik a modernség ellentmondásait, de, minden kritikai és változást igénylő szemléletük ellenére, a modern ipari társadalom eredményeit illető bírálatuk nem megsemmisítő. Számba veszik azokat az új tendenciákat és sajátosságokat, amelyek már megjelentek vagy várhatóak, de ezeket a régi paradigma megújított kereteibe illeszthetően értelmezik, esetleg hangsúlyozva is a munka kiemelkedő — *primus inter pares* — szerepét.

Egy másik megközelítés is fenntartja a munkaparadigma érvényességét, bár elemzésében az előzőhöz képest utópisztikusabb és „hátratekintő” (Schumacher 1991). Munkaértelmezésében a modern ipari munka, a „füstös társadalom” előtti munkára alapoz, és a legfontosabbnak azt tartja, hogy elhagyjuk „a jelenlegi, karambolla fenyegető kényszerpályát”. Ebben a módosult paradigmában

— csak a munka lehet a társadalom és a szabadidő alapja,

— nem a szabadidő kérdése és növekvő tendenciája a meghatározó, hanem az elidegenült munka problémája,

— ezért vissza kell állítani a munka régi — nem elidegenült — világát, mert csak a humanizált és mindenki számára részvételi lehetőséget nyújtó munkavilág teremtheti meg a szabadidő szabadságát és a vele élni tudó embereket.

A szabadidő problémája eszerint nem magának a szabadidőnek, de a termelésnek és az embernek a problémája, és téves az a feltételezés, hogy már megoldottuk a termelés problémáját (Schumacher 1991: 11). A cél tehát a munka világának olyan átformálása, ahol a jövőben is a termelés és a munka az alap: „A család mellett a munka és a munka által létrehozott kapcsolatok képezik a társadalom alapját. Ha az alapok betegek, hogyan lehet a társadalom egészséges?” — kérdezi Schumacher (1991: 36).

E felfogás modernizáció-kritikája nem úgy tekint az ipari társadalomra, mint amelynek nagy eredménye az, hogy megszabadítja az embert a nehéz fizikai munka terhelésétől. Meg kell tehát szabadulni a modernizáció átkaitól, meg kell szüntetni a munka

elidegenülését, vissza kell állítani a munka hasznos, embert nemesítő tevékenységként való létezését és értelmezését. Az egyetlen lehetséges megoldás így a társadalom alapjának, a munka világának átformálása — ehhez új szemléletre, új életfilozófiára, új gazdaságfilozófiára, új technikára van szükség. A tradicionális termelés, a „szelíd technika” alkalmazásával, a munka igazságos elosztásával lehetővé válna a munkának mindenki számára való kiterjesztése.³

Itt a szabadidő problémája másképpen vetődik fel. Először is nem preferált kérdéskör, nem eltöltésének módja a legnagyobb probléma, sőt, ez a beállítás épp eltakarja — egy jövőre vonatkozó optimista látszattal — az emberiség előtt álló leglényegesebb feladatokat. Korunk egyik legvégzetesebb tévedése annak állítása — írja Schumacher —, hogy „az emberiség elérte a nagykorúságot. Mint mondják, a gazdaság országok számára most a legfontosabb feladata a »szabad idő hasznos eltöltésére nevelés«, a szegény országok számára pedig a »technológia átvétele«” (Schumacher 1991: 11).

A munkaidő-csökkenés nem növeli automatikusan a szabadidőt. A munkánélküli ember számára a szabadidő másképpen vetődik fel, főleg, ha szegény és képzetlen. Másképpen vetődik fel a szabadidő problémája a kvalifikálatlan, marginalizálódott munkánélküliek és a „kreatív munkánélküliek” (I. Illich) vagy a munkavállalói elit számára. A fiatalkori munkánélküliség esetében a legnagyobb probléma az, hogy a munka mint szocializációs forma és életértelem elveszti funkcióját, és nem veszi át semmilyen hasonló súlyú dolog ezt a szerepet. Az életmunkaidő csökkenése vagy eltűnése egy lehetséges — nem feltétlenül a „normál munkaviszony” értelmében, nem a „klasszikus munkaparadigma hőskorszakának” megfelelő — értelmes tevékenységtől és életcéltől fosztja meg az új generációt. Az értelmes kulturális kód nélkül maradt fiataloknál nem alakul ki a szabadidő értelmes kitöltésének szokása, mert olyan társadalmi-kulturális térbe kerülnek, amely sem a munkára, sem a megnövekedett szabadidő tartalmas eltöltésére nem szocializál. És akkor még mindig nyitott kérdés, hogy mi az „értelmes szabadidő” tartalma, jelentése, nem is beszélve az „értékes és hasznos” szabadidőről. Mert ki és milyen alapon határozza meg, vagy egyáltalán meghatározhatja-e valaki, tolerálja-e valaki — valószínűleg legkevésbé az ifjúság — a „törvényhozó” értelmiségi ambíciót ma, a posztmodern jelenben, amikor az autonómia, a pluralizmus és az értékekivalencia elfogadása vezérli az életvitel megszervezését? Ugyanakkor az idősebb generáció a régi kulturális kód, a munkaparadigma által meghatározva szervezi és ruházza fel jelentéssel életútját, azaz munkára, sőt, a normál munkaviszonyra szocializált, és a munkátlanságot erkölcsi megvetéssel sújtja. Generációs problémákhoz vezethet tehát a különböző ethoszok összevetése: az idősebbek leélt élete, megélt tapasztalata és a fiatalok — munkánélküliségük által is generált — munkaethozsának eltérése.

Az információs társadalom

A munkaparadigmát felváltó lehetséges új paradigmák közül az elsőként említett az „információs társadalom” modelljére épít. Az információs társadalomban gyökeresen átalakul a munka jellege és más tevékenységekhez — elsősorban tudás termeléséhez és a tanuláshoz — való viszonya. A hangsúly az átalakuláson, a munka új értelmezésén és új formáján van, nem pedig eltűnésén vagy a szabadidővel való szembeállításán. Ez a társadalom a teljes-foglalkoztatás-utáni, az információt soha nem látott mennyiségben termelő és feldolgozó társadalom, tanulótársadalom, tudástársadalom. Az információs társadalom „az intellektuális kreativitást virágoztatja fel”.

A tudás és információszerzés növekvő súlyával az anyagi és nem anyagi termelésben — ahol a termelés fogalma is megváltozik — átalakul maga az emberi munka is. A „füstös gazdaságot” felváltó „szuperszimbolikus gazdaságban”, a munka új korszakában áttérnek a durva fizikai munkáról a szellemi vagy a pszichológiai és a humán képességeket igénylő munkára, amelynek mind nagyobb hányada „szimbólumfeldolgozásból” áll. Nő a szellemi munka értéke és területe, ahol a „vegyes munkák” terjedésével még a maradék fizikai munkavégzést is kiegészíti az információfeldolgozás. Ebben a modellben a hangsúly azon van, hogy a szellemi munka behatol a fizikai munkába, míg az előző modell utópisztikus változatában a „konviviális technikával” a kézi munka szükségessé tényéréséről beszélnek (Toffler 1993: 109; Flusser 1993: 13).

Mindez a szabadidő új státuszát és jegyeit alapozza meg, és átalakítja a munka és szabadidő problematikáját. A szabadidő nem a munka alól „felszabadított idővel” lesz azonos, és lehetetlenné válik az időnek munkaidőre és szabadidőre való felosztása. Ezzel eltűnik az a probléma, hogy a munkaerőpiac diktálta verseny és az információrobbanás „követés-kényszere” miatt a kulturális elitnek csökken a szabadideje, azaz a munkaidőtől elválasztott szabadidő mennyisége, aminek következményeképpen a szabadidő-fogyasztásban immár a „tömegizlés” lesz a mértékadó és a meghatározó (Scheuch 1976: 205–206). Ez utóbbit inkább a posztmodern izlésekivalenciája teljesítheti ki, a korábbi — értelmiség szabta — emancipatorikus, „nevelő szabadidő” rovására. Ugyanakkor a képzés növekedésével, a professzionalizáció terjedésével, másfelől a posztmaterális értékrend növekvő súlyával kiegyenlítő tendenciák is megjelennek.

A „változó körülmények fényében nem lenne célszerű azt feltételeznünk — írja Masuda Yoneji —, hogy a szabadidő hagyományos koncepciója változatlan marad az információs társadalomban. Sokkal inkább új, az információs kornak megfelelő koncepció megjelenését várhatjuk, amely a létfenntartást szolgáló munka helyébe lép. Ebben az összefüggésben az információs korszakra vonatkoztatva szívesebben használom a szabadidő kifejezést a pihenő idő helyett. A szabadidő nem egyszerűen a munkaidő ellentéte, hanem mindaz az idő, amellyel az emberek szabadon rendelkeznek. A szabadidőt így három részre oszthatjuk:

1983-ban jelent meg Ralph Dahrendorf *A válság esélyei. A liberalizmus jövőjéről* könyve, amelyben a modernség ellentmondásait és válságának következményét fogalmazza meg (Dahrendorf 1983):

- az állami társadalom a piac társadalmává,
- a munkatársadalom a tevékenység társadalmává alakul.

A posztmodern tevékenységtársadalom jelmondata: a jövőben nem többet, nem kevesebbet, hanem másként kell dolgozni. A tevékenység olyan emberi ténykedés, amely nem valamely külső cél megvalósulásában éri el beteljesülését, hanem önmagában, és szemben áll a munka és a szabadidő elválasztásával. Feltételezi az emberek közötti kapcsolatok jelentőségének magasra értékelését, a „kis szociális hálók” kialakulását, az értelmet adó mély kötődéseket. A munka fogalmának elméleti szerepét a tevékenység általánosabb és gazdagabb, pozitívabb töltésű kategóriája váltja

Az új helyzetben nemcsak a munka szerepmódosulásáról és a munka új formáiról van szó immár, hanem az emberi élet értelméről és azokról a tevékenységekről, amelyek az embernek az élet minőségét biztosítják, alternatíváit kínálják. A hivatászerű munka már nem foglalja magába az emberi élet teljes értelmét és mindennapjait, hanem más életterületek mellett az élet egyszerű szektorává válik (Schelsky 1960: 37), és más tevékenységeknek, életmodelleknek a képe kerül előtérbe.

Így a tevékenységtársadalom alkalmat szolgáltat a munka (empirikus és elméleti értékének) „visszavonulásával”, a megnövekedett szabadidő lehetőségével a „politika visszavételére” az emberek széles köre számára, hiszen a szabadidővel való rendelkezés és a közügyekben való nyilvános részvétel összefüggését sokszor megfogalmazták már.⁴ Leginkább kritikai értelel hangsúlyozzák, hogy a „munka gazdasági racionalitása legyőzte a szabadság és az egzisztenciális függetlenség ókori eszméjét” (Gorz 1991: 36–37), mert a „szabadság gyakorlása” és a nyilvánosságot igénylő politikálás a „szükségletek behatárolásához” és/vagy mások általi kielégítéséhez kötődik, mert a feltétele, a szabadidővel való rendelkezés eltűnik a „tulajdonra alapozó szabadsággal”, amely a korlátlan szerzéshez és befektetéshez, a munkamániához vezet.

Hannah Arendt szerint a „rombolás”, „amelyet a szükség végez az emberi életben”, leginkább az állampolgárnak a politika szféráján kívülre taszításában áll, aminek következtében az érintetteket az autentikus élet lehetőségétől fosztják meg (Arendt 1990). Ezért feleleveníti a poieszisz és praxisz ókori (arisztoteleszi) megkülönböztetését, azaz az öncélú cselekvésnek és az instrumentális munkának az elválasztását, a munkát a szükségletek, a politikát mint praxist a szabadság, az önmegvalósítás és az öncélú diskurzus szférájába emelve. Mindez nem véletlen korunkban, miként az ehhez hasonló tendenciákról megállapítja Márkus György: „A cselekvés olyan formájának fölmutatására irányuló igyekezet azonban, amely konzisztens módon szembeállítható a termelés instrumentális tevékenységeivel, mintha csak ismét a praxisz olyan fogalmát eredményezné, amelyből hiányzik a cselekvés néhány alapvető elemérve, azok a jegyek ugyanis, amelyek az események menetére való tevékeny

Az első a pihenő idő: a szó hagyományos értelme: a pihenés és a játék azonban nem lesz elégséges, hogy kitöltsük a jövőber rendelkezésünkre álló szabadidőt.

A szabadidő második része tartalmazza majd a tanulást is. Másként egyre több ember fogja szabadidejét a rendszertudományok és a sz tanulmányozásával tölteni, hogy alkalmazkodjanak az információs korszal vesznek különböző kultúrával, hobbikkal, művészetekkel kapcsolatos ta (Az Egyesült Államokban a felnőttoktatás már ma is az oktatás leggyorsal vő formája.)

A szabadidő harmadik része a jobb társadalmi életet fogja szolgál társadalmi tevékenységre vonatkozó információgyűjtést és -elemzést, va tervek és elképzelések kialakítását" (Masuda 1988: 62).

Hasonló megközelítésben, de nagyobb problémaérzékenységgel tárg dást Adam Schaff: „...a kevésbé fejlett társadalmakban mind a múltban, inkban az emberek keményen dolgoznak, hogy kielégítsék elemi szüks valóban csak azt az időt tudják igazán élvezni, amikor nem dolgozna helyzetnek éppen az ellenkezőjét találjuk a magas szinten iparosodott o élő kortársainknál. Annak a veszélye fenyeget, hogy a szabadidő »megro ember felszabadul a munkavégzés alól, s minden ideje szabad idő lesz. Íg szabadideje nem a munkaszakaszok közötti szünetet jelzi majd, hanem vi egész életén... Előre kell haladnunk a munkától az emberi tevékenység új, formái felé" (Schaff 1984: 308–309). Schaff elsősorban a folyamatos tanul emeli ki, illetve annak más tevékenységekkel való kombinálhatóságát, am zethet „az univerzális ember” és a „dinamikus társadalom” ideáljához, a dens” megtartásával. Más szerzők még pesszimistábbak a jövőt illetőe. Bauman írja: „Az értelmiségiek voltak azok, akik a korábban bizalmatlan i az oktatás szükségességéről és az információ értékéről meggyőzték... (elektronikus) technológia segítségével a piac learatja a gazdag termést, a meggyőződés érlelt, hogy a tanulás emberi kötelesség és (az akármilyen ció hasznos. A piacnak sikerült elérnie azt, amivel az értelmiség sikertelenü zott: az információk fogyasztását kellemes, szórakoztató időtöltéssé tette. az egyén szórakozásainak a sok közül csupán egyik válfaja lett. A ha értelmiség által kidolgozott mércék szerint pedig népszerűségének csúcsc kességének mélypontjára fog eljutni" (Bauman 1993: 13).

Tevékenységtársadalom

A munkatársadalmat felváltó „tevékenységtársadalom” modellje minőségi tétélez, amely a munkatársadalom kritikáján és változásán alapul, és a emberi aktivitás lehetőségével számol.

beavatkozásához és az olyan konkrét helyzetek megvalósítására irányuló törekvéshez kapcsolódnak, amelyekben valamit meg kell tenni vagy el kell érni. Az említett szerzők nem jelentéktelen különbségei az igazi praxisz értelmezésének terén számos esetben a nyelv és a kommunikáció általuk paradigmaticusnak tekintett modelljére vezethetők vissza, a diskurzusra, a vitára vagy épp a dialógusra... A kortárs gyakorlati filozófia azért vezette be széles felületen ismét a tett, a cselekvés antik fogalmát, hogy ama politikai tevékenységek specifikumának kifejezésére alkalmas kategóriát nyerjen, amelyek manapság talajukat veszítik az elbürokratizálódás és a véleményirányítás szakértők által vezetett folyamatában. Ez a filozófia ugyanakkor, végső soron, mintha megfelelkezne arról, hogy a politika területe nem merül ki a konverzációban és a disputában, hanem olyan mező, ahol döntéseket hoznak és cselekvően lépnek fel" (Ágh 1985: 26). A „homo politicus” és a „homo oeconomicus” ember kontrasztja valamely prioritásának hangsúlyozásához szükséges: „a gazdasági ember fogalma nem egy semleges absztrakció, hanem egyben a gazdaságban tevékeny ember elsődlegességét is jelenti az ember más élettevékenységeivel szemben, ahogy a politikai ember fogalma a politikum elsődlegességét.”³⁴

A keresőtevékenységen kívüli életidő növekedésének trendje tehát olyan terepet szabadít fel, amelyet más cselekvési területek foglalhatnak el, ugyanakkor jobban összegyeztethetővé válik a kereső tevékenység és a hivatáson kívüli életszféra. Az időszuverenitás iránti igény, a merev munkaerőminták felbomlása, az életstílus individualizálódása, differenciálódása és pluralizálódása a munka és a szabadidős tevékenységek viszonyát is átalakítja. A különböző formájú és indíttatású tevékenységek néha már a megkülönböztethetlenségig keverednek.⁵ Nemcsak arról van szó, hogy a szabadidő révén megszerezhető társadalmi és személyes többlet „visszaáramlik” a munkaszférába, vagy a szabadidő behatol a munkaidőbe (Szile 1993: 224–225), de a szabadidős tevékenység önálló értékévé válik.

A munka öröme és a szabadidő boldogsága nem feltétlenül egymás után következnek be. Ez az elméleti megközelítés termékeny kiindulópontja lehet a szabadidő megújuló értelmezésének és vizsgálatának.

A szabadidő-civilizáció

A „szabadidő-civilizáció” modellje korunk legjellemzőbb vonásának a megnövekedett és átalakult szabadidőt és az ebből fakadó problémákat tartja. Így kerül e kérdéscsoport a kutatások középpontjába. A negatív tendenciák észlelése ellenére alapvetően pozitívan értékeli a kialakult helyzetet, még inkább optimistán tekint a jövőbe.

A „szabadidő civilizációja” a posztmodern periódusa, ahová most lépünk be, ahol megszőnően van az életút hármasság, elkülönülő tagolódása tanulásra, munkára és szabadidőre. A „szabadidő-társadalom” igazi terepe a kultúra világa. Megnövekszik az iskolázás ideje, új képzési formák jelennek meg. Bár ezek a szakmai képzés körül koncentrálnak, de mellette megnő a szabadidő nevelési dimenziója, reaktiválódik a

„nevelő szabadidő” szerepe. Ugyanakkor a mások általi emancipálás helyett az egyén autonóm választására, cselekvésére kerül a hangsúly. E megközelítés képviselői szerint olyan kulturális éraba jutunk, ahol a nevelés és a pedagógia funkciója nemcsak erősödik, de meg is változik, mert a cél az egyén autonómiájának fokozása és olyan szuverén személyé formálása, aki önmaga képes dönteni szabadideje felhasználásáról, akár a kulturális termékek „populáris” termeléséhez és fogyasztásához való viszonyáról. Ehhez magának a nevelésnek is át kell alakulnia: autonóm személyek „lehetetlen” képzésére kell vállalkoznia (Castoriadis 1991), hogy ne mások (szabadidő-kutatók, politikusok, a kultúripar vezetői stb.) határozzanak — értelmiségi ízlésterrort alkalmazva — helyette, felette az „értelmes szabadidő-eltöltés” általuk adott kívánalmainak megfelelően. Mindez a humántudományok széles körű elsajátítását és felhasználását igényli, ahol a modern technika, a kulturális ipar segítheti az információszerzést, az önismeret, az önségítés „eszköze” lehet, azaz partner, nemcsak „ellenség”, mint a lebecsült populáris kultúra terjesztője (Rammert 1990: 223). Eddig a „tanult emberek” saját feladatuknak tekintették, hogy őrkdjenek a tömegkultúra fogyasztása felett egy univerzálisnak hirdetett, a magas kultúrára alapozott értékrend nevében. Az értelmiségiek, akiknek természetes terepük a magaskultúra világa, saját értérendjüket kiterjesztve fogalmazták meg korábban az ideális „szabadidő-társadalom” képét. Fenti szerepvesztésük a tömegkultúra posztmodern salonképessé válásával nem hagyja változatlanul a „szabadidő-társadalom” képét sem, amelyet eddig ők formáltak a maguk képére, ízlésüknek, értékrendjüknek, legitimációs szükségletüknek megfelelően. A posztmodern az értelmiségi vízió összeomlását is jelenti az általa formált szabadidőről. Az értelmiség nem tarthat többé igényt a szabadidő-társadalom értékpreferenciáinak kijelölésre. „A tömegkultúráról szóló vita a kirekesztett egykori szabályalkotók siránkozása” — írja Bauman (1993: 13) —, ugyanakkor a régi szerepet visszakívánók értéknihilizmussal, relativizmussal és dehumanizálódással vádolják a posztmodern korszakot mint „üres érat”. Igaz, az emberiség aligha tud már lemondani az emancipatorikus és „jövőt javító stratégiákról” — mondja Bauman —, de a modernitás által emancipálódott emberek, a tudás „másik” típusát használják fel ehhez: „A figyelem eltolódott az olyan jellegű tudás irányába, amelyet az emberek az autonómia és a szolidaritás szféráinak kiterjesztésére irányuló erőfeszítéseikben felhasználhatnak. Egyre inkább úgy tűnik, hogy ez az emancipáció utolsó esélye” (Bauman 1993: 19). Megbízható információk birtokában maguk a közvetlenül cselekvők döntenek vagy választják ki „szakértőiket”. Dolgaikat ők maguk lesznek képesek irányítani és szervezni, elismerve értékek, életmódok és „nyelvjátékok” pluralizmusát.

Ugyanakkor e pozitív lehetőség mellett számolni kell „a két pólusú társadalom”, sőt a „két pólusú világ” valóságával, amely rá fogja nyomni bélyegét a szabadidő-társadalomra is, tovább tagolva az életesélyek különbözőségével a szabadidő-felhasználás tartalmát és formáját.

Összegzés

Végül is mind a négy modell a modernitás kritikáján alapul, és a modern társadalmat felváltó posztmodern szemléletébe és empirikus tendenciájába ágyazódik. A posztmodern sokszínű jegyeiből különböző mértékben és arányban, szelektíven építkeznek. Eltérő, de nem összemérhető paradigmákról van szó. A mai helyzet nem írható le egyetlen modellbe sűrítve.

Mint láttuk, két tényező hat mindenekelőtt napjaink szabadidő problematikájának tárgyalására: az egyik a „klasszikus” munkatársadalom mélyreható módosulása; a másik annak a normatív megközelítésű értelmiségi beszédnek az ellehetetlenülése, amelyet az értelmiség mint „Törvényhozó” (Bauman) a szabadidő mibenlétéről, felhasználásáról és megítéléséről kialakított. A régi értelmiségi szerep válságakor a próféta ihletésű normatív monológot a sokrétű leírással, multidimenzionális megközelítéssel, dialógussal, azaz az élet- és gondolkodásformák pluralizmusával, kultúrák (elit- és tömegkultúra) merev érték-megkülönböztetésének feloldásával helyettesíthetjük, ami még nem a „popkultúra apoteózisa”, mert megengedi a kulturális elit számára, hogy saját (bár már megosztott) értékpreferenciáit kifejezésre juttassa és mellette érveljen. Ez alternatív modellként ízlésbefolyásoló, de nem represszív jellegű, csupán egyike a — választásra felkínált — lehetséges beszédeknek.

E szemlélet elfogadása új helyzetet teremt és új lendületet hozhat a szabadidő szociológiája számára is, amelyben a szabadidő mint a posztmodern társadalom leírásának része, reprezentáns ideje jelenik meg. A posztmodern társadalom tehát a „szabadidő civilizációja” abban az értelemben, hogy a megnövekedett szabadidőt a régi normativitás alól felszabadítja. Természetes következménye ennek, hogy a leírások között lesz „posztmodern beszéd” a posztmodern korszak szabadidő társadalmáról. De erre nézve is szükséges, mert érvényes a „posztmodern szociológia” és a „posztmodern szociológiája” közötti baumani különbségtétel (Bauman 1993: 19).

A szabadidő-kutatás kihívás a jövő szociológiája előtt. Részben magának a szociológiának a szemléletváltása, feladatainak, céljainak és tárgyának átalakulása befolyásolja, megújítja a szabadidő-kutatást; részben maga a szabadidő szociológiája nyit új perspektívát a szociológia számára. A mai szociológia „kopernikuszi fordulata”, amely a magatartáskutatás, a kommunikáció, a kultúra és a mindennapi élet és tudás iránti fokozott érdeklődést hozza magával, hozzájárul a szabadidő-kérdés iránti figyelem növekedéséhez és új szemléletéhez, elsősorban a „megértő szociológiai” és a fenomenológiai szociológia térnyerése révén. Az új szociológia a szabadidő-tevékenységet úgy mutatja be, mint olyan új társadalom reprezentációját és teremtésének helyét, amely társadalom tagadja a termelés globális logikáját és a termelés logikája által uralt szabadidőt, és úgy ábrázolja, mint a társadalmi cselekvők által létrehozott és definiált szabadidőt, mint az életidő meghatározó, privilegizált, önértékkel rendelkező részét, mint az egyén szabad szabadidő-birtoklását.

A szabadidő tehát nem pusztán a munkával kapcsolatos „többlet”, nem „maradékidő”, amely „maradék témaként” kutatható.

Jegyzetek

- ¹ A munka és a szabadidő egymást (és egymás értelmezését) befolyásoló szerepére már G. Friedmann felhívta a figyelmet: „A munka modern problémái nem ragadhatók meg és nem érthetők meg anélkül, hogy szemügyre vennénk a szabad idő fejlődésében ma megnyilvánuló általános tendenciákat. Azt tapasztaljuk, hogy (a legkülönbözőbb országokban és miliókben) sok ember próbálja a szabad időben megvalósítani azokat a lehetőségeket, amelyekkel hivatásszerűen munkájában nem tud élni... nem mintha a munkamodalitásai megmagyaráznák a szabad idő minden jellemzőjét, hiszen ennek tartalmi és formái annyira különbözőek a területek, tradíciók, a kulturális sémák és a társadalmi-gazdasági szintek szerint. Tévedés lenne — mint ahogy mindig tévedés — egyetlen »tényezőt« kitüntetni, azt állítva, hogy abban található az annyira különböző és komplex jelenségek egyedüli kulcsa (Friedmann 1971: 180).
- ² „Tételezzük fel, hogy jelenleg a munka adja az ember életének célját, illetve biztosítja azokat a kereteket, amelyekben kifejezheti törekvéseit, hogy független lehessen a társadalmon belül. Ha ez igaz, akkor az új technológiák alkalmazása miatt eltűnő munka helyébe új utat és új keretet kell találnunk, hogy az ember elérhesse céljait. Ezt a feladatot társadalmi alapokon kell megoldanunk. Tehát a társadalomnak újabb emberi életcélokat kell kitermelnie lehetséges alternatívák formájában, amelyekből az egyén választhat, s ezen keresztül adhat életének »értelmet«... Amikor az eljövendő társadalom munkanélküljéről beszélünk... a jelenlegi helyzettel ellentétben — a munkanélküli személy valamennyi anyagi szükségletét kielégítik, s anyagilag nem szenved majd »munkanélküli állapota« miatt. Az egyetlen, amiben hiányt szenved majd, a munka. Figyelembe véve azonban, hogy az embernek alapvető szüksége az aktív élet iránti igény, illetve foglalkoztatja a munkájával kapcsolatos szociális helyzet — különösen fiatalok esetében —, ez a probléma súlyos gondot jelent majd az emberiség számára” (Schaff 1984: 308–309).
- ³ „Mindenekelőtt szükség van a munka megfelelő filozófiai felfogására, amely a munkát nem annak tartja, amivé ténylegesen lett — embertelen napszámnak, amelyet az automatizációnak minél hamarabb feleslegessé kell tennie —, hanem olyan valaminek, amit a gondviselés az ember teste-lelke javára szánt” (Schumacher 1991: 36). Lásd továbbá „Az emberarcú technika — című fejezetet (150–164).
- ⁴ „A francia forradalom vetett véget az ősi helyzetnek, amely öröknek tetszett, vagyis hogy az állampolgárság előfeltétele egy olyan megkülönböztetés, illetve privilégium, amely — az emberi történelem legnagyobb részében — többnyire a kellő szabadidővel rendelkező férfiaknak volt fönntartva. Az állampolgárság az emberiség egyetemes állapotává vált, amelyet a képviselői kormányzás liberális, bár antidemokratikus leleménye tett lehetővé” (Tamás 1993: 150).
- ⁵ Az otthoni munka terjedésével, a házi munka értékének növekvő elismerésével felfigyelnek arra, mennyire nehéz elméletileg is tisztázni, „mikor és kinek a számára jelent például a főzés vagy a gyermekgondozás munkát vagy szabadidőt, vagy mindkettőt...” A munkával és szabadidővel kapcsolatos régi sztereotípiák a női életvitel komplexitása miatt itt nem működnek (Pieper 1993: 146).

Hivatkozások

- Almás, M. 1993. A fejlődés csapdái. *Világosság*, 3.
- Anthony, P. D. 1977. *Ideology of work*. Tavistock Publications Limited
- Arendt, H. 1960. *Vita activa oder vom tatigen Leben*. Stuttgart
— *A forradalom*. Európa Kiadó
- Ágh Attila 1985. A homo politicus antinómiái avagy a demokrácia mítosza és valóság. *Valóság*, 6.
- Bauman, Z. 1993. Van-e posztmodern szociológia? *Replika*, 9–10.
- Berger, J. 1990. A függő foglalkoztatás fejlődései, trendjei és a munka jövője. In: Gyekiczky Tamás (szerk.) *Munka — technika — társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 121–164.
- Castoriadis, C. 1991. Autonóm személyiség és politika. *Magyar Lettre Internationale*, 2, 66–70.

- Dahrendorf, R. 1980. Entschwinden des Arbeitgesellschaft. *Mercur*, 8.
- 1983. *Die Chancen der Krise. Über die Zukunft des Liberalismus*. Stuttgart: Deutsche V.-A.
- Dalminé Kiss Gabriella 1981. A munkára vonatkozó elméletek legitimációs problémái. *Tájékoztató*. Kiadja a Művelődési Minisztérium
- Flusser, V. 1993. Paradigmaváltás. 2000, 4.
- Friedmann, G. 1971. A szabadidő és a munka kielégületlensége. In: *A francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Gorz, A. 1991. *Métamorphoses du travail*. Galilée
- Huizinga, J. 1990. *Homo ludens*. Szeged: Universum Kiadó
- Kern, H.—M. Schumann 1984. *Das Ende der Arbeitsteilung*. München: Verlag C.H. Beck
- Márkus György 1992. „Praxisz” és „poieszisz”. Arisztotelés-renaisszánsz — kérdőjelekkel. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2.
- 1992. A termelés marxi paradigmája és a hermeneutika. In: *Kultúra és modernitás*. T-Twins Kiadó
- Masuda, Yoneji 1988. *Az információs társadalom mint posztindusztriációs társadalom*. Budapest: OMIKK
- Offe, C. 1984. *Arbeitsgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt am Main
- 1985. Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? In: *Krise der Arbeitsgesellschaft?* Suhrkamp
- Pieper, B. 1993. Az egyénközpontúság mint kutatási eljárás — az otthoni munka példáján. In: *A mindennapi élet ökonómiája*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Rammert, W. 1990. Technika a mindennapokban. In: Gyekiczky Tamás (szerk.) *Munka — technika — társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Schaff, A. 1984. Foglalkozás kontra munka. In: *Mikroelektronika és társadalom*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat
- 1984. Mikroelektronika és társadalom. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat. 307–308.
- Schelsky, H. 1960. Die Bedeutung des Beruf in der modernen Gesellschaft. In: *Unser Verhalten zur Arbeit. Eine Vortragsreihe mit beitragen von H. Achinger*. Stuttgart: Deutsche V.-A.
- Scheuch, Ervin K. 1976. A szabadidőben tanúsított magatartás mint a társadalomban lezajló strukturális változások következménye és meghatározásának alapja. In: *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Schmidt, G. 1990. Racionalizáció és politika. In: Gyekiczky Tamás (szerk.) *Munka — technika — társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Schumacher, E. F. 1991: *A kicsi szép*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Sue, R. 1991. Contribution à une sociologie historique du loisir. *Cahiers internationaux de Sociologie*, Vol. XCI.
- Tamás Gáspár Miklós 1993. Irónia, kétértelműség, színlelés. *Világosság*, 8–9.
- Thompson, E. P. 1990. Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: *Időben élni. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Toffler, A. 1993. *Hatalomváltás*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Zsile Zoltán 1993. Fekete ökonómia. In: *A mindennapi élet ökonómiája*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Albert Fruzsina—Dávid Bea

MAGYARORSZÁGON TANULÓ KÜLFÖLDI DIÁKOK KAPCSOLATHÁLÓZATI JELLEMZŐI*

1993-ban, amikor az Európai Közösség és más szervezetek az integrációt és a határok eltörlését próbálják megvalósítani, Magyarországon (és szerte a világban) naponta tapasztaljuk, hogy mennyire problematikus a másság tolerálása, elfogadása. Hazánk egyik oldalról a Közösséghez kíván csatlakozni, miközben egyre gyakrabban kell a felszínre kerülő etnikai problémákra és idegengyűlöletre megoldást találnia. Minden bizonnyal az általános gazdasági recesszió is hozzájárul, hogy ezek a problémák ismét előtérbe kerültek, és hogy ez a kettősség így alakult.

Magyarországon a helyzetet tovább súlyosbítja az életszínvonal csökkenése, a rendszerváltásban való csalódottság, s hazánk földrajzi helyzetéből következően az elmúlt évek folyamán beáramló nagyszámú menekült, illetve bevándorló okozta feszültség. Az évszázadok során oly sokszor megtapasztalt bűnbakkeresés mechanizmusa ismét működésbe lépett, és politikai mozgalmak is ideológiai támaszául szolgálnak a növekvő fajgyűlöletnek.

Pedig szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a Közösséghez csatlakozás magával hozza a gazdasági és politikai határnélküliség mellett a munkaerőpiac megváltozását is: egyre több külföldi fog hazánkban meghatározatlan ideig tanulni, dolgozni, esetleg végleg letelepedni. Azt, hogy a magyar társadalom ezt az új helyzetet mennyire tudja majd elfogadni, még nem lehet pontosan tudni, de az bizonyos, hogy valamilyen megoldást kell találni az efféle problémákra.

Egyre gyakrabban tapasztaljuk, hogy az idegeneket mennyi atrocitás és inzultus éri. Feszült életünkben egyre türelmetlenebbek vagyunk, nehezebben tudunk másokra figyelni és a nehézségeken felülkerekedni.

Felvetődik tehát a kérdés, vajon a hosszabb időt hazánkban töltő külföldiek hogyan élik meg ezt a helyzetet? Mennyire tudják otthon érezni magukat Magyarországon? Kikkel barátkoznak, mennyire integrálódnak a társadalomba?

Ezekre a kérdésekre kerestük a választ, amikor 1990–1991-ben száz Magyarországon tanuló külföldi diák kapcsolathálózatát mértük fel. Az idegengyűlölet akkori-ban még nem volt ennyire aktuális téma, s bár a diákok az adatfelvétel során

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült.

számtalan negatív tapasztalatról számoltak be, az adatgyűjtés lezárulása óta a helyzet lényegesen rosszabbodott.

Adataink alapján jellemeznénk szeretnénk a hazánkban tartózkodó külföldieknek e speciális csoportját, az itt tanuló diákokat. Célunk, hogy megnevezzünk néhány *rendező elvet*, mely kapcsolataik alakulásában szerepet játszik, és módszereinkkel „befogható” volt.

Az alkalmazott módszerről

A kérdések megválaszolására alkalmazott módszer a hálózatelemzés, amelynek kiindulópontja az individuumok, illetve csoportok közti egymásra hatás („interakció”) adott pillanatban megfigyelhető mintázata. Míg egy bizonyos cselekvő személy tulajdonságai (pl. életkora, neme, etnikai hovatartozása, intelligenciája, jövedelme) a különböző környezetekben állandóak, a viszonyok környezet-specifikusak, azaz az interakciók változásával módosulnak. A viszonyelemzés célja tehát az, hogy az egyén tulajdonságai mellett társadalmi-strukturális kontextusát is megragadja, és ennyiben többet nyújt a kutatónak, mint a hagyományos tulajdonság-alapú vizsgálatok.

A hálózat alanyai között meglévő, illetve hiányzó kötések alakzata sajátos hálózatstruktúrát alkot. A hálózatelemzés központi problémája, hogy megmagyarázza az alanyok egymás közti kapcsolatának különbségeit, mivel „az alanyok közti viszonyok struktúrájának és az alanyok hálózatbeli helyzetének fontos viselkedési, észlelési és attitűdbeli következményei vannak mind az egyes egységek, mind a rendszer egészére nézve” (Knoke—Kuklinski 1982: 13).

Kérdőívünkben az egocentrikus hálózatok leírására a személyes kapcsolatok funkcionális szempontból igen különböző típusait egybegyűjtő Fischer-módszer (Fischer 1982; McCallister—Fischer 1978) általunk némiképp az egyetemi életmódra adaptált változatát használtuk fel. E módszernek a ZUMA által átdolgozott, az eddigi magyar vizsgálatokban felhasznált változata (Angelusz—Tardos 1991: 69–70) nyolc életszerű szituáción keresztül próbálja megragadni az egyén kapcsolathálózatát: barátait, ismerőseit, szakmai és azonos érdeklődésen alapuló kapcsolatait. Az első lépésben az egyénnek nyolc névgenerátor szituációban kell megneveznie azokat, akikhez az adott helyzetben fordulna. Minden szituációban maximum öt személyt említhet. A következő lépcsőben az említett személyek bizonyos jellemzőit (nemét, korát, iskolai végzettségét, állampolgárságát) kérdeztük meg. Saját változatunkban kimaradtak a családra, rokonokra, munkahelyre vonatkozó kérdések, hiszen ezek — külföldi diákokról lévén szó — nem játszanak szerepet. Az utóbbiakat más, a diákok életformáját firtató kérdésekkel helyettesítettük (lásd 1. melléklet). Adatainkat az SPPS PC+ programcsomag segítségével elemeztük.

A vizsgálat során megkérdezettek száma száz fő, akik mindnyájan a Semmelweis Orvostudományi Egyetem nappali tagozatos, külföldi férfit hallgatói. A kisméretű és nem reprezentatív minta természetesen csak óvatos következtetéseket enged meg. A

teljes hallgatólista hozzáférhetetlensége miatt külön mintavételi eljárás nélkül választottuk ki a kérdezetteket, akiket további öt alcsoportba soroltunk: afrikai, arab, volt szocialista, nyugatnémet és izraeli.

Dolgozatunkban természetesen kitüntetett figyelmet kaptak a diákok magyar kapcsolatai, hiszen fő célunk az integráció fokának mérése volt.

A hálózatok leírására a következő mutatókat használtuk fel:

A hálózat MÉRETE a társadalmi integráció közvetlen indikátora, az interperszonális környezetben található partnerek számát jelzi. A kapcsolatok kiterjedtségét, gazdagságát két egyszerű módon mérhetjük: egyrészt, hogy a megkérdezettek összesen hány személyt említettek a nyolc névgeneráló szituációban, másrészt, hogy az így leírt mikrohálózatukat hány különböző személy alkotja.

A kapcsolatok szorosságát, tartalmi intenzitását méri a MULTIPLEXIT'S mutatója, amely az összes említés/összes személy hányadosa. Ez a mutató annál magasabb, minél több funkciót tölt be, minél sokrétűbb ugyanaz a kapcsolat.

A multiplexitással összefüggő másik mikrohálózat-mutató a SŰRŰSÉG, amely az öt legfontosabbként megemlített személy közti kapcsolatok meglétét méri. A hálózat sűrűsége a kiterjedés fordított jellemzője, a partnereket összefűző kötések átlagos erősségét határozza meg. A sűrű, azaz zárt környezet tipikusan kevésbé szerteágazó kapcsolatokra utal. Ha a magas multiplexitás értékekkel magas sűrűség értékek párosulnak, akkor ez a hálózatok sokfunkciós jellegének, ugyanakkor nagyfokú belső zártságnak bizonyítja.

A szociális környezet tartalmi jellemzésére a HOMOGENITÁS–HETEROGENITÁS mutatói szolgálnak. Ezek különböző ismérvek alapján mérik, hogy a kapcsolatok mennyire szerveződnek a hasonlósági szelekció („like me” elv) alapján, azaz bizonyos társadalmi-demográfiai szűrők mennyire érvényesülnek a releváns kapcsolatokban. Az átfedést mutató, azaz „sűrű” hálózatokban valószínű, hogy a kapcsolatok homogének lesznek.

A heterogenitás a hálózat kiterjedésével nő, az egyén interperszonális környezetében lévő eltérő személyekre utal. „A kapcsolatban részt vevők hasonlóságának fokozódnia kell a kötések erejének növekedésével” (Granovetter 1973: 88), tehát a legitimebb, legszorosabb kapcsolatoknál várható a legnagyobb homogenitás. Dolgozatunkban a heterogenitást, illetve homogenitást az etnikai hovatartozás, a nem, a kor és az iskolázottság dimenzióiban kísértük figyelemmel.

A vizsgált személyeknek mind a szélesebb körű, mind a szűkebb körű kapcsolatait igyekeztünk több oldalról feltárni. Aszerint, hogy az egyes szituációkra mennyire jellemzőek az etnikai tekintetben homogén, illetve heterogén kapcsolatok, vagyis mennyi az említettek között a magyar, és a megkérdezett diákok hány százaléka nem említett egyáltalán magyar személyt, a nyolc szituációt két szférába, „bizalmas”, illetve „társas” szférába osztottuk. A „társas” szférába a BETEGSÉG, TANULÁS, SZAKMA, MOZI és a HOBBI szituációk, az „intim” szférába az INTIM, PÉNZ, VÉLEMÉNY szituációk tartoznak (lásd 1. melléklet).

Hipotéziseink

A vizsgálatot előkészítő mélyinterjúk, illetve saját személyes tapasztalataink alapján a következőket feltételeztük:

1. A külföldi diákcsoportok mindegyikére — más-más oknál fogva — jellemző bizonyos fokú szegregáció: nem sikerült beilleszkedniük a magyar környezetbe. Elkülönültségük mértéke és okai különbözőek. Előfeltevésünk szerint ezek több dimenzióban is tetten érhetők.

a) „ÖSZTÖNDÍJASOK” — „ÖNKÖLTSÉGESEK”

Az ösztöndíjasok (arab, afrikai és volt szocialista diákok) kollégisták, beszélnek magyarul, együtt laknak és tanulnak a magyar diákokkal, azaz a kapcsolatteremtésnek esetükben sem intézményes, sem nyelvi akadályai nincsenek.

Az önköltségesek (német és izraeli alcsoport) idejük javát szeparáltan, saját alcsoportjuk tagjaival és más európaival, illetve csekély számú amerikaival együtt töltik, mindennapjaikban gyakran vannak kommunikációs nehézségeik a magyar lakosokkal (bolt, tájékozódás), tanáraikon és esetleg főbérletükön kívül ismerkedési alkalmuk korlátozottak, kivéve, ha rokon kapcsolatokkal rendelkeznek (a német diákok körülbelül 30%-a). E fenti elkülönítés tehát magában foglalja azt is, hogy az „ösztöndíjasok” kollégisták, az önköltségesek nem, s ez utóbbiak a nyelvet sem beszélik.

b) „SZÍNESBŐRŰEK” (afrikai, arab diákok) — „EURÓPAIAK” (a szó szoros értelmében: németek, a volt szocialista országok diákjai, de bizonyos értelemben az izraeliek is.)

Az első kategóriába tartozó diákok külföldi származása, idegensége ránézésre kiderül. Ennek következtében gyakran érik őket inzultusok, néha komoly fizikai fenyegetettség, és az idegengyűlölet, illetve a faji előítéletek is főként őket sújtják. A barátkozást elősegítő jó intézményes pozíciójukat tehát nagymértékben rontja ez a tényező. Másrészt, ezek a diákok az európaiktól eltérő kultúrkörből valók, mások a szokásaik, hagyományaik, ami főként a szorosabb kötelek kialakulása ellen hathat.

A második kategóriába sorolt diákok a magyarokéhoz hasonló kulturális háttérrel rendelkeznek, értékrendjük modern, nyugatias, bár az alcsoportok egyéb tekintetben meglehetősen különböznek egymástól.

A magyar nyelv ismerete, a magyarokkal való együtt tanulás és együttlakás, a hasonló kulturális háttér elősegíti, a nyelvi nehézségek, az eltérő tradíciók és az eltérő bőrszín pedig gátolja a magyarországi beilleszkedést, amelynek vizsgálata kutatásunk fő célja.

Alaphipotézisünk szerint tehát az itt tanuló külföldi diákcsoportok eltérő mértékben ugyan, de szegregáltak, ami leginkább kapcsolathálózatuk zártságában, és etnikai/faji tekintetben homofil kapcsolataikban ragadható meg. Mivel a diákság számos egyéb oknál fogva is zárt, szubkulturális tömböt alkot (lásd Angelusz—Tardos 1991:

148–182), a társadalom egyéb rétegeitől eltér, kontroll adatként a magyar egyetemisták körében végzett hálózatelemzések adataira hivatkozunk, kiszűrve ezzel a kor és az iskolai végzettség eltéréseiből adódó torzításokat.

A vizsgált alcsoportokról

Az általunk vizsgált alcsoportok tehát a következők:

1. Az *afrikaiak* elnevezés fedi a nagyrészt Afrikából érkezett diákokat, akik között azonban van néhány keleti diák is Mongóliából, Bangladesből, Laoszból. Közös ismérvük, hogy valamennyiükön szembeötlő külföldi származásuk, tudnak magyarul, az egyetemen egy tanulócsoporthoz vannak magyar diákokkal, egy kollégiumban laknak velük, ösztöndíjuktól tanulnak itt. A vizsgált csoportok közül átlagosan ők és az arab diákok élnek Magyarországon a leghosszabb ideje. A vizsgált diákok felének kapcsolathálózata gazdag (mikrohálózatuk több mint tíz főből áll), a multiplexitás és sűrűség mutatói szerint kapcsolataik sokfunkciójúak és zártak. Az említettek 47 százalékát alkotják a saját alcsoportbeliek. Az intézményes elkülönülés tekintetében ez a csoport a legnyitottabb, mert az említetteknek „csupán” 59 százaléka jár ugyanarra az egyetemre.

Kapcsolathálójuk az arab alcsoportéhoz hasonló: kisebb méretű hálózat és azonos nemű kapcsolatok jellemzik. Magyar személyeket főleg olyan szituációban említettek (TANULÁS, SZAKMA), ahol kevésbé tudnak saját honfitársaikra támaszkodni. Domináns a férfi említettek száma, kivéve a magyar kapcsolatokat, ahol inkább nőket említenek. Ez főleg körülményeikből adódik, ugyanis alig van Magyarországon tanuló nő honfitársuk.

Érdekes az afrikai alcsoport magyar kapcsolatainak megoszlása a volt szocialista alcsoport adataival összehasonlítva. Míg az afrikai és az arab alcsoportban a magyarok számszerű említése közel azonos, addig a szórás nagyban különbözik a volt szocialista alcsoportétól. Ez abból adódik, hogy az afrikai és az arab diákok közül sokkal többen, de átlagosan kevesebb magyart ismernek, míg a volt szocialista alcsoport egyes diákjai szinte semmilyen kapcsolatot nem tartanak fenn magyarokkal, addig más diákok kiterjedt magyar kapcsolathálózattal rendelkeznek.

Eszerint, egy olyan skálán, melynek egyik pólus a „nem tud magyarokkal kapcsolatot teremteni”, a másik pedig a „nem akar kapcsolatot teremteni”, az arab és az afrikai diákok a skála előbbi, míg a volt szocialista diákok a skála utóbbi végén helyezhetők el. Az intim szférát a társadalmi szféránál is jóval kevesebb magyar kapcsolat jellemzi.

2. Az *arabok* nevű következő alcsoportunkba a Szíriából, Jordániából, Izraelből érkezett arab, 80 százalékban mohamedán diákok tartoznak. Egy kivételtől eltekintve ők is kollégisták, jól beszélnek magyarul, a magyarokkal egy csoportban tanulnak, de láthatóan idegenek. Mikrohálózataik zömében kapcsolatgazdagok és nagyon sűrűek (a csoport 65 %-ánál 100% a szűkebb baráti kör sűrűségmutatója). Az említettek 35

százaléka magyar állampolgár. A csoport tradicionálisabb voltát jelzi, hogy az afrikai alcsoporthoz hasonlóan a saját nembeliek választása dominál, bár ezt a tényt magyarázza az is, hogy e két csoportból alig, illetve egyáltalán nem tanulnak női hallgatók az egyetemen.

3. A *németek* alcsoportba hajdani nyugatnémet diákok tartoznak. A megkérdezettek körülbelül egyharmada magyar származású, és valamennyire beszélik is a magyar nyelvet. Önköltségesek, bérelt lakásban laknak, és néhány más nyugat-európai diákkal közösen külön német nyelvű oktatás folyik részükre. Kapcsolathálójuk a legkiterjedtebb. Kiugróan magas multiplexitás és sűrűség mutatójuk szerint kapcsolataik sokfunkciójúak és zártak, nemi tekintetben viszont az izraeli alcsoporttal együtt a legkiegyensúlyozottabbak. A hálózatban említett magyar személyek aránya 30 százalék. Ez az adat inkább a három ösztöndíjas, a magyar diákokkal együtt tanuló alcsoporthoz áll közelebb. A német kapcsolathálózatok viszonylagos nyitottságára két magyarázat merült fel: a diákok a nyelvtudás hiányát valami mással kompenzálják (pl. pénz vagy más javak), illetve alapjában véve barátkozóbbak és szociálisabbak, mint a másik nagy alcsoport. Egyik magyarázat sem hagyható figyelmen kívül, mindegyik hatása jelentkezik. Az interjúzás során kiderült, hogy a diákok 30–35 százaléka magyar származású; jól beszélnek magyarul, magyar rokonságukra számíthatnak, ennek ellenére magyar kapcsolataik nem számosabbak a német származásúakénál.

4. A *volt szocialisták* alcsoportot az egykori keleti blokk országaiból öt-hat éve még magyar, napjainkban saját országukbeli ösztöndíjjal érkező diákok alkotják. Kolégisták, beszélnek magyarul, a magyar diákokkal együtt laknak és tanulnak. Az afrikai alcsoporthoz hasonlóan magyarok alkotják a hálózatok 45, saját alcsoportbeliek a kapcsolatháló 40 százalékát. Kapcsolathálójuk a német alcsoport mögött a második legkiterjedtebb. Ők említik a legtöbb magyar személyt, ugyanakkor a magyar állampolgárt egyáltalán nem említők száma a másik három alcsoportéval azonos. Eszerint az alcsoporton belül markánsan elkülönül egy, a magyaroktól elzárkózó és egy nagyszámú magyar kapcsolatokkal jellemezhető részpopuláció.

5. Az *izraeliek* alcsoportba az önmagukat zsidónak nevező, 90 százalékban zsidó vallású, izraeli állampolgárságú diákok tartoznak. Az izraeli felsőoktatásban tapasztalható helyhiány miatt jöttek Magyarországra tanulni. Legtöbbjük családja az ő életükben vándorolt ki Izraelbe különböző kelet-európai országokból. Önköltségesek, albérletben laknak és külön angol nyelvű oktatás folyik számukra. Nem tudnak magyarul. Választásunk azért esett épp rájuk, mert az esetleges antiszemita tendenciák hatását szerettük volna mérni. (Ez azonban a csoport nagymértékű zártsága miatt végül is nem sikerült.)

Az izraeli diákok között a legmagasabb a magyar személyt egyáltalán nem említők aránya (45%), és ők említik a legkevesebb magyart is a vizsgált szituációkban. Ennek részben az az oka, hogy az átlagos hálózatméret ebben a csoportban a legkisebb, hálózataik főként közepes méretűek.

Az összes vizsgált alcsoportra megállapítható tehát, hogy életkori, kulturális és faji tekintetben egyaránt homogének, magas a magyar ismerőst egyáltalán nem említők

aránya, ami mindenképpen arra utal, hogy a csoportok faji tekintetben is szegregáltak.

Az összes alcsoport közös jellemzője még, hogy a kapcsolatok nagy része vagy saját, vagy magyar állampolgárságú, nem pedig más külföldi diák.

A magyar kapcsolatok száma az intim szférában a legkisebb.

Az egyének kapcsolathálózatait meghatározó tényezők

Próbáljuk meg áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek az egyes alcsoportok hálózati jellegzetességeit meghatározzák, és magyar kapcsolataik számát és jellegét befolyásolják. A kapcsolatszerveződés két fő motívuma imserhető fel. Egyrészt a lehető legkisebb költségen létesíthessenek kapcsolatokat, amire az etnikailag, kulturális, életkori stb. tekintetben leghasonlóbb személyek a legalkalmasabbak, tehát a honfitársak, azonos földrésről valók (azaz a faji értelemben vett homofília). Másrészt, számukra bizonyos előnyökkel járó kapcsolatokat alakítsanak ki például a magyarokkal (faji tekintetben heterofil kapcsolatok), aminek a költségei egyrésztől nagyobbak, mert sokkal több különbséget kell áthidalni, másrésztől viszont számos előnye van: hely- és nyelvismeret, otthonosság stb.

A különböző alcsoportok etnikai értelemben vett heterogenitását, különös tekintettel a magyar kapcsolatokra, mely dolgozatunk kiindulópontja volt, több dimenzió együttes hatása határozza meg. A dimenziók hatását vizsgáltuk egy általunk alkotott modell segítségével végeztük (2. táblázat).

A táblázat összeállításánál a legnagyobb nehézséget a SZEMÉLYISÉG változó/dimenzió operacionalizálása jelentette. Lehetőségeinket figyelembe véve, a személyiség magyarázatához a hálózatméret adatainak felhasználása tűnt a legcélszerűbbnek. Úgy gondoltuk, ha egy személynek nagyméretű a hálózata, vagyis sok emberrel tart fenn kapcsolatot, akkor valószínű, hogy az illető barátkozó típus.

Elemzéseink során felmerült a kérdés, hogy vajon egy nagy kapcsolatháló a magyar kapcsolatok számát csak pozitív (barátkozó típus, ezért magyar kapcsolatokat is létesít), vagy esetleg negatív irányba befolyásolhatja (sok honfitársával van kapcsolata, nincs szüksége magyar barátokra).

Annak megállapításához tehát, hogy az általunk felsorolt (a 2. táblázatban bemutatott) négy változó (INTÉZMÉNY, ETNIKUM, CSOPORTNAGYSÁG és SZEMÉLYISÉG) mennyiben befolyásolja, illetve módosítja az egyén magyar kapcsolatait, regresszióanalízist végeztünk.

A magyar kapcsolatokat befolyásoló tényezők magyarázatok felmerült a „magyar személyt említők” és a „magyar személyt egyáltalán nem említők” csoportjának különválasztása (1. táblázat). Erre azért volt szükség, mert a regresszióanalízisben a függő változó (hány különböző magyar személyt említett) sok 0-ás értéke miatt a modell magyarázó ereje jóval kisebb volt (módosított R négyzet .27) mint akkor, ha a

függő változóban nem szerepelt olyan diák, aki nem említett magyar személyt. Ebben az esetben a módosított R négyzet .50 volt, amit jelentősebb eredménynek érzünk.

A modellben szereplő négy változó közül az INTÉZMÉNY hatása bizonyult a legerősebbnek (Sig T .0059). Ez azt jelenti, hogy a magyar kapcsolatok számát leginkább az befolyásolja, hogy az illető diák kollégiumban lakik-e magyar diákokkal, vagy sem, és ezzel összefüggésben: beszél-e a magyar nyelvet, vagy nem.

A regresszióanalízisben pozitív előjellel szignifikáns volt továbbá a SZEMÉLYISÉG változó is: minél nagyobb valakinek a hálózatmérete, vagyis minél barátkozóbb típus, annál több magyar személlyel állt kapcsolatban.

Az ETNIKUM változó szintén befolyásoló tényező (Sig T .0272), vagyis a modell is igazolta, hogy a magyar kapcsolatszerzés szempontjából előnyös, ha valaki kevésbé különbözik a magyaroktól.

A modellben szereplő változók közül a NAGYSÁGnak nincs, vagy csak alig van hatása.

Összegzés

Kutatásunk alátámasztani látszik alapvető hipotézisünket, hogy a Magyarországon tanuló diákcsoportok szegregáltak. A vizsgált alcsoportok elkülönülésének mértéke azonban az általunk vártnál kisebb.

A felmérés számunkra legváratlanabb eredménye azonban az volt, hogy az egyes külföldi diákcsoportok egymással szinte semmilyen kapcsolatot nem tartanak fenn. Ezt leginkább az arab és az afrikai diákok esetében tartjuk különösen kedvezőtlennek, hiszen ez a két csoport kénytelen legmélyebben átélni másságának következményeit. Az elmúlt év talán hozott általunk nem ismert pozitív fejleményeket a külföldiek érdekeit védő egyesületek megszűlésével.

Megállapíthatjuk azonban, hogy a dolgozat elején említett integrációs törekvéseknek a jelek szerint ellentmond a mindennapi gyakorlat, hiszen a későbbi, kultúrák közti közeledésnek ezt az egyetemista létehez tartozó, kellemes módját nem használják ki az érintettek, noha abból távlatilag is számtalan előnyük származhatna. S ebben, úgy érezzük, kettőn áll a vásár: a magyarokon és a külföldieken.

Hivatkozások

- Angelusz Róbert—Tardos Róbert 1991. *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest
Fischer, C. S. 1982. *To dwell among friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago:
University of Chicago Press
- Granovetter, Mark 1973. A gyenge kötések ereje. *Szociológiai Figyelő*, 1988, 3, 39–62. ELTE
Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ
- Knoke, David—James H. Kuklinski 1982. *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications
(Magyarul részletek: *Szociológiai Figyelő*, 1988, 3, 93–112)
- McCallister, L.—C. S. Fischer 1978. A procedure for surveying personal networks. *Sociological
Methods & Research*, 7, 131–148.

FÜGGELÉK

1. melléklet

A 8 adaptált szituáció

1. **BETEGSÉG:** Ha véletlenül megbetegedne, és néhány napot ágyban kéne maradnia, meg tudna-e bízni valakit, hogy bevásároljon, elhozza a gyógyszert?
2. **TANULÁS:** Ha vizsgára készül és nincs jegyzete, vagy valamilyen más segítségre van a tanulásban szüksége, van-e olyan társa, akire számíthat?
3. **MOZI:** Vannak-e olyan barátai, ismerősei, akikkel időnként házibuliba, moziba, klubba, vendéglőbe vagy más szórakozóhelyre jární?
4. **HOBBI:** Van-e Önnek olyan kedvenc témája, időtöltése (sport, kultúra), amiről szívesen beszél másokkal?
5. **SZAKMA:** A legtöbb ember időnként szakmai dolgokról is beszélget. Beszélgetett-e ilyen dolgokról az utóbbi időben?
6. **INTIM:** Szokott-e Ön időnként egészen személyes, bizalmas dolgokról, problémákról másokkal beszélgetni?
7. **PÉNZ:** Tegyük fel, hogy hirtelen pénzre van szüksége. Vannak-e olyanok, akiktől ilyen helyzetben kölcsön kérhetne?
8. **VÉLEMÉNY:** Vannak olyan emberek, akiknek a véleményére igen sokat adunk, akiktől időnként tanácsot kérünk. Előfordul-e Önnel is, hogy tanácsot kér?

1. táblázat

Az alcsoportok különböző network-mutatói

mutatók/alcsoport	afrikai	arab	német	volt szocialista	izraeli
átlagos network méret ¹	10.5	11.2	9.2	9.8	7.2
multiplexitás ²	2.11	1.89	3.4	2.51	2.65
sűrűség ³ (%)	85	87	88	78	83
100%-os a sűrűség mutatóval jellemezhető aránya az alcsoport X%-ában	55	65	55	45	45
a networkben említett magyar állampolgárok aránya (%)	45	35	30	45	20
a networkben magyart nem említők aránya az alcsoportok X%-ában	15	5	20	20	45
más külföldi diák említése a networkök X%-ában	8.8	4.4	8.06	16	14
saját alcsoportbeliek választásának aránya az összes választás %-ában	47	60	63	40	64
az említettek között a felsőfokú végzettségűek aránya (%)	94	95	91	97	94
az említettek között a SOTE-ra járók aránya (%)	59	80	72	72	74
25 év alattiak aránya az 5 alcsoport kapcsolat hálózatában (%)	67	67	63	74	75

¹ Átlagosan hány különböző személyt említettek.

² Összes említés és az összes személy hányadosa — minél nagyobb a kapcsolat, annál több funkciót tölt be.

³ Az öt legfontosabbként említett személy közti kapcsolatot mutatja — ha az érték 100%, akkor mindenki ismer mindenkit.

2. táblázat

Az alcsoportok magyar kapcsolatválasztását befolyásoló tényezők

	INTÉZMÉNY ¹	ETNIKUM ²	KÖZÖSSÉG NAGYSÁGA ³	SZEMÉLYISÉG ⁴
<i>afrikai</i>	+	-	52	10.5
<i>arab</i>	+	-	112	11.2
<i>német</i>	-	+	450	9.2
<i>volt szocialista</i>	+	+	51	9.8
<i>izraeli</i>	-	+	81	7.2

¹ INTÉZMÉNY

Együtt tanul-e a magyar diákokkal, vagy sem

(ha igen, akkor a változó értéke = 0

ha nem, akkor a változó értéke = 1

² ETNIKUM

Első ránézésre különböznek-e a magyaroktól vagy sem az alcsoportokhoz tartozó diákok

(ha igen, akkor a változó értéke = 1

ha nem, akkor a változó értéke = 0)

³ KÖZÖSSÉG NAGYSÁGA — Az alcsoportokhoz tartozó diákok összlétszáma a SOTÉ-n.

⁴ A SZEMÉLYISÉG változót a diák network méretével próbáltuk operacionalizálni. Ha valakinek nagy a network mérete, valószínűleg barátkozó típus.

A táblázatban szereplő számok az alcsoportok átlagos network méretét mutatják.

AZ ÉLETSZÍNVONALRÓL ALKOTOTT VÉLEMÉNYEK ÉS A JÖVEDELMEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Bevezetés*

Vizsgálatunk témája az életszínvonallal kapcsolatos elégedettség és a jövedelmek összefüggései a rendszerváltás tükrében. 1990-ben nemcsak a politikai rendszerben, hanem a gazdasági viszonyokban is jelentős változások történtek. A társadalmi, gazdasági folyamatoknak — ahogy erre Kolosi Tamás és Róbert Péter tanulmányukban rámutatnak — vannak nyertesei és vesztesei: „...a legrosszabb helyzetűek jövedelmi pozíciója nem romlik, a felső jövedelmi kategóriák pozíciójának javulása pedig a középrétegek kárára következik be” (Kolosi—Róbert 1992: 8).

Tükröződik-e ez a folyamat az emberek véleményeiben? Mennyire jelenítik meg az egyének által kialakított vélemények tényleges helyzetüket? Tanulmányunkban ezekre a kérdésekre kívánunk választ találni.

Életszínvonalon a szociológiai irodalom huzamosabb ideig alapvetően az anyagi szükségletek kielégítésének fokát, szintjét értette. Több mint két évtizeddel ezelőtt robbant be az amerikai szakirodalomba az *életminőség* fogalma. Ez a kategória az élethez szükséges, főként nem anyagi javakkal való ellátottságot jelöli. „Kiderült, hogy az anyagi életszínvonal növekedése nélkülözhetetlen előfeltétele ugyan az emberi-társadalmi előbbre jutásnak, de nem jelenti egyben s automatikusan az emberek életének, életminőségének megjavulását, az emberi boldogság és megelégedettség fokozódását” (Hankiss—Manchin 1976: 22). Más tényezők is hozzájárulnak az elégedettség érzetéhez, így a békesség, a tudás, a biztonságérzet, a perspektíva, a kulturális értékek stb. A mindennapi életben az egyének számára az életminőség fogalma az életszínvonal kategóriájában jelenik meg, így ez tartalmát tekintve kitágul.

A. Campbell az elsők között mutatott rá, hogy az emberi jólétnek, a jólét érzetének nincs egy meghatározó, általános tényezője. Az elégedettséget a különböző életszférák együtt fejezik ki, tehát az anyagi, gazdasági szféra nem játszik kitüntetett szerepet. Campbell tizenkét életszférát (munka, család, lakás, szabadidő stb) különít el, amelyekben külön-külön vizsgálja az elégedettség mértékét. Szerinte az egyének számára az elégedettség mértékének kialakításakor az összehasonlítási alapot több

* A tanulmány elkészítéséhez nyújtott tanácsaikért köszönetet mondunk *Kolosi Tamás* egyetemi tanárnak, *Lengyel György* egyetemi docensnek és *Sik Endre* egyetemi docensnek, valamint a Szociológiai Szemle névtelen opponensének.

tényező képezi: aspirációik, elvárásaik, társadalmi igazságérzetük és a választott referenciacsoportjuk.

Hasonlóképpen megjelenik az életszínvonal fogalma az *életstílus* kategóriájában. M. E. Sobel (1981) az életstílust különleges életformaként, attitűd- és értékrendszerként jellemzi, amely a megfigyelhető magatartásban nyer kifejezést. Az anyagi és a nem anyagi tényezők kölcsönösen alakítják egymás hatását. Az eltérő életstílusok létrejöttét elsősorban az etnikai hovatartozás, a családi állapot, a nem, az iskolai végzettség és az anyagi tényezők befolyásolják. Sobel felhívja a figyelmet arra, hogy a meghatározott létfenntartási szint elérése lehetővé teszi az egyén számára, hogy csoporthoz kötődő kulturális hatások alapján sajátos életstílust válasszon, valósítson meg.

Az életszínvonallal kapcsolatos elégedettség mértékének kialakításában W. G. Runciman (1966) sem az anyagi helyzetnek tulajdonít döntő jelentőséget, hanem a társadalmi környezet hatása alatt létrejövő elvárásoknak, kívánalmaknak. Az értékelés kulcsa a referenciacsoport megválasztása. Azok, akik a közvetlenül eggyel „felettük” álló csoportot választják vonatkoztatási csoportjuknak, olyan elvárásokat, igényeket fogalmaznak meg, amelyekkel a választottak már rendelkeznek. Ebben az esetben a relatív depriváció hatása érvényesül, az észlelt saját helyzet miatti elégedetlenség a vonatkoztatási csoportokkal való összevetésből ered. A relatív depriváció három dimenzióból épül fel. A relatív depriváció nagysága az elérni kívánt szint, állapot és az egyének által észlelt saját helyzetük különbsége. Befolyásolja még a relatív deprivációt a kívánalmak intenzitása, és azok száma, akik e kívánalmakat megfogalmazzák. Az igények, elvárások kialakításában Runciman külső erőknél is jelentőséget tulajdonít: háború kirobbanása, az oktatási szint és a gazdasági helyzet gyökeres változása.

A vonatkoztatási csoport kiválasztásának egy másik esete az, amikor az egyén saját helyzeténél „lentebb levőkkel” teszi meg az összevetést. Ez az összehasonlítás relatív elégedettséget eredményezhet.

Robert K. Merton is felhívja a figyelmet arra, hogy az emberek nem minden esetben választják vonatkoztatási csoportnak a felettük levő csoportot: „...meghatározott körülmények között a komoly veszteséget szenvedett családok, ha olyan helyzetben vannak, hogy még náluk is többet veszített emberekhez hasonlítják magukat, kevésbé vesztesnek érzik magukat, mint azok a családok, amelyeknek vesztesége kisebb volt (Merton 1980: 86). Példaként említi, hogy, akik súlyos veszteségeket szenvedtek, azok veszik észre leginkább azokat, akiket a legnagyobb csapás sújtott.

Hankiss Elemér és Manchin Győző (1976) az elégedettség kialakításának viszonyítási kereteként térbeli és időbeli dimenziót különböztet meg. A térbeli dimenzió az egyént közvetlenül körülvevő társadalmi tér. Az időbeli dimenzió az ember addigi életpályáját, valamint a jövőbeni aspirációit foglalja magába. Mindkét dimenzióban jelentőséget tulajdonítanak a viszonyítási pontok kialakításánál az egyén többé-kevésbé tudatosult értékrendszerének.

Az elégedettség létrejöttében jelentős szerep jut szociálpszichológiai hatásoknak is. A disszonancia-redukció elmélete az egyén véleményei, információi és az ezekkel ellentétes cselekvései, kijelentései közötti ellentmondások feloldási lehetőségeire mutat rá. Ha valaki valódi információjával ellentétes cselekvést, véleményt nyilvánít, akkor a disszonáns helyzetet, cselekvésének, véleményének vagy pedig valódi információinak megváltoztatásával tudja megszüntetni. Eszerint az egyének egy része elégedettsége mértékének nyilvánításakor tényleges információitól eltérő, kedvezőbb véleményt adhat a számára hátrányos, kellemetlen helyzet „elkerülése” érdekében.

Kutatási hipotézisek

Első hipotézis

Hogyan függ össze az objektív jövedelmi helyzet és az életszínvonallal való elégedettség?

Hipotézisünk szerint a rendszerváltozás gazdasági következményeként az objektív jövedelmi, anyagi helyzet és az életszínvonallal való elégedettség között szoros összefüggés figyelhető meg. Úgy gondoljuk, hogy mivel a felsőbb jövedelmi kategóriákban lévők nemcsak megőrizték, hanem javították is jövedelmi pozícióikat, ennek tükröződnie kell az elégedettségben. Feltételezzük, hogy a középső és a felső jövedelmi rétegek elégedettsége között törés jelentkezik.

A vizsgálatot két jövedelmi változó bevonásával, párhuzamosan végezzük. Az egy főre jutó havi jövedelem az életszínvonalat (a fogyasztást), a személyes havi jövedelem pedig a munkaerőpiaci pozícióját fejezi ki.

Második hipotézis

Az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben az életkor hatással van az emberek életszínvonallal való elégedettségére¹. Az idősebbek objektív helyzetüktől eltérően elégedetlenebbek életszínvonalukkal, ezzel szemben a fiatalok helyzetüknek megfelelően elégedettek. Szerintünk ennek az oka, hogy aki „fent” van és idősebb, az erőteljesebben kötődik az államszocialista berendezkedés értékrendszeréhez. A „fent” levő fiataloknak viszont nincs ilyen kötődése, náluk így érvényesülhet a „fent levők” automatikus elégedettsége. Az idősebbek elégedettségét csökkentheti, hogy a már megszerzett gazdasági pozícióikat, jövedelmeiket a rendszerváltás által veszélyeztetve látják. Meg kell jegyezni, hogy emellett az idősek elégedettségét „visszafoghatják” más, például biológiai tényezők, azaz az élet egyre szűkülő lehetőségei.

Adatok, változók, módszerek

Vizsgálatunkat a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem és a TÁRKI által készített Magyar Háztartás Panel 1. hullámának kutatási adatain végeztük. A kérdezés 1992 tavaszán történt, így eredményeink a rendszerváltás utáni hangulatot tükrözik. A mintakeret az 1990. évi népszámlálás adataira épül és két részből áll: egy 2059 háztartást (4266 személyt) magában foglaló országos, illetve egy 1037 háztartást (1959 személyt) felölelő budapesti reprezentatív mintából. Mi az országos háztartásokra reprezentatív mintát használtuk, amelyben minden 16 éves, illetve annál idősebb háztartástagot megkérdeztek. A TÁRKI a felvételhez két kérdőívet alakított ki, külön az egyénekre és külön a háztartásokra. Ez utóbbi a háztartásgazdáknak (N=2059) — a háztartásért felelős, a háztartás ügyeiben tájékozott — személyeknek feltett kérdéseket tartalmazza.

Az első hipotézis tesztelésekor — a hipotézis kérdésfeltevésének megfelelően — a saját életszínvonallal való elégedettség (E1EESZIN) változót használjuk függő változóként. Az elégedettség vizsgálata során használt magyarázó változók három csoportba sorolhatók. Az első típust az anyagi, jövedelmi helyzetet tükröző változók alkotják: egy főre jutó havi jövedelem (EGYFO92), személyes havi jövedelem (E1JOSZ92), egy főre jutó havi jövedelmi decilis (EGYFO92D), személyes havi jövedelmi decilis (E1JOSZ92D). Az elemzésben párhuzamosan két jövedelmi változót használunk annak megállapítására, hogy a fogyasztást, vásárlóerőt megjelenítő egy főre jutó havi jövedelem, vagy a munkaerőpiaci helyzetet kifejező személyes havi jövedelem változó magyarázza erősebben az elégedettséget. Az életszínvonalban tükröződik az anyagi szükségletek kielégítettségének szintje is, amelyet a vagyoni és tárgyi ellátottsággal (ELETMIN1) mérünk. A magyarázó változók második és a harmadik típusába a bevezetőben jelzett — az életszínvonal fogalmát kitágító — elméletekből kiindulva a szubjektív vélemény típusú (családi jövedelemelvárás (E1EJKELL), életpályával való elégedettség (E1EEPALY), perspektívakép (E1EJOVO), valamint a „kemény” szocio-demográfiai (iskolai végzettség (ISKOLA), nem (E1ANEME), életkor (ELETKOR), vallásosság (VALLAS), gazdasági aktivitás (AKTIV) változók tartoznak. Ezekon kívül két szubjektív vélemény típusú változót vontunk be. A saját anyagi helyzet megítélése (ANYAGH1) változó szerepeltetésével a tényleges és az észlelt anyagi helyzet elégedettségre tett hatásait kívánjuk egybevetni. Véleményünk szerint a megelégedettség mögött meghúzódik a létbiztonság érzete, ezért elemezzük az állami gondoskodás igényét (H1EGOND, N=2059) és az életszínvonal megítélésének kapcsolatát. Az elemzés kezdetén a jövedelmi, anyagi, majd második és harmadik lépésben a szocio-demográfiai, valamint a szubjektív vélemény típusú változókat emeljük be.

Az első hipotézis elemzésének második részében leszűkítjük a mintát a két jövedelem típus alsó és felső deciliseinek elégedettejére/elégedetlenjeire. Célunk annak megállapítása, hogy miben mutatkozik eltérés a „lent”, illetve a „fent” levő elégedettek/elégedetlenek között. A függő változót az egy főre jutó, illetve a személyes havi

jövedelem alsó és felső deciliseinek elégedettjei/elégedetlenjei (ALSO1, FELSO1), (ALSO2, FELSO2), a magyarázó változókat az első részben használt magyarázó változók képezik.

A második hipotézis teszteléséhez az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben lévő elégedetteket/elégedetleneket fiatalokra (FIATAL1) és idősekre (IDOS1) osztjuk, amelyeket függő változóként használunk. A meghatározott értékrendszerhez kötődés mérésére a tulajdonítípusokhoz (H1ETULAJ), a jövedelem-különbségekhez (H1EJOVED), valamint a rendszerváltás előtti, illetve a rendszerváltás utáni gazdaság működéséhez (REGAZD, GAZDREU) való viszonyt megjelenítő változókat választjuk ki.² A jövedelem- és pozícióvesztést a család elmúlt tizenkét havi és a következő tizenkét havi észlelt anyagi helyzetéről való vélekedéssel (CSAHMUL1, CSAHJOV1), a pályaképpel és a jövőképpel (E1EEPALY, E1EJOVO), a munkanélküliségtől való félelemmel (E1FMFEL1), valamint a gazdasági aktivitással (AKTIV) kívánjuk megragadni.

Az elemzés során három alapvető statisztikai módszert használtunk az SPSS programcsomagból. A keresztábra elemzést, a lineáris regressziót, valamint a főkomponens-analízist. A regresszióanalízis használatában metodológiai problémát jelentett, hogy tekinthetjük-e folytonos változóknak az életszínvonalal (E1EESZIN), az életjövövel (E1EJOVO), az életpályával (E1EPALY) való elégedettséget kifejező változókat? Az elégedettséget arányskálán mért változónak fogjuk fel, ahol az egyes kódértékek valóságos számok. Feltételezzük, hogy a 0-ról 1-re emelkedés ugyanakkora arányt jelent, mint a 9-ről a 10-re emelkedés.

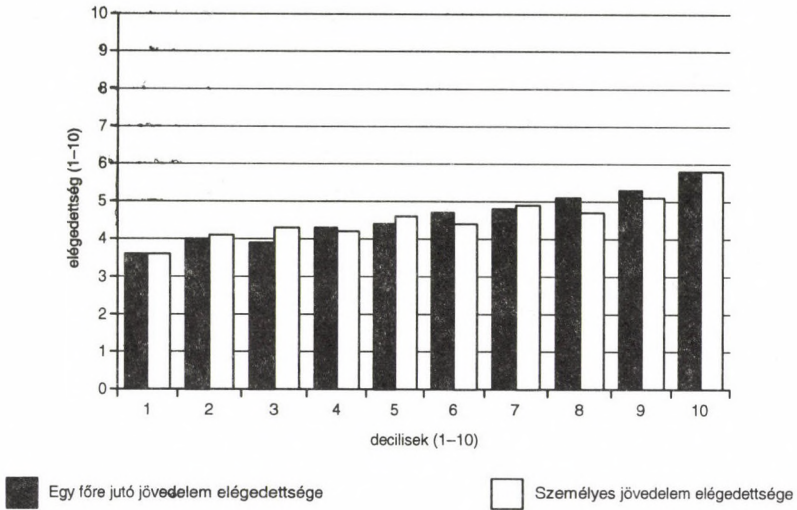
Analízis

Az első hipotézis vizsgálata

Hipotézisünk tesztelését az egy főre jutó havi (EGYFO92D) és a személyes havi (E1JOSZ92D) jövedelmi decilisek átlagos elégedettségének (E1EESZIN) vizsgálatával kezdtük. A válaszadók 0 és 10 között értékelték elégedettségüket. Az első ábrából látható, hogy a elégedettség átlagai az alsótól a felső egy főre jutó havi jövedelmi decilisek felé haladva növekednek, kivéve a harmadik decilist, ahol enyhe visszaesés tapasztalható. A legnagyobb ugrás az első és a második decilis (3,6-ról 4,0-ra), valamint a kilencedik és a tizedik decilis (5,3-ról 5,8-ra) között van. A személyes havi jövedelmi decilisek elégedettségi átlagainál a legnagyobb változás szintén az első és a második (3,6-ról 4,1-re), valamint a kilencedik és a tizedik (5,1-ről 5,8-ra) decilisek között található (1. ábra). Eltérően az egy főre jutó havi jövedelmi decilisek elégedettségi átlagainak növekedésétől a személyes havi jövedelmi decilisek elégedettségi átlagainál visszaesés figyelhető meg, a negyedik, a hatodik és a nyolcadik decilisenél (1. ábra). Egyik jövedelmi decilis összéledettségi átlagának mutatója sem éri el az 5,00 átlagot (4,59 és 4,57). Mindkét jövedelem első decilisében 3,6; tizedik decilisében 5,8 az átlagos elégedettség.

1. ábra

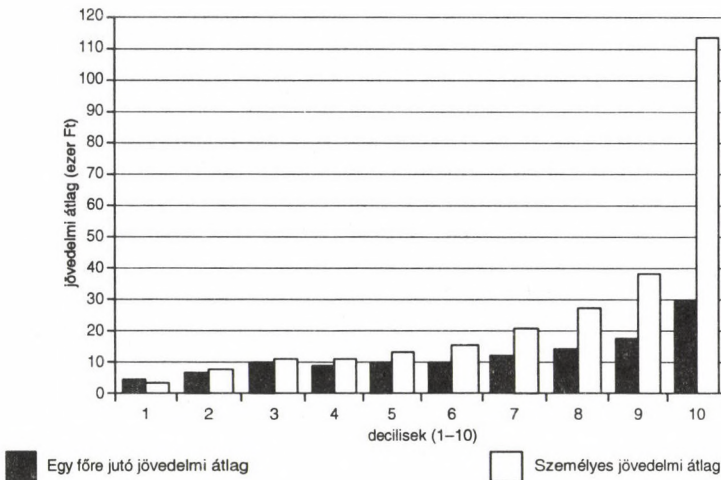
A személyes és az egy főre jutó havi jövedelmi decilisek és az életszínvonalal való elégedettség

Az egy főre jutó havi jövedelem alsó decilisének jövedelem-átlagánál több mint hat-szor nagyobb a legfelső decilis jövedelem-átlaga, a személyes havi jövedelemnél ez az arány több mint harmincöt-szörös (2. ábra).

2. ábra

A személyes és az egy főre jutó jövedelmi decilis átlagok

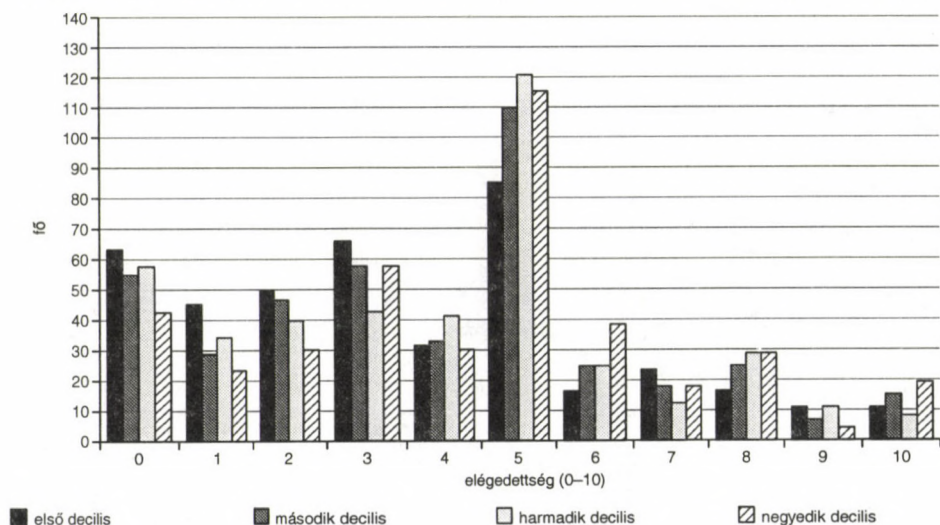

Meglepő, hogy ezt a jelentős különbséget nem követi az elégedettségi mutatók alakulása (1. ábra). Ezek alapján megállapítható, hogy a nagyobb jövedelemmel rendelkezők ugyan elégedettebbek életszínvonalukkal, de az *elégedettség nem jövedelemarányosan növekszik*.

A jövedelmi decilisek elégedettségi eloszlásgörbéit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy mindkét fajta jövedelemnél az alsó öt decilisben túlsúlyban vannak az elégedetlenek, a tizedik decilisben pedig az elégedettek. A decilisekben a két jövedelemtípus eloszlásgörbéi hasonlóak. Mindkét jövedelemnél a hatodiktól a kilencedik decilisig az elégedettség eloszlásgörbéi többé-kevésbé szimmetrikusak, közel azonos arányban vannak az elégedettek és az elégedetlenek. Az alsó jövedelmi decilisekben az életszínvonal megítélésében érvényesülő nagyobb arányú elégedetlenséget feltehetően nemcsak az alacsony jövedelem okozza, hanem az is, hogy ezt más objektív vagy szubjektív tényezők nem képesek kompenzálni. Ezzel szemben a felső jövedelmi decilisekben az elégedettek nagyobb arányát a magasabb jövedelem, valamint ennek, az egyéb hátrányokat is kompenzáló jellege biztosítja (3–5. ábra).³

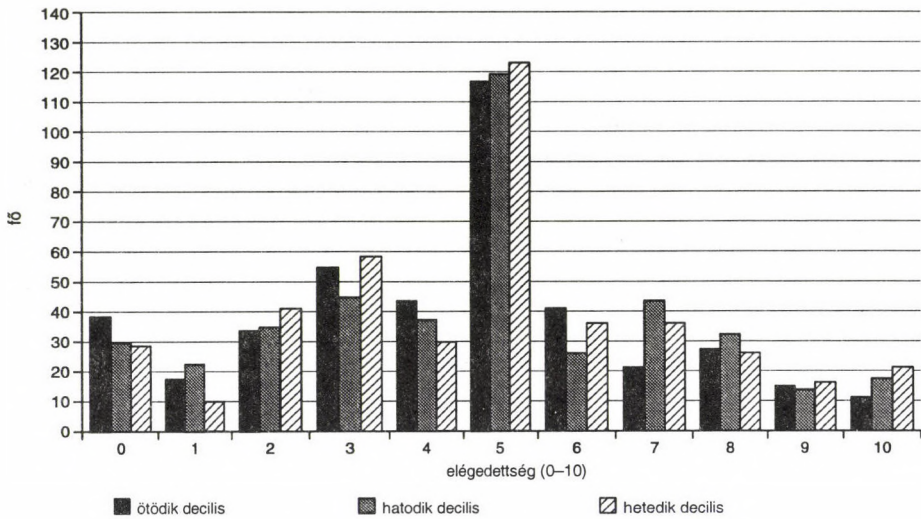
3. ábra

Az egy főre jutó havi jövedelem deciliseken belül az életszínvonalal való elégedettség (1–4)

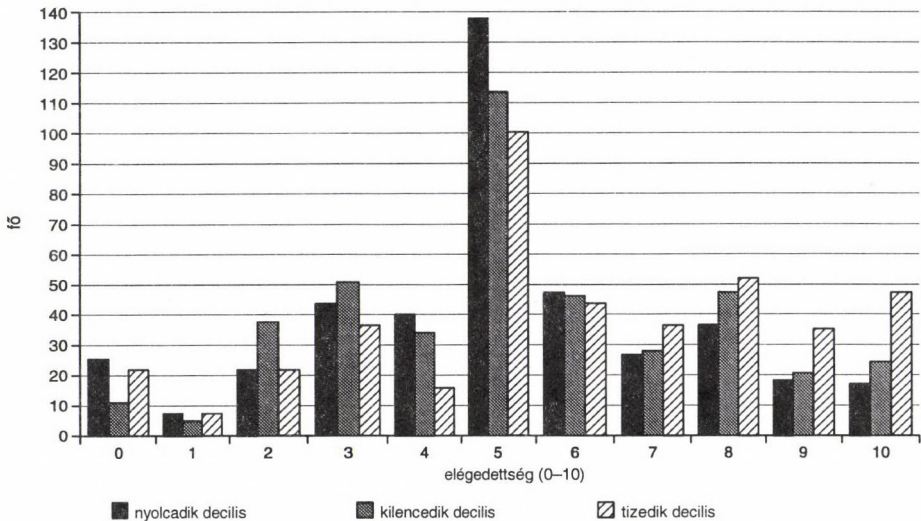
4. ábra

Az egy főre jutó havi jövedelem deciliseken belül az életszínvonallal való elégedettség (5–7)

5. ábra

Az egy főre jutó havi jövedelem deciliseken belül az életszínvonallal való elégedettség (8–10)

Minden decilisen belül az életszínvonallal való elégedettség tekintetében érvényesül középre húzás. A legnagyobb arányban a nyolcas, a legkisebb arányban az első, valamint az egy főre jutó havi jövedelemnél a tizedik decilisben választották az ötös elégedettségi fokozatot. A többi decilisben közel hasonló arányú a középre húzás (1. táblázat).

1. táblázat

Az elégedettség középre húzásának aránya a jövedelmi decilisekben

Decilisek	egy főre jutó jövedelem	személyes havi jövedelem
1	21%	23%
2	26%	29%
3	29%	26%
4	28%	28%
5	28%	29%
6	28%	26%
7	29%	27%
8	33%	31%
9	27%	26%
10	24%	28%

Hogyan magyarázzák az anyagi, jövedelmi változók az életszínvonallal való elégedettséget?

Az életszínvonallal való elégedettség és az egy főre jutó havi jövedelem (EGYFO92), valamint a személyes havi jövedelem (E1JOSZ92) között gyenge kapcsolat található. Kiderül, hogy az egy főre jutó jövedelem erősebb magyarázó, mint a személyes jövedelem, tehát az elégedettségre nagyobb befolyással van a fogyasztás, a vásárlóerő, mint a munkaerőpiaci helyzet. A vagyoni és tárgyi ellátottságot tükröző (ELETMIN1) változó valamivel nagyobb a hatással bír a megelégedettségre, mint a két jövedelem típusú változó (2. táblázat).

2. táblázat

Az egy főre jutó havi, a személyes havi jövedelem és az anyagi körülmények változó kapcsolata az elégedettséggel

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T	R Square
1. modell EGYFO92	8.232759E-05	0.23955	15.927	0.0000	0.05738
2. modell E1JOSZ92	9.739274E-06	0.16756	11.047	0.0000	0.02808
3. modell ELETMIN1	0.69059	0.26175	17.450	0.0000	0.06851

Az életkörülményeknek jobban megfelelő jövedelmi helyzetet kapunk, ha az egy főre jutó havi jövedelem (EGYFO92) mellett szerepel a háztartás összes jövedelme (JOSZ92) is, mert az egy főre jutó havi jövedelem diszpreferálja a nagyobb családokat, ezzel szemben a háztartási jövedelem preferálja őket. A két jövedelem és az anyagi körülmények, mint az objektív anyagi körülményeket jellemző változók 7,8 százalékot magyaráznak az életszínvonallal való elégedettségből (3. táblázat).

3. táblázat

Az anyagi tényezők kapcsolata az elégedettséggel

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
ELETMIN1	0.43232	0.16377	9.465	0.0000
JOSZ92	-1.23304E-05	-0.05981	-3.118	0.0018
EGYFO92	7.025538E-05	0.20949	10.864	0.0000

R.Square 0.07881

Konceptióknak megfelelően a szocio-demográfiai változók közül (nem, életkor, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, vallásosság) lépésenkénti regresszióval kiválasztottuk azokat, amelyek kapcsolatban vannak az elégedettséggel, így alkalmasak az anyagi, jövedelmi körülményeket mutató változók kontrollálására. Nem mutatott szignifikáns kapcsolatot a gazdasági aktivitás (AKTIV) és a vallásosság (VALLAS). A magasabb iskolai végzettségűek, a nők és a fiatalok azok, akik elégedettebbek életszínvonalukkal (4. táblázat).

4. táblázat

A szocio-demográfiai változók hatása az elégedettségre

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
ISKOLA	0.05599	0.06624	4.111	0.0000
E1ANEME	0.25530	0.04836	3.091	0.0020
ELETKOR	-5.32028E-03	-0.03678	-2.288	0.0222

R. Square 0.0085

A következőkben az elemzést az egy főre jutó havi és a személyes havi jövedelem párhuzamos tesztelésével végezzük. A kontroll változók közé először az egy főre jutó havi jövedelmet (EGYFO92) emeljük be, amely növeli az együttes hatást (6,3%). Az

azonos egy főre jutó havi jövedelemmel rendelkezők közül a nők, a fiatalok az elégedettebbek, viszont az azonos jövedelmi helyzet mellett az iskolai végzettség nem jelez szignifikáns összefüggést (5. táblázat).

5. táblázat

A kontrollált egy főre jutó havi jövedelem hatása az elégedettségre

Dependent: 1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
EGYFO92	8.500108E-05	0.24733	15.665	0.0000
ELETKOR	-9.72594E-03	-0.06725	-4.333	0.0000
E1ANEME	0.25117	0.04769	3.165	0.0016
ISKOLA	-0.02152	-0.02550	-1.560	0.1189

R.Square 0.06379

A személyes havi jövedelem (E1JOSZ92) bevonása az egy főre jutó havi jövedelemhez képest kevésbé növeli a magyarázóerőt. Az azonos jövedelmi viszonyok mellett a nők és a magasabb iskolai végzettségűek az elégedettebbek (6. táblázat). Megjegyzendő, hogy a személyes havi jövedelem és az életkor között nincs szignifikáns kapcsolat (6. 8. táblázat).

6. táblázat

A kontrollált személyes jövedelem kapcsolata az elégedettséggel

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
E1JOSZ92	9.155288E-06	0.15751	10.123	0.0000
E1ANEME	0.27266	0.05164	3.395	0.0007
ELETKOR	-3.98685E-03	-0.02748	-1.753	0.0797
ISKOLA	0.03145	0.3728	2.344	0.0191

R.Square 0.03277

Ha az egy főre jutó havi jövedelem mellé bevonjuk az anyagi körülményeket jellemző (ELETMIN1) változót, ez erősíti a kapcsolatot az elégedettséggel. Az azonos anyagi körülményekkel rendelkezők között a nők, a fiatalok és az alacsonyabb iskolai végzettségűek vélekednek pozitívan életszínvonalukról (7. táblázat).

7. táblázat

Az anyagi körülmények és az egy főre jutó havi jövedelem mint kontrollált változók hatása az elégedettségre

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
ELETMIN1	0.61286	0.23229	12.985	0.0000
E1ANEME	0.25417	0.04820	3.232	0.0012
ELETKOR	-4.63815E-03	-0.0320	-2.057	0.0398
EGYFO92	6.369140E-05	0.18589	11.393	0.0000
ISKOLA	-0.09435	-0.11149	-6.391	0.0000

R.Square 0.10030

A személyes havi jövedelem esetében az anyagi körülmények (ELETMIN1) változó 8,5 százalékra erősíti a összefüggést az elégedettséggel, amely most is alatta marad az egy főre jutó havi jövedelem esetében érvényesülő hatásnak. Az anyagi körülmények beemelése után nem a magasabb, hanem — hasonlóan a kontrollált egy főre jutó havi jövedelemnél tapasztaltakhoz — az alacsonyabb iskolai végzettségűek az elégedettebbek (8. táblázat).

8. táblázat

Az anyagi körülmények és a személyes jövedelem mint kontrollált változók hatása az elégedettségre

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
ELETMIN1	0.71463	0.27087	15.310	0.0000
E1ANEME	0.26581	0.05026	3.364	0.0008
ELETKOR	1.409433E-04	9.6921E-04	0.063	0.9501
E1JOSZ92	6.004833E-06	0.10399	6.622	0.0000
ISKOLA	-0.06637	-0.07850	-4.536	0.0000

R.Square 0.0849

A szubjektív véleményítípusú változók közül először a jövedelemelvárás (E1EJKELL) hatását vizsgáljuk meg. Gyenge kapcsolat figyelhető meg az elégedettebbek és a nagyobb jövedelemelvárással rendelkezők között (9. táblázat). Az elégedettség, ha tompítja is, nem szünteti meg a nagyobb jövedelmek megszerzésére irányuló motivációt. A korábban már elemzett tényleges anyagi helyzethez (E1JOSZ92, EGYFO92, ELETMIN1) képest az emberek önmaguk anyagi helyzetéről a társadalom többségé-

nek viszonylatában kialakított véleménye erősebben magyarázza az elégedettséget (ANYAGH1 11,9%). Akik a többséghez képest jónak tartják anyagi helyzetüket, azok elégedettebbek (9. táblázat). A létbiztonság érzete szerepet játszik az életszínvonalról alkotott véleményekben (H1EGOND, N=2059). Az elégedettek az egyének saját, az elégedetlenek pedig az állam feladatának tartják az alapvető létszükségletek biztosítását. A vélemény típusú változók közül nagymértékben a megtett életút (E1EEPALY), valamint különösképpen a perspektívatudat, a jövőkép (E1EJOVO) határozza meg, hogy ki mennyire elégedett életszínvonalával (9. táblázat).

9. táblázat

A jövedelemelvárás változó, a saját anyagi helyzet megítélése, létbiztonság érzete, az addigi életút és perspektívakép kapcsolata az elégedettséggel

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
1. modell E1EJKELL	1.029255E-05	1.57524E-06	6.534	0.0000	0.01027
2. modell ANYAGH1	1.67392	0.34554	23.520	0.0000	0.11940
3. modell H1EGOND	-0.035805	-1.88814	-11.785	0.0000	0.03565
4. modell E1EEPALY	0.53988	0.56103	43.980	0.0000	0.31475
5. modell E1EJOVO	0.56897	0.60346	48.209	0.0000	0.36416

A két változó a jólét érzetének csaknem ötven százalékát magyarázza (10. táblázat).

10. táblázat

Az életút és a perspektívakép együttes hatása az elégedettségre

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
E1EJOVO	0.39592	0.41941	30.158	0.0000
E1EEPALY	0.32764	0.34028	24.469	0.0000

R.Square 0.44568

A fentiekben már megállapítottuk, hogy a tényleges anyagi, jövedelmi helyzetet jellemző változók az életszínvonalal való elégedettségnek kevesebb mint nyolc százalékát magyarázzák. Ehhez képest az általunk használt szubjektív vélemény típusú változók — amelyek alig haladják meg a pálya- és a perspektívakép közös hatását — sokkal nagyobb mértékben befolyásolják az elégedettséget (11. táblázat).

11. táblázat

A szubjektív vélemény típusú változók kapcsolata az elégedettséggel

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
ANYAGH1	0.656536	0.135520 ,	9.991	0.0000
H1EGOND	-0.317001	-0.060790	-4.747	0.0000
E1EJKELL	-3.03097E-06	-0.027169	-2.106	0.0353
E1EEPALY	0.298365	0.313903	20.726	0.0000
E1EJOVO	0.359934	0.383083	25.097	0.0000

R.Square 0.46256

Ha ezeket együtt vizsgáljuk a szocio-demográfiai változókkal — a nemet (E1ANEME), az iskolai végzettséget (ISKOLA) és az életkort (ELET KOR) —, az összefüggés jelentősen nem változik, miközben a nem — amely az anyagi, jövedelem típusú változóknál szignifikáns —, az életkor és a jövedelemvárás nem mutat szignifikáns kapcsolatot az elégedettséggel (12. táblázat). Azok észlelik pozitívabbnak életszínvonalukat, akik alacsonyabb iskolai végzettségűek; anyagi helyzetüket jobbnak ítélik a többséghez képest; életútjukkal, perspektívaképükkel elégedettek és az egyéni szerepvállalást preferálják.

12. táblázat

A kontrollált szubjektív változók hatása az elégedettségre

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
ANYAGH1	0.741373	0.153031	11.099	0.0000
E1ANEME	0.119501	0.022913	1.830	0.0673
ELET KOR	-0.002840	-0.019570	-1.445	0.1485
H1EGOND	-0.336404	-0.064510	-5.057	0.0000
E1EEPALY	0.306697	0.322668	21.303	0.0000
ISKOLA	-0.070920	-0.083541	-6.154	0.0000
E1EJKELL	-1.48525E-06	-0.013313	-0.958	0.3382
E1EJOVO	0.356339	0.379256	24.826	0.0000

R.Square 0.46927

A felhasznált változók az elégedettség 47,8 százalékát magyarázzák, miközben a nem, az életkor és a személyes havi jövedelem nem szignifikáns az életszínvonalal való elégedettséggel. Meghatározó módon a szubjektív vélemények, érzetek — külö-

nösen az életút és a perspektívakép —, kisebb mértékben a fogyasztást megjelenítő egy főre jutó jövedelem, az anyagi körülmények és az iskolai végzettség hat a megelégedettségre (13. táblázat).

13. táblázat

A felhasznált jövedelmi, anyagi; szocio-demográfiai; szubjektív vélemény típusú változók és az életszínvonalról alkotott vélemények kapcsolata

Dependent: E1EESZIN

	B	Beta	T	Sig T
H1EGOND	-0.258583	-0.049771	-3.839	0.0001
E1ANEME	0.115132	0.022150	1.756	0.0792
ELETKOR	-0.003769	-0.026032	-1.884	0.0596
E1EEPALY	0.291865	0.306750	20.030	0.0000
E1JOSZ92	3.957200E-07	0.007014	0.464	0.6430
ISKOLA	-0.111301	-0.130728	-8.936	0.0000
ANYAGH1	0.535588	0.109863	7.543	0.0000
E1EJKELL	-5.83341E-06	-0.052629	-3.520	0.0004
E1EJOVO	0.354871	0.378669	24.689	0.0000
EGYFO92	2.616921E-05	0.076025	4.801	0.0000
ELETKMIN1	0.248944	0.095351	5.775	0.0000

R.Square 0.47836

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a jövedelmi decilisekben, ha eltérő arányban is, egyaránt vannak elégedetlenek, elégedettek és középre húzók. Ebből arra következtetünk, hogy az emberek elégedettségüket elsősorban nem társadalmi, hanem mikrokörnyezeti hatások alapján formálják, amihez a társadalom adja az eszközt az értékrendszer formájában. Ehhez kapcsolódik, hogy a jelen helyzettel való elégedettséget alapvetően az addigi életpálya, és a perspektívakép határozza meg. Úgy véljük, a két változó és az életszínvonalal való elégedettség erős kapcsolata mögött azonos tényező húzódik meg. Feltételezésünk szerint a rendszerváltás társadalmi és gazdasági hatásai arra készítették az egyéneket, hogy tudat alatt vagy tudatosan végiggondolják életútjukat és jövőbeni lehetőségeiket. Arra következtetünk, hogy a válaszadók egy része addigi életpályáját már a jövőbeni kilátásai tükrében ítéli meg, azaz igyekszik konzisztenciát teremteni az életút és a jövőbeni kilátások értékelése között, az utóbbi függvényében. Ezt elősegíti az értékrendszer átalakulása is, amely a rendszerváltás hatására gyorsult fel. A kapitalista viszonyoknak mindinkább megfelelő értékrendszer szemszögéből az elért eredmények, teljesítmények, életutak feltehetően többségükben átértékelődnek. A szubjektív tényezőkből következően aki biztató jövőképet lát maga előtt, még akkor is elégedettebb életszínvonalával, ha ez objektív helyzetéből nem következne.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, van-e különbség abban, hogy a két jövedelemtípus alsó és felső deciliseiben kik lesznek az elégedettek, illetve az elégedetlenek. Hogyan magyarázzák az elégedettséget/elégedetlenséget „lent” és „fent” a korábban használt változók? A mintát leszűkítjük az egy főre jutó, valamint a személyes havi jövedelem alsó három és felső három deciliseinek elégedettjeire/elégedetleneire (ALSO1, FELSO1; ALSO2, FELSO2).

Az elemzésben első lépésben az anyagi körülményeket jellemző változó (ELETMIN1) hatását teszteljük. Mindkét jövedelemtípus alsó és felső jövedelmi deciliseiben azok az elégedettebbek, akik jobb vagyoni, tárgyi körülmények között élnek, bár az egy főre jutó havi jövedelem alsó deciliseiben ez az összefüggés gyengébb (14–15. táblázat).

14. táblázat

Az anyagi körülmények és az elégedettség kapcsolata az egy főre jutó havi jövedelem alsó és felső deciliseiben

Dependent ALSO1 FELSO1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
ELETMIN1	0.082681	0.166729	4.637	0.0000	0.02780
ELETMIN1	0.135393	0.264289	7.051	0.0000	0.06985

15. táblázat

Az anyagi körülmények és az elégedettség kapcsolata a személyes havi jövedelem alsó és felső deciliseiben

Dependent ALSO2 FELSO2

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
ELETMIN1	0.131882	0.252958	7.137	0.0000	0.06399
ELETMIN1	0.140599	0.266556	7.127	0.0000	0.07105

A szocio-demográfiai változók közül nem jelez szignifikáns kapcsolatot az egyik jövedelemtípus alsó és felső deciliseinél a nem (E1ANEME), az iskolai végzettség (ISKOLA) és a vallásosság (VALLAS) szerinti megoszlás. Az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben a fiatalok elégedettebbek, mint az öregebbek, de ez a hatás az alsó, valamint a személyes havi jövedelem alsó és felső jövedelmi deciliseiben nem érvényesül (16. táblázat).⁴

16. táblázat

Az életkor és az elégedettség kapcsolata az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben

Dependent: FELSO1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
ELETKOR	-4.40250E-03	-0.15201	-3.987	0.0001	0.02311

Csak a személyes havi jövedelem felső deciliseiben mutatható ki gyenge összefüggés a gazdasági aktivitás (AKTIV) és az elégedettség között. Az inaktívak azok, akik elégedettebbek életszínvonalukkal (17. táblázat).

17. táblázat

A gazdasági aktivitás és az elégedettség kapcsolata a személyes havi jövedelem felső deciliseiben

Dependent: FELSO2

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
AKTIV	-0.15549	-0.15204	-4.005	0.0001	0.02312

A szubjektív vélemény típusú változók közül a jövedelemelvárás (E1EJKELL) — ellentétben a teljes mintával — nincs befolyással arra, hogy ki az elégedett. A saját anyagi helyzet megítélése a többség viszonylatában (ANYAGH1) változó a két jövedelem típus alsó és felső deciliseiben erősebb hatást gyakorol az elégedettségre — hasonlóan a teljes mintánál tapasztaltakhoz —, mint a tényleges anyagi helyzet (18–19. táblázat). Akik szerint az anyagi helyzetük jobb, mint a többségé, azok elégedettebbek is, de a jövedelmek alsó deciliseiben ez az összefüggés gyengébb.

18. táblázat

Az anyagi helyzet megítélése és az elégedettség kapcsolata az egy főre jutó havi jövedelmi decilisekben

Dependent: ALSO1 FELSO1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
ANYAGH1	0.19586	0.24974	6.916	0.0000	0.06237
ANYAGH1	0.30523	0.34701	9.477	0.0000	0.12041

19. táblázat

Az anyagi helyzetről alkotott vélemények és az elégedettség kapcsolata a személyes havi jövedelmi decilisekben

Dependent: ALSO2 FELSO2

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
ANYAGH1	0.25635	0.31651	8.978	0.0000	0.10018
ANYAGH1	0.33159	0.37508	10.411	0.0000	0.14068

A létbiztonság megteremtésében való állami feladatvállalás mértéke (H1EGOND, N=2059) kapcsolatban áll a megelégedettséggel. Akár „lent”, akár „fent” elégedetlen valaki, az az állami segítséget igényli. Különösképpen a személyes havi jövedelem deciliseknél állapítható meg, hogy minél „lentebb” van valaki, annál inkább az államra szorítkozik. Akiknek a munkaerőpiaci helyzete rosszabb, azok elégedetlenek és egyúttal jobban igénylik az állam segítségét a létszükségletek biztosításában (20–21. táblázat).

20. táblázat

Az állami segítségről alkotott vélemények és a felső, illetve alsó egy főre jutó havi jövedelmi decilisek elégedettségének kapcsolata

Dependent: ALSO1 FELSO1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
H1EGOND	-0.19056	-0.21425	-5.816	0.0000	0.04590
H1EGOND	-0.23511	-0.23386	-5.768	0.0000	0.05469

21. táblázat

Az állami segítségről alkotott vélemények és a felső, illetve alsó személyes havi jövedelmi decilisek kapcsolata

Dependent: ALSO2 FELSO2

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
H1EGOND	-0.27500	-0.29990	-8.377	0.0000	0.08994
H1EGOND	-0.18998	-0.18659	-4.526	0.0000	0.03481

A teljes mintához hasonlóan az életút és a jövőbeni kilátások megítélése nagymértékben hat a jólét érzetére. A jövedelemtípusok alsó és felső deciliseiben egyaránt a kedvező életpályával, perspektívaképpel rendelkezők az elégedettebbek. A szemé-

lyes havi jövedelmi deciliseknél minél „lentebb” van valaki — minél rosszabb a munkaerőpiaci helyzete —, annál kilátástalanabbnak véli jövőjét (22–25. táblázat).

22. táblázat

Az életút és az elégedettség kapcsolata az egy főre jutó havi jövedelem alsó és felső deciliseiben

Dependent: ALSO1 FELSO1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
E1EEPALY	0.072335	0.521347	16.843	0.0000	0.27180
E1EEPALY	0.111344	0.621343	20.511	0.0000	0.38607

23. táblázat

Az életút és az elégedettség kapcsolata a személyes havi jövedelem alsó és felső deciliseiben

Dependent: ALSO2 FELSO2

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
E1EEPALY	0.078117	0.563562	18.783	0.0000	0.31760
E1EEPALY	0.106283	0.552873	17.251	0.0000	0.30567

24. táblázat

A perspektívakép és az elégedettség kapcsolata az egy főre jutó havi jövedelem alsó és felső deciliseiben

Dependent: ALSO1 FELSO1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
E1EJOVO	0.092487	0.609446	20.741	0.0000	0.37142
E1EJOVO	0.105643	0.649593	21.833	0.0000	0.42197

25. táblázat

A perspektívakép és az elégedettség kapcsolata a személyes havi jövedelem alsó és felső deciliseiben

Dependent: ALSO2 FELSO2

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
E1EJOVO	0.101291	0.671584	24.271	0.0000	0.45102
E1EJOVO	0.102957	0.607315	19.668	0.0000	0.36883

A minta leszűkítése alsó és felső decilisekre, a személyes havi jövedelemnél a gazdasági aktivitás, az egy főre jutó havi jövedelemnél az életkor kivételével, nem eredményezi a változók hatásának jelentős mértékű eltérését.

A második hipotézis vizsgálata

Az államszocialista értékrendszerhez való kötődés kifejeződik az állami tulajdon preferálásában. Nincs szignifikáns kapcsolat az egy főre jutó jövedelem felső deciliseiben, az idősek és a fiatalok elégedettsége, valamint az állami vagy a magántulajdon (H1ETULAJ, N=2059) előtérbe állítása között. Mindkét vizsgált csoport tagjai függetlenül elégedettségüktől közel hasonló arányban fogadják el vagy utasítják el a két tulajdonfípust. A jövedelemegyenlőség gondolata meghatározó eleme volt a rendszerváltás előtti időszak ideológiájának. A fiataloknál a jövedelemegyenlőség/egyenlőtlenség (H1EJOVED, N=2059) megítélése nem kapcsolódik az elégedettséghez. Az idősebbek között azok, akik elégedettebbek életszínvonalukkal, a növekvő jövedelmkülönbségek mellett foglalnak állást (26. táblázat).

26. táblázat

A jövedelmkülönbségek megítélése és az idősek elégedettségének összefüggése

Dependent: IDOS1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
H1EJOVED	0.197426	0.192060	2.949	0.0035	0.03689

A rendszerváltás előtti gazdaság működéséről való vélekedés (REGAZD, N=2059) nincs összefüggésben a korosztályok elégedettségével. Szignifikáns kapcsolat van az idősek életszínvonalal való elégedettsége és a rendszerváltás utáni gazdaság működésének megítélése között (GAZDREU, N=2059). Az idősebbek minél elégedettebbek életszínvonalukkal, annál jobbnak tartják a rendszerváltozás utáni gazdaság működését (27. táblázat). A fiataloknál ez az összefüggés nem mutatható ki.

27. táblázat

A rendszerváltás utáni gazdaság működése és az idősek elégedettségének összefüggése

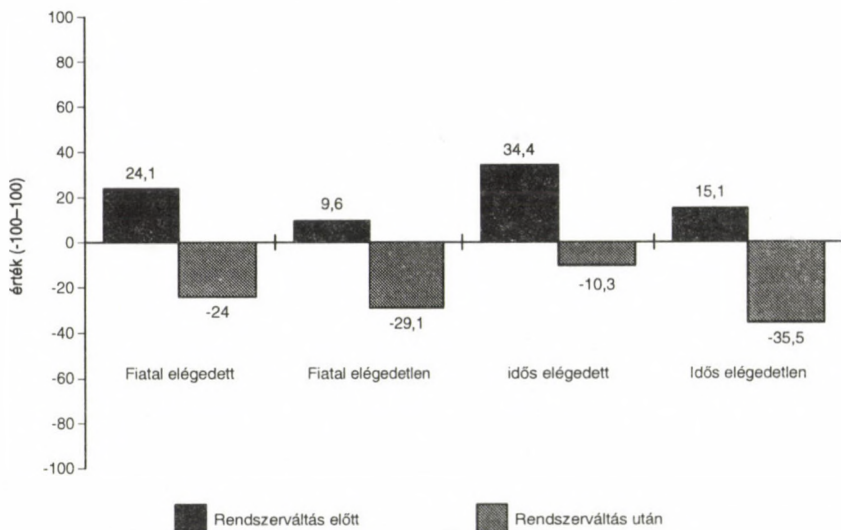
Dependent: IDOS1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
GAZDREU	25.15063	0.2431	3.834	0.0002	0.05910

Attól függetlenül, hogy az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben a korosztályok elégedettsége és a rendszerváltás előtti gazdaság működésének megítélése között nincs kapcsolat, az előző gazdaság működését mindkét korosztály pozitívnak értékeli, szemben a rendszerváltás utáni gazdasággal. Az előző gazdasági berendezkedés működését az idős (34,4) és a fiatal elégedettek (24,1) értékelik a legkedvezőbbnek. A jelenlegi gazdaság működését az idős elégedetlenek tartják a legrosszabbnak (-35,5). Az elégedettek között az idősekhez képest (-10,3) a fiatalok jóval negatívabb (-24) véleményt alkotnak (6. ábra).

6. ábra

Rendszerváltás előtt és rendszerváltás után a gazdaság működésének megítélése a felső decilisekben

Az értékrendszerhez kötődés vizsgálatából megállapítható, hogy az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben az idősebb elégedettek — a fiatal elégedettekhez/elégedetlenekhez hasonlóan — nem kötődnek az államszocialista értékrendhez, viszont az idős elégedetlenek esetében gyenge összefüggés tapasztalható.

A jövedelem- és pozícióvesztés megközelítésére elsőként a családok észlelt jövedelmi helyzetét vonjuk be. A fiatalok életszínvonalal való elégedettségéből a családok elmúlt 12 havi észlelt jövedelmi helyzete (CSAHMUL1) változó 8,1 százalékot, míg az idősebbeknél 21,3 százalékot magyaráz (28 táblázat). Az idős elégedetlenek között minél „lentebb” van valaki, annál inkább véli úgy, hogy romlott családjának anyagi helyzete.

28. táblázat

A család elmúlt 12 havi jövedelmi helyzetének és a felső decilisekben a fiatalok és az idősek elégedettségének kapcsolata

Dependent: FIATAL1, IDOS1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
CSAHMUL1	0.16584	0.28521	4.025	0.0001	0.08134
CSAHMUL1	0.34807	0.46170	8.295	0.0000	0.21317

Meglepő viszont, hogy a fiatalok elégedettsége és a család várható 12 havi jövedelmi helyzete (CSAHJOV1) között nincs szignifikáns összefüggés. Ez hívja fel a figyelmet arra, hogy a fiatalok elégedettsége szorosan a jelenhez, a meglévő jövedelmi viszonyokhoz kapcsolódik, és nem kötődik a jövőbeni jövedelmi kilátásokhoz. Az idősebbek életszínvonallal való elégedettségében szerepet játszik — a fiatalokkal ellentétben — a család jövőbeni jövedelmi helyzetéről (CSAHJOV1) alkotott vélekedés, minél elégedettebbek annál pozitívabb várakozásaik vannak (29. táblázat).

29. táblázat

A család jövőbeni anyagi helyzetéről alkotott vélemények hatása az idősek elégedettségére

Dependent: IDOS1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
CSAHJOV1	0.23891	0.32385	5.112	0.0000	0.10488

Az életszínvonalukkal elégedett fiatalok és idősebbek egyaránt nagymértékben elégedettek addigi életpályájukkal (E1EEPALY), és bizakodóak jövőjükkel kapcsolatban (30–31. táblázat). Meglepő, hogy az idősebbek életszínvonalal való elégedettségéből 43 százalékot magyaráznak a jövőbeni kilátások (E1EJOVO), azonban a fiataloknál ez az összefüggés csak 19 százalék (31. táblázat). A jövőbeni kilátások vizsgálata megerősíti, hogy a fiatalok elégedettsége jelenlegi helyzetükhöz kötődik.

30. táblázat

Az eddigi életút megítélésének összefüggése fiatalok és az idősek elégedettségével

Dependent: FIATAL1, IDOS1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
E1EEPALY	0.10334	0.58155	9.644	0.0000	0.33820
E1EEPALY	0.09849	0.56056	10.788	0.0000	0.31423

31. táblázat

A perspektívakép hatása a fiatalok és az idősek elégedettségére

Dependent: FIATAL1, IDOS1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
E1EJOVO	0.07252	0.43142	6.469	0.0000	0.18613
E1EJOVO	0.10266	0.65408	13.396	0.0000	0.42783

A munkanélküliségtől való félelem (E1FMFEL1) — az alkalmazottak és a vállalkozók esetében — nem függ össze egyik korosztály elégedettségével sem az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben.

A felső decilisekben levő fiatalok életszínvonallal való elégedettségét a gazdasági aktivitás (AKTIV) változó bevonása világítja meg, aminek hatása az idősebbek elégedettségében nem jelentkezik. A fiatalok életszínvonallal való elégedettségéből a gazdasági aktivitás 8,9 százalékot magyaráz (32. táblázat).

32. táblázat

A gazdasági aktivitás és a fiatalok elégedettségének kapcsolata

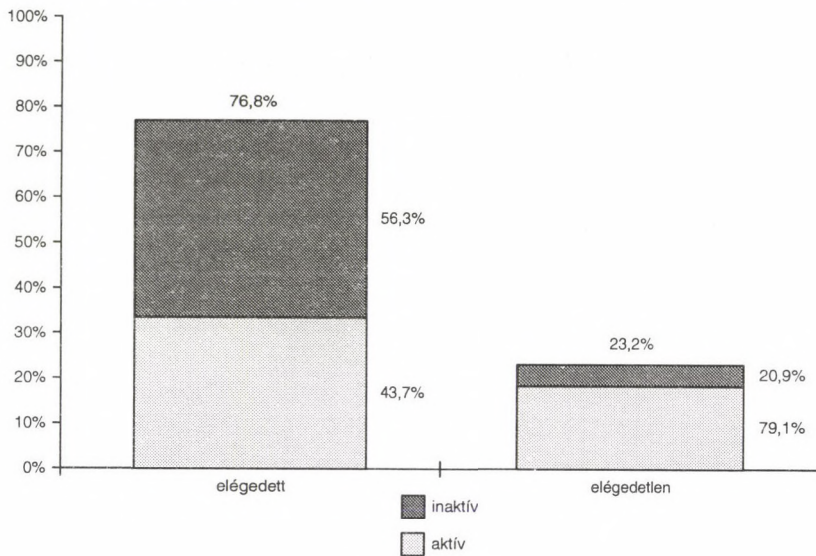
Dependent: FIATAL1

	B	Beta	T	Sig T	R.Square
AKTIV	-0.25304	-0.29933	-4.244	0.0000	0.08960

A fiatalok 23,2 százaléka állítja azt, hogy elégedetlen az életszínvonalával, az inaktívakon belül csak 10,1 százalék. Azaz az inaktív fiatalok az elégedettebbek, hiszen a fiatalok 76,8 százaléka mondja azt, hogy elégedett az életszínvonalával, viszont az inaktív fiatalok között 89,9 százalék (7–8.ábra).

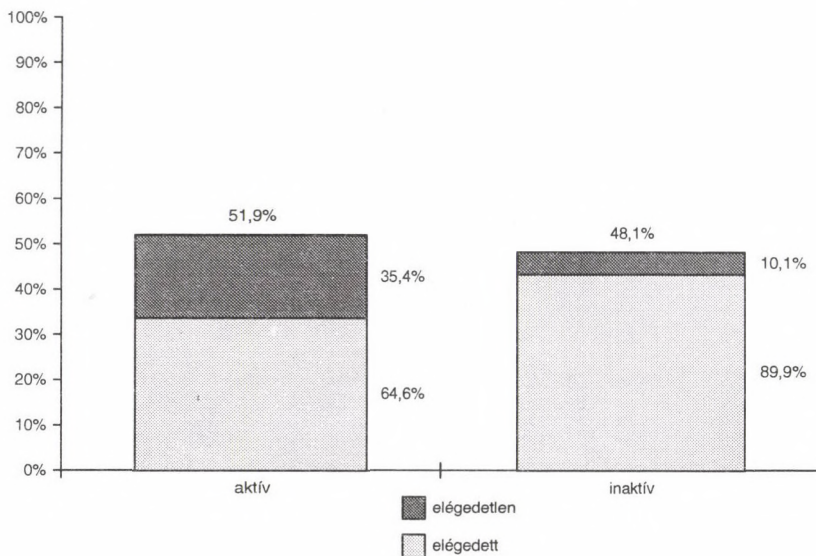
7. ábra

Az éleletszínvonalukkal elégedett és elégedetlen fiatalok aktivitása

8. ábra

Az aktív és az inaktív fiatalok éleletszínvonalukkal való elégedettsége

Összefoglalva elmondható, hogy a fiatalok elégedettsége az inaktív fiatalok elégedettségének a következménye. Véleményünk szerint az inaktív, *diák fiatalok jólétérzete abból ered, hogy ők a „fent” levő családok védőszárnyai alatt vannak.* Természetesen az idősebbek nincsenek ilyen „védőburokban”, így az életviszonyok megpróbáltatásai jobban érintik őket. Az inaktivitás más beállítottságot, helyzetet jelent a „fent” levő fiataloknál, mint a „fent” levő időseknél. A „lent” levő fiataloknál a „védőburok”-hatás nem tud érvényesülni a családok rossz anyagi helyzete miatt.

Az egy főre jutó havi jövedelem felső deciliseiben az idősek tekintetében részben érvényesül hipotézisünk, mert az elégedetlenek kismértékben kötődnek az előző korszak értékrendjéhez, emellett jövedelem- és pozícióvesztést is érznek. *Az idősek közül az elégedetlenek az értékek és a lehetőségek tekintetében feltehetően kevésbé tudtak illeszkedni az új körülményekhez, mint az elégedettek.* Ez a probléma további vizsgálatot igényel.

Az eddigiekből látható, hogy a rendszerváltás hatásai alapvetően nem korcsoportonként — bár bizonyos esetekben így is kimutathatóak —, hanem inkább az életszínvonallal való elégedettség és elégedetlenség törésvonala mentén jelentkeznek.

Összegzés, következtetések

A vizsgálat során azt tapasztaltuk, hogy az életszínvonallal való elégedettséget két tényező határozza meg:

1. az anyagi, jövedelmi helyzet;
2. a szubjektív, pszichikai beállítottság.

Hipotézisünket gyengíti, hogy kevésbé hat a tényleges anyagi helyzet, nagyobb mértékben viszont az, hogy az egyének milyenek ítélik meg anyagi helyzetüket a többséghez képest. Kiemelkedik a szubjektív tényezők közül — a bevezetőben jelzett „kitágított” életszínvonal-fogalomnak megfelelően — az addigi életúttal való elégedettség, és különösképpen a perspektíva létének vagy hiányának hatása az elégedettségre.

A rendszerváltás után a magyar társadalomban egyrésztől érvényesül a relatív elégedettség, másrésztől a relatív depriváció elmélete, azaz minden rétegben — ha eltérő mértékben is — jelentős az elégedettek, a középre húzók és az elégedetlenek aránya. Részben érvényesül hipotézisünk, azaz, akiknek jobbak az anyagi, jövedelmi viszonyai, azok elégedettebbek is.

A bevezetőben jeleztük, hogy a „fent” levők jövedelmeiket elsősorban a középrétegek rovására növelik, viszont a leszakadó középrétegek elégedettségi eloszlásgörbéi szimmetrikusak, nincsenek nagyobb arányban az elégedetlenek az elégedettekénél. Szerintünk erre a problémára a Runciman és Merton által egyaránt megfogalmazott tétel adhat választ. A középrétegek egy része nem a közvetlenül felette levő csoportot választja vonatkoztatási csoportnak, hanem a már deprivált helyzetben lévőket. *A rendszerváltás során bekövetkező nagy veszteségeiket tudati-*

lag a ténylegesnél kisebb mértékűnek élik meg. Merton — Bartont idézve — rámutat a tömegkommunikáció különleges szerepére, amely „a legjobban szenvedőket állítja a középpontba, s ezzel olyan vonatkoztatási csoportként állítja be őket, amelyhez képest a többi szenvedő önmagára nézve kedvező összehasonlítást tehet (Merton 1980: 86)”

A középrétegek egy része a romló anyagi körülményeik és a kapitalista viszonyok által normává emelt anyagi sikeresség között kialakuló disszonáns helyzet feloldására, lefelé választanak összehasonlítási csoportot, hogy ezáltal fenntarthassák középrétegbeli helyzetük érzetét, látszatát.

Feltételezésünk szerint a felső rétegeknél a relatív depriváció érvényesül. A „fent” lévők elégedettebbek ugyan, de egy részük alulértékeli önmagát, azaz a jövedelmek növekedési ütemét nem követi az elégedettségi mutatók emelkedése, mivel „felettük” levő személyeket választanak vonatkoztatási pontként.

Jegyzetek

- ¹ A második hipotézis problémafelvetése az első hipotézis elemzéséből következik.
- ² Az értékrendszerhez való kötődés tesztelésére használt négy változó elemszáma N=2059.
- ³ A két jövedelem-típus eloszlásgörbéinek hasonlósága miatt csak az egy főre jutó havi jövedelmi decilisek eloszlásgörbéit közöljük.
- ⁴ Ezt a problémát a 2. hipotézis keretében elemezzük.

Hivatkozások

- Campbell, A.—P E Converse—W. L. Rodgers 1976. *The Quality of American Life Perceptions, Evaluations, and Satisfactions*. New York: Russel Sage Foundation
- Hankiss Elemér—Manchin Győző 1976. Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 1976, 6.
- Hunyady György (szerk) 1973. *Szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Kolosi Tamás 1977. *A tőkés osztályviszonyok fejlődéstendenciái az NSZK-ban*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Kolosi Tamás—Papp Zsolt—Gombár Csaba—Pál László—Bara János 1980. *Réteghelyzet-rétegtudat*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Kolosi Tamás—Róbert Péter 1992. *A rendszerváltozás társadalmi hatásai. Valóság* 2.
- Merton, Robert 1980. *Társadalomelmélet és társadalomstruktúra*. Budapest: Gondolat
- Róbert Péter—Sági Matild 1992. Amikor a sokkal jobb még mindig rossz. Szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. *Szociológia Szemle* 4.
- Runciman, W. G. 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. London: Routledge and Kegan Paul
- Sobel, M. E. 1981. *Lifestyle and Social Structure*. London: Academic Press INC.

1. számú melléklet

(A TÁRKI által készített, általunk használt változók)

E1EEPALY: 134.1 Mennyire van megelégedve élete eddigi alakulásával, életpályájával?

E1EJOVO: 134.2. Mennyire van megelégedve jövőbeni kilátásaival?

E1EESZIN: 134.3. Mennyire elégedett életszínvonalával?

E1EJKELL: 142. Véleménye szerint egy olyan családnak, mint az Önöké, hány forintra lenne szüksége ahhoz, hogy megfelelő színvonalon megéljen?

E1JOSZ92: (92. március összes személyes jövedelem, nettó):

com e1josz92=e1jfmh92+e1jtb92+e1jszc92+e1jkmu92+e1jnye92+e1jrit92.

e1jfmh92=főmunkahelyi jövedelem 92

e1jtb92=társadalombiztosítási jövedelem 92

e1jszc92=szociális jövedelem 92

e1jkmu92=külön jövedelem 92

e1jnye92=nyereség, osztalék 92

e1jrit92=ritka jövedelem 92.

EGYFO92: (Egy főre jutó havi jövedelem):

com egyfo92=h1j92b/h1htsz92.

com h1j92b=h1josz92+(h11jovvht/6+h1jovosz/12)*1.13.

com h1josz=92h1jfmh92 + h1jtb92 + h1jac92 + h1jtra92 + h1jkmu92 + h1jnye92 + h1jrit92.

EGYFO92D: (Egy főre jutó havi jövedelmi decilis):

rank egyfo92 (NTILES (10) INTO egyfo92d.

H1EGOND: 95. Ön szerint inkább mindenki gondoskodik magáról, vagy az államnak kell mindenki számára biztosítani a megélhetést?

H1ETULAJ: 96. Ön szerint a magyar vállalatok számára az állami tulajdon vagy a magántulajdon a megfelelőbb gazdálkodási forma?

H1EJOVED: 94. Ön mivel ért egyet inkább? A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lenni, vagy a jövedelemkülönbségeknek nőniük kellene?

2. számú melléklet

(A TÁRKI változóiból általunk képzett változók)

ELETMIN1 (Regr factor score 1 for analysis 1):

factor (variables h1vingtv h1vnyarv h1vautov h1vhuto h1vmhuto h1vmikro h1vaumos h1vszivt
h1wideo h1vmosga h1vpc h1dryak5 h1hwc5 h1ltel5 h1lak5 (extraction pc / rotation norotate /
save regression (all eletmin).

OBJH (Véleménynyilvánítás az objektív általunk helyzethez viszonyítva):

if (egyfo92d le 3 and eletsz3 eq 1) objh=1.

if (egyfo92d le 3 and eletsz3 eq 3) objh=2.

if (egyfo92d ge 8 and eletsz3 eq 1) objh=3.

if (egyfo92d ge 8 and eletsz3 eq 3) objh=4.

rec objhely (5=sysmiss).

val lab objh 1 „Aeglen” 2 „Aeleg” 3 „Feleglen” 4 „Feleg”.

OBJH2 (Véleménynyilvánítás az objektív helyzethez viszonyítva):

if (e1jos92d le 3 and eletsz3 eq 1) objh2=1.

if (e1jos92d le 3 and eletsz3 eq 3) objh2=2.

if (e1jos92d ge 8 and eletsz3 eq 1) objh2=3.

if (e1jos92d ge 8 and eletsz3 eq 3) objh2=4.

rec objh2 (5=sysmiss).

val lab objh2 1 „Aeglen” 2 „Aeleg” 3 „Feleglen” 4 „Feleg2”.

ALSO1 [(Elégedettség az alsóban (egy főre jutó jöv. decilis alapján))]:

com also1=objh.

rec also1 (1=0) (2=1) (else=sysmiss).

val lab also1 1 „eleg” 0 „nemeleg”.

ALSO2 [(Elégedettség az alsóban (személyes jöv. decilis alapján))]:

com also2=objh2.

rec also2 (1=0) (2=1) (else=sysmiss).

val lab also2 1 „eleg” 0 „nemeleg”.

FELSO1 [(Elégedettség a felsőben (egy főre jutó jöv. decilis alapján))]:

com felso1=objh.

rec felso1 (3=0) (4=1) (else=sysmiss).

val lab felso1 1 „eleg” 0 „nemeleg”.

FELSO2 [(Elégedettség a felsőben (személyes jöv. decilis alapján))]:

com felso2=objh2.

rec felso2 (3=0) (4=1) (elése=sysmiss).

val lab felso2 1 „eleg” 0 „nemeleg”.

ELETPAL3 (Életpályával való elégedettség):

com eletpal3=e1eepaly.

rec eletpal3 (0 1 2 3=1) (4 5 6=2) (7 8 9 10=3).

val lab eletpal3 1 „nemeleg” 2 „is-is” 3 „eleg”.

ELETSZ3 (Életszínvonallal való elégedettség):

com eletsz3=e1eeszin.

rec eletsz3 (0 1 2 3=1) (4 5 6=2) (7 8 9 10=3).

val lab eletsz3 1 „nemeleg” 2 „is-is” 3 „eleg”.

KOR (Kérdezett kora):

com kor=e1aszul.

rec kor (62 thru 76=1) (42 thru 61=2) (else=sysmiss).

val lab kor 1 „fiatal” 2 „kozepkor” 3 „idos”.

ISK (Új iskolai végzettség):

com isk=e1iisk.

rec isk (1 2 3 4=1) (5 6=2) (7=3) (8 9=4).

val lab isk 1 „8alatt” 2 „8alt” 3 „kozep” 4 „felso”.

ISKOLA (Hány osztályt végzett?):

com iskola=e1iisk.

rec iskola (1=0) (2=3) (3=5) (4=7) (5=8) (6=11) (7=12) (8=16) (9=17).

VALLAS (Vallásos-e?):

com vallas=e1xhivo.

rec vallas (1 2=1) (3 4=0).

val lab vallas 1 „igen” 2 „nem”.

ANYAGH (Anyagi helyzete a többséghez képest):

com anyagh=e1eszino.

rec anyagh (1 2=1) (3=2) (4 5=3) (9=sysmiss).

val lab anyagh 1 „rosszabb” 2 „tobbsege” 3 „öjobbö”.

ANYAGH1 (Anyagi helyzete a többséghez képest):

com anyagh1=anyagh.

rec anyagh1 (1=-1) (2=0) (3=1).

TELEP (Település jellege):

com telep=e1attip.

rec telep (1 2=1) (3 4=2) (5=3).

val lab telep 1 „kozseg” 2 „varos” 3 „Bp”.

KOR2 [(Életkor és az elégedettség a felső decilisekben (egy főre jutó jöv. decilis alapján))]:

if (objh eq 3 and kor eq 1) kor2=1.

if (objh eq 4 and kor eq 1) kor2=2.

if (objh eq 3 and kor eq 3) kor2=3.

if (objh eq 4 and kor eq 3) kor2=4.

rec kor2 (5=sysmiss).

val lab kor2 1 „Feleglen” 2 „Feleg” 3 „leleglen” 4 „leleg”.

KOR3 [(Életkor és az elégedettség a felső decilisekben (személyes jöv. decilis alapján]):

if (objh2 eq 3 and kor eq 1) kor3=1.

if (objh2 eq 4 and kor eq 1) kor3=2.

if (objh2 eq 3 and kor eq 3) kor3=3.

if (objh2 eq 4 and kor eq 3) kor3=4.

rec kor3 (5=sysmiss).

val lab kor3 1 „Feleglen” 2 „Feleg” 3 „leleglen” 4 „leleg”.

FIATAL1 [Fiatalok elégedettsége a felsőben (egy főre jutó jöv. decilis alapján]):

if (kor eq 1 and felso1 eq 0) fiatal1=0.

if (kor eq 1 and felso1 eq 1) fiatal1=1.

recode fiatal1 (3=sysmiss).

val lab fiatal1 0 „Feleglen” 1 „Feleg”.

IDOS1 [(Idősek elégedettsége a felsőben (egy főre jutó jöv. decilis alapján]):

if (kor eq 3 and felso1 eq 0) idos1=0.

if (kor eq 3 and felso1 eq 1) idos1=1.

recode idos1 (3=sysmiss).

val lab idos1 0 „leleglen” 1 „leleg”.

FIATAL2 [(Fiatalok elégedettsége a felsőben (személyes jöv. decilis alapján]):

if (felso2 eq 0 and kor eq 1) fiatal2=0.

if (felso2 eq 1 and kor eq 1) fiatal2=1.

rec fiatal2 (3=sysmiss).

val lab fiatal2 0 „Feleglen” 1 „Feleg”.

IDOS2 [(Idősek elégedettsége a felsőben (személyes jöv. decilis alapján]):

if (felso2 eq 0 and kor eq 3) idos2=0.

if (felso2 eq 1 and kor eq 3) idos2=1.

rec idos2 (3=sysmiss).

val lab idos2 0 „leleglen” 1 „leleg”.

REGAZD (Rendszerváltás előtt a magyar gazd. működése):

autorecode /variables h1evolel/ into jel.

com j=jel.

rec j (1 4=sysmiss) (2=1) (3=-1).

com regazd=j*h1evoljo.

REGAZD1 (Rendszerváltás előtt a gazd. működése):

com regazd1=regazd.

rec regazd1 (-100 thru -50=1) (-49 thru 0=2) (1 thru 50=3) (51 thru 100=4).

val lab regazd1 1 „nagyonro” 2 „rossz” 3 „jo” 4 „nagyonjo”.

GAZDREU (Magyar gazd. működése a rendszervaltas utan):

autorecode /variables h1emosel/ into je.

com j1=je.

recode j1 (1 4=sysmiss) (2=1) (3=-1).

com gazdreu=j1*h1emosjo.

GAZDREU1 (Gazdaság működése a rendszerváltás után):

com gazdreu1=gazdreu.

recode gazdreu1 (-100 thru -50=1) (-49 thru 0=2) (1 thru 50=3) (51 thru 100=4).

val lab gazdreu1 1 „nagyonro” 2 „rossz” 3 „jo” 4 „nagyonjo”.

GAZD6 (Hogyan változott a gazdaság működése?):

if (gazdreu1 ge 3 and regazd1 le 2) gazd6=1.

if (gazdreu1 le 2 and regazd1 ge 3) gazd6=2.

if (gazdreu1 le 2 and regazd1 le 2) gazd6=3.

if (gazdreu1 ge 3 and regazd1 ge 3) gazd6=4.

rec gazd6 (1=1) (2=2) (3 4=3).

val lab gazd6 1 „javult” 2 „rosszabb” 3 „nemvalt”.

GAZD7 (Hogyan változott a gazd. működése?):

com gazd7=gazd6.

rec gazd7 (1=1) (2=-1) (3=0).

CSAHMULT (Család anyagi helyzete az elmúlt 12 hónapban):

com csahmult=e1eszint.

rec csahmult (1 2=1) (3=2) (4 5=3) (9=sysmiss).

val lab csahmult 1 „romlott” 2 „nemvalt” 3 „javult”.

CSAHMUL1 (Család anyagi helyzete az elmúlt 12 hónapban)

com csahmul1=csahmult. rec csahmul1 (1=-1) (2=0) (3=1).

CSAHJOVO (Család anyagi helyzete a következő 12 hónapban):

com csahjovo=e1eszinj.

rec csahjovo (1 2=1) (3=2) (4 5=3) (9=sysmiss).

val lab csahjovo 1 „romlott” 2 „nemvalt” 3 „javult”.

CSAHJOV1 (Család anyagi helyzete a következő 12 hónapban):

com csahjov1=csahjovo.

rec csahjov1 (1=-1) (2=0) (3=1).

Andorka Rudolf

XIII. SZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUS

Bielefeld, 1994. július 18–23.

A korábbi kongresszusokhoz hasonlóan most is kiválasztott az ISA vezetősége egy főtémát a kongresszus számára, ezúttal az esetben „Vitatt határok és változó szolidaritások” (Contested boundaries and shifting solidarities) címmel. Mi van a főcím mögött, miért döntött az ISA e téma mellett? Vitathatatlan szerepe volt ebben a közelmúlt évek világtörténeti eseményeinek, amilyenek egyrészt a hidegháború vége, a szovjet birodalom összeomlása, a Kelet-Európában és a világ más részein fellobbant nemzeti és vallásfelekezeti konfliktusoknak, másrészt a nemzetállamok feletti regionális egységek, elsősorban az Európai Unió megnövekedett szerepe és az a folyamat, amit a világ globalizálódásának szoktak nevezni.

A szociológia számára az Európában az elmúlt évszázadokban kialakult nemzetállamok sokáig a tudományos vizsgálat természetes egységei voltak. A társadalmi egyenlőtlenségeket, a politikai mozgalmakat, a deviáns viselkedés gyakoriságát stb. túlnyomó részben egy-egy ilyen nemzetállam keretei között vizsgálták és magyarázták. Ma viszont azt látjuk, hogy a múltban kialakult nemzetállamok meghatározó szerepe csökken, egyrészt nagyobb regionális egységekben, sőt világméretben bonyolódnak a társadalmi folyamatok, az államhatárokon túlyúlnak a gazdasági, politikai és emberi kapcsolatok, másrészt újra nőtt a nemzeti társadalmaknál kisebb társadalmi közösségek szerepe. Ilyenek a nemzetiségi és etnikai csoportok, vallásfelekezeti közösségek, kistérségi és lakóhelyi társadalmak. Felfigyeltünk arra, hogy az egyén nem csak egy kitüntetett közösség, a nemzetállam, hanem mellette számos más, kisebb-nagyobb közösség iránt is érezhet szolidaritást.

A világgongresszus tehát tükrözte a világ szociológiájában az elmúlt években megfigyelhető szemléletváltozást, amely a nemzet, az etnikum, a vallás iránti érdeklődés megerősödésében nyilvánult meg. Ezt úgy is felfoghatjuk, mint egészséges ellenreakciót a marxista elmélet egyoldalúságaival szemben. Eszerint ugyanis, mint jól tudjuk, a gazdasági alapok a meghatározóak, az olyan tudati jelenségek, mint a nemzeti érzés, az etnikum, a vallás a gazdaságtól függő felépítményhez tartoznak, ezért csupán másodlagos jelentőségűek lehetnek. A marxizmus szerint a társadalom szerkezetének alapvető egységei az osztályok, hozzájuk képest a nemzeti és etnikai, valamint vallásfelekezeti csoportok jelentősége elhanyagolható, annál is inkább, mert fokozatosan el fognak tűnni. Az elmúlt években azonban ennek az ellenkezőjét kellett — sokszor nagyon fájdalmasan — megtapasztalni: a nemzeti, etnikai és vallásfelekezeti konfliktusok sok helyütt kiéleződtek, miközben sok szociológus azt állítja, hogy az

osztálytudat gyengül. Ezt különösképpen drámai módon aláhúzta az, hogy nem csak a boszniai véres konfliktus zajlik közvetlen szomszédságunkban, hanem éppen a kongresszus idején került sor a ruandai népirtásra. Reggelenként és esténként drámai képeket lehetett látni a televízión a milliós nagyságrendű ruandai menekülthullám nyomorúságáról.

A két plenáris ülés előadásai a főtémát járták körül különböző nézőpontokból. T. K. Oomen először azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mennyiben beszélhetünk a világ globalizálódásáról, a határok általános leépüléséről. Hangsúlyozta, hogy a szegény országokból a gazdagokba irányuló nemzetközi vándorlásnak nagyon kemény határok állják az útját. Hasonlóan nehezen átjárható határok választják el egy-egy társadalmon belül a kirekesztett társadalmi csoportokat a társadalom egészétől, például az Egyesült Államokban a feketéket és indiánokat, Indiában az érinthetetlen kaszt tagjait. Az idegenek és kizsájtottak iránt való nyitottság és segítőkészség példaként említette az irgalmas (angol fordításban: „jó”) samaritánus bibliai történetét, aki kész volt a tőle etnikailag idegen embertársán azonnal segíteni. Rámutatott arra is, hogy az emberek közötti határok leépítésének feltétele az élet és a társadalom különböző dimenziói közötti határoknak, a különböző tevékenységek és intézmények autonómiájának az elismerése. A vallási fundamentalizmus és a szekuláris totalitarizmus egyaránt hajlamos ezeket az autonómiákat tagadni, és a vallási vagy a politikai szféra totális uralma alá hajtani a társadalmi élet más területeit.

N. Luhmann viszont azt fejtegette, hogy a 20. században a rétegződés, a társadalmi egyenlőtlenség helyett a befogadás (inclusion) és kirekesztés (exclusion) vált az emberi társadalmak központi problémájává. Ez pedig a funkcionális differenciálódással függ össze, azzal, hogy társadalminkban igazságtalan rétegződés létezik. Más szóval nem a kizsákmányolás és az elnyomás, hanem az elhanyagolás a modern társadalmak legsúlyosabb problémája. Az elhanyagolás és kirekesztés — amelyeket globális méretekben is értelmezhetünk — okozza a személyi és társadalmi, etnikai vagy vallási identitás felfokozott vágyát egyes csoportokban.

A. Touraine némileg másképpen látja a globális világtársadalom kialakulását. A világ szerinte a fogyasztás és a kommunikáció autópályái által összekötött elkülönülő gettókból áll, az utóbbiakat sok esetben autoritárius módon kormányozzák, vagy káosz és háború uralkodik bennük. A piac világméretű győzelme egyidejűleg kirekesztettséget hoz létre, ezek annál fájdalmasabbak, minél inkább érvényesül az az individualista álláspont, hogy a piaci viszonyok vesztesei maguk felelősek sikertelenségükért. A jövő világméretű társadalmában el kell ismerni az egyének és csoportok jogát arra, hogy saját kultúrájuk szerint alakítsák életüket, ez védheti meg a társadalmi racionalizáció káros mellékhatásaitól. A „szabadság, testvériség, egyenlőség” helyett a „szabadság, különbözőség, szolidaritás” hármas jelszót javasolta.

W. J. Wilson az amerikai nagyvárosokban az etnikai kisebbségek, szegények, elesettek által lakott városrészek népességének kirekesztettségével foglalkozott. Úgy látta, hogy az európai nagyvárosokban még nincs hasonló fokú nagyvárosi szegregáció, de az ilyen irányú tendencia jeleit már látni lehet. Kívánatos lenne, hogy az

európai országokban elkerülni az Egyesült Államokra jellemző nyomornegyed-szegregációt és az ezzel járó igen súlyos társadalmi problémákat.

A záró plenáris ülésen, amely mintegy összefoglalta a kongresszus tanácskozásait S. B. Eisenstadt arról beszélt, hogy a nyugat-európai és észak-amerikai régió kívüli országokban az elmaradottság, a gazdasági függőség és a kiegyensúlyozatlan fejlődés következtében a demokratikus intézmények gyengék, nehezen képesek betölteni alapvető funkciójukat: a különböző érdekek közvetítését és integrálását. S. E. Ibrahim megkérdőjelezte S. Huntington-nak azt a közelmúltban kifejtett tézisét, hogy a következő évszázadban a civilizációk — egyebek között az európai és a mohamedán civilizáció — közötti küzdelmek, sőt háborúk fogják a világ történelmét meghatározni. A mohamedán kulturális hátterű országok társadalmi nagyon változatosak, korántsem általános és szükségszerű a vallási fundamentalizmus uralma bennük. Én magam, aki két hiányzó előadó helyére léptem be N. Smelser kérésére, arról beszéltem, hogy Kelet-Közép-Európában az elmúlt évtizedek totalitárius és autoritárius politikai rendszerei egyrészt igen merev határokat hoztak létre az országok között, és azokon belül a társadalmi csoportok között, másrészt minden „állam alatti” szolidaritás lerombolására törekedtek, ezért a határok leépítése és a civil társadalmi szolidaritások újjáépítése különösen akut feladat (*Magyar Nemzet*, 1994. augusztus 18. 14. old.).

N. J. Smelser négy nagy forradalmi folyamatot különböztetett meg a mai világban. Ezek: 1. a gazdasági növekedés a piac-orientált kapitalizmus alapján, 2. a demokratikus forradalmak harmadik hulláma, az 1974. évi portugáliai forradalomtól a volt Szovjetunió területén és Kelet-Európában végbement politikai átalakulásokig, 3. a szolidaritások és identitások forradalma, más szóval a régió, valláson, fajon, etnikumon, nyelven, nemén és életstíluson alapuló „nemzeteken-aluli” szolidaritások megerősödése a nemzeti szolidaritások rovására, 4. a környezeti forradalom, annak a gondolatnak a térhódítása, hogy a természeti környezetet védeni kell a fenntartható fejlődés érdekében. A négy forradalom közös gyökere az egyéni akciók és választások megnövekedett szerepe. Ugyanakkor ellentmondások is vannak közöttük. A kapitalizmus világméretű győzelme állandósítja a nemzeteken belüli osztályok és csoportok közötti, valamint a nemzetek közötti szélsőségesen nagy egyenlőtlenséget. A világg kapitalizmus kifejlődése és a „nemzeteken-aluli” szolidaritások újraerősödése felülről és alulról sorvasztja a nemzetállam szuverenitását. A gazdasági növekedés a természeti környezetet veszélyezteti. „Egyszóval — mondta N. Smelser — a kongresszust lezáró gondolataim nem különösképpen vidámak. Ez azonban érthető, mert a világ sem különösen vidám ebben a pillanatban. Egy azonban biztos. Mi, szociológusok a stratégiaileg legjobb helyzetben vagyunk azok között, akik a társadalmi világot meg akarják érteni, e megértés alapján definiálni akarják és e definíció alapján meg akarják határozni a fejlődés irányát. Hacsak fel nem adjuk történelmi küldetésünket, azt fogják tőlünk várni és azt várjuk el mi is magunktól, hogy megtaláljuk az értelmét ennek a zavarba ejtő világnak és ezáltal részei legyünk a világ vezetésének, amikor ez a világ megpróbál megbirkózni az általa létrehozott gazdasági, politikai és társadalmi realitásokkal.”

Egyetlen résztvevő természetesen képtelen beszámolni a kongresszuson történekről, arról, hogy milyen érdekes előadások hangzottak el 6 szimpózium, 47 kutatási bizottság, 7 munkacsoport, 6 tematikus csoport ülésein, valamint a 16 ad hoc ülésen. Ezért az alábbiakban — természetesen azoknak az üléseknek az alapján, ahol jelen voltam — két témakörre összpontosítva adok képet a programról. Ezek: 1. a főtémával kapcsolatos előadások, 2. a Kelet-Európára vonatkozó előadások.

A nemzeti szolidaritással és identitással igen sok ülésen foglalkoztak, ami jelzi, hogy ez a témakör a korábbi évtizedes elhanyagoltságból hirtelen a szociológiai érdeklődés középpontjába került. Az előadások nagyon különböző, sőt ellentmondó tényeket és értelmezéseket mutattak be. Nekem különösképpen érdekesnek tűnt E. Tryakiannak az a megállapítása, hogy jelenleg és várhatóan a közeljövőben is a nemzetek esetében nemcsak „naplementének”, hanem „napkeltének” is tanúi vagyunk és leszünk. A nemzeti szolidaritás-érzés fellángolásának példái között említette Nagy Imre és mártírtársai újratemetését.

J. Beckford a vallással foglalkozó ülésen fejtette ki, hogy korábban sokan jószolták a primer társadalmi kapcsolatokon, közöttük a vallási közösségen alapuló társadalmi szolidaritások háttérbe szorulását a szekunder kapcsolaton alapuló szolidaritásokkal szemben. Ezt az állítást és a kétféle kapcsolat szembeállítását azonban eltúlozottnak tartotta, és azt hangsúlyozta, hogy érdemes lenne alaposabban kutatni a vallás szerepét a társadalmi szolidaritás és az identitás megteremtésében.

Miközben a nemzeti és etnikai, valamint vallási identitás szerepe legalábbis nem csökken, sőt, egyesek szerint nő, nem kevés szociológus az osztályszolidaritás gyengülését figyeli meg különböző fejlett országokban. A vita az *International Sociology*-ban, az ISA folyóiratában indult meg egyfelől Clark és Lipset, másrészt Hout és szerzőtársai, valamint Pakulski tanulmányaival, és a kongresszuson is folytatódott. A Társadalmi Rétegződés Kutatási Bizottság egy teljes ülést szentelt a kérdésnek. S Hradil az V. szimpózium keretében tartott előadásában három nagy paradigma egymásra következését írta le a 20. századi szociológiában: 1. a század elejétől az 1960-as évekig a „vagyon paradigma” uralkodott, a vagyoni és jövedelmi különbségekben látták a társadalmi szerkezet és az egyenlőtlenségek legfontosabb dimenzióját, 2. az 1970-es években a „jóléti paradigma” került előtérbe, amely a társadalmi indikátor fogalomra támaszkodva többdimenziós jólét-fogalmat használt és szubjektív mutatókkal, közöttük az elégedettséggel is vizsgálta a rétegződést, 3. legújabban a különböző életstílusú csoportokat tekintik a gazdag és modern társadalmak tagozódása legfontosabb kritériumának.

A nemzeti és etnikai, valamint vallási csoportok és az osztályok a makroszintű szolidaritás és identitás alapjai, ugyanígy a család a mikroszinten megnyilvánuló szolidaritás és identitás kerete. Mint minden korábbi világkongresszuson, a Családszociológiai Kutatási Bizottság programja a leggazdagabbak közé tartozott, a látogatottság igen nagy volt, ugyanakkor a családra vonatkozó álláspontok nagyon nagy mértékben különböztek egymástól, sőt ellentmondtak egymásnak. A két szélső álláspont — egyrészt, hogy a család fokozatosan elhal és eltűnésre érdemes intéz-

mény, odáig, hogy a család a makrotársadalom egészséges működéséhez elengedhetetlenül szükséges intézmény, és a családi értékek reneszánszát figyelhetjük meg — között a legkülönbélebb nézeteket hallhattuk az előadásokban és vitákban. Nekem azonban úgy tűnt, hogy a többség egyetért abban, hogy a családi együttélés formái erősen változnak és pluralizálódnak, de a család intézménye rendkívüli tartósságot mutat, és a „két szülő+gyermek” típusú család változatlanul a leggyakoribb tényleges családforma (legalábbis a legtöbb felnőtt életének egy hosszú szakaszában), és hogy — amint F.-X. Kaufmann mondta — a modern társadalmak „strukturálisan kíméletlenek” a gyermekes családokkal szemben, nagyon nagy mértékben és talán egyre inkább megnehezítik a gyermekvállalást és nevelést.

A II. szimpózium a piacok és az államok viszonyát vizsgálta a megváltozott körülmények közt. A jóléti politikával foglalkozó ülésen P. Flora kiemelte, hogy a jóléti politikák a nemzetállamok keretei között alakultak ki, a nemzeti szolidaritás érzése képezte az alapját annak, hogy a társadalom egyik része hajlandó volt adójával és társadalombiztosítási járulékfizetéseivel a társadalom másik részét anyagilag támogatni. Kérdésesnek látta, hogy a nemzetállamoknál nagyobb keretekben, például az Európai Unióban ki lehet-e rövid időn belül alakítani az egységes jóléti szolgáltatásokat és az ehhez szükséges szolidaritás érzését. M. Kohli vizsgálta az állam, a piac és a családok egymáshoz viszonyított szerepét a nemzedékek közötti transferekben, az idős emberek megélhetésének biztosításában. Szkeptikusnak tűnt azt illetően, hogy az állami szerepvállalás ezen a téren lényegesen csökkenthető. Ezen az ülésen hallottam először az Európában honos két jóléti politikai koncepció igen találó elnevezését: 1. a „stockholmi szociáldemokrata” és 2. a „brüsszeli funkcionalista” orientáció megkülönböztetését.

Nem lehet azon csodálkozni, hogy a kongresszuson igen sokan — nem csak a rendező ország, hanem más országok előadói is — foglalkoztak a volt szocialista országok átalakulásával, hiszen az ezekben lezajló viharos változások mintegy „szociológiai laboratóriumot” kínálnak a kutatóknak a tendenciák és összefüggések megfigyelésére, az elméleteknek empirikus adatokkal való ellenőrzésére. Egy kétrészes ad hoc ülés a változások globális leírására és értelmezésére tett kísérletet (Gratoff, Krause—Headey, Illner, Campeanu, Andorka—Kolosi). A megfelelő témájú szimpóziumok és kutatási bizottsági ülések tárgyalták a társadalmi szerkezet (Shkaratan, Machonin—Tucek, Zagórski), a jövedelemeloszlás és szegénység kérdéseit (Vecernik, Tschernina, Kutsar, Khakulina, Warzywoda—Grotowska, Kutsar—Trumm), az új vállalkozók osztályának jellemzőit (Tholen, Lazic, Kostova, Bolcic), a mobilitást (Róbert—Sági, Krymskowski, Domanski, Treiman, Ganzeboom), az elégedetlenséget és más attitűdöket (Feistritz et al, Ogris) stb. A sok kutató és kutatás, amely Magyarországgal és a környező országokkal foglalkozik, arra enged következtetni, hogy a szociológia hozzájárulhat majd az itt zajló változások jobb megértéséhez, így a szociológusok teljesíteni fogják azt a küldetésüket, amelyről Smelser beszélt a fenti idézetben.

A kongresszus mellett üléseztek a Nemzetközi Szociológiai Társaság vezető testületei is. Megválasztották a Társaság új elnökét, éspedig első alkalommal az új választási szabály szerint: nemcsak az egyes országok szociológiai társaságainak küldöttei, hanem a kutatási bizottságok küldöttei is egy-egy szavazatot adhattak le. Kis többséggel — a 15. század óta végbement gazdasági és társadalmi fejlődéssel foglalkozó könyvsorozata alapján nemzetközileg ismert — I. Wallerstein amerikai szociológust és társadalomtörténészt választották elnökké D. Bertaux francia szociológussal szemben, aki a társadalmi mobilitás terén végzett kutatásairól, azon belül is az egyéni és családtörténeti módszer elterjesztéséről közismert a nemzetközi szociológiában.

KÉRDŐJELEK A NORVÉG FELSOŐOKTATÁSBAN

Előzmények. A norvég felsőoktatási rendszer főbb jellemzői

A norvég felsőoktatás nagyon „fiatal”. Az első egyetemet a nemzeti és kulturális függetlenségért küzdő norvégok követelésére 1811-ben alapították Oslóban, annak a folyamatnak a részeként, amely 1814-ben a mintegy öt évszázados dán fennhatóság megszűnéséhez vezetett (ezután 1905-ig svéd—norvég perszonálunió következett). A második egyetem alapítására sokkal később, 1946-ban Bergenben került sor. Közben — a 20. század első felében — több szakmai felsőoktatási intézmény létesült (állatorvosi, közgazdasági, agrár, testnevelési, építészeti és zeneművészeti szakterületen), amelyek idővel egyetemi rangot kaptak.

A hatvanas évtized rendkívüli változásokat hozott Norvégia gazdasági és társadalmi életében. Az Északi-tengerben talált olaj feltárása és kitermelése nagy erőkert mozgatott meg, és viszonylag gyorsan látványos eredményeket hozott, ami anyagilag alátámasztotta a jóléti állam sikeres kiépítését. A gazdasági növekedés, a teljes foglalkoztatás, a jövedelemkülönbségek erőteljes csökkentése adózás útján, a magas fokú szociális biztonság mint általános alapelvek mellett a területi, regionális egyenlőtlenségek csökkentése is kiemelt célként szerepelt. Ez fontos szempont az 1700 km hosszúságban elterülő, és főleg az északi részekben igen ritkán lakott ország esetében. Itt az „egyenlő ellátás” elve csak nagy anyagi befektetések árán követhető, viszont amennyiben nem valósítják meg, a lakosság visszafordíthatatlanul leköltözik a kedvezőbb éghajlatú, sűrűbben lakott déli területekre.

Mindez erősen érintette a felsőoktatást is. Mind a prosperáló magángazdaság, mind a jóléti állam sok-sok új intézménye, szolgáltatása nagyszámú magasan képzett szakembert igényelt. A második világháború után született baby boom nemzedék ekkor érte el a felsőoktatási életkort, amely körülmény önmagában is szükségessé tette a hallgatói létszám növelését. A továbbtanulási lehetőség: kinyitása a korábban távol maradó, alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek és a nők előtt ugyancsak a jóléti állam deklarált céljai közé tartozott.

A központi intézkedési terveket bizonyos értelemben megzavarták az 1968-as évek Nyugat-Európa egyetemi világát érintő eseményei. Ezek hatására az egyetemek irányítása a demokratikusabb vezetés felé toldott el (a korábban csak professzorokból álló döntéshozó testületekbe a diákok és az alkalmazottak választott képviselőit is bevonták, és e testületek hatásköre kiterjedt az oktatási koncepciót és a gazdálkodást érintő minden lényeges kérdésre).

Az egyetemi szféráról az a vélemény alakult ki, hogy nehezen kezelhető, részben konzervatív, lassan mozduló, részben „lázadozó” volta miatt. A figyelem a nem egyetemi szintű felsőoktatás felé fordult, amely rugalmasabbnak és a hallgatói létszámnövelés szempontjából olcsóbbnak ígérkezett, továbbá a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható szakmai képzést ajánlott.

Bár 1968-ban a korábban megfogalmazott terveknek megfelelően még két egyetem létesült, azok speciális célokat szolgáltak. Trondheimben a régi Műszaki Egyetemet bővítették ki többkarú egyetemmé, Tromsóban — messze északon — pedig kifejezetten azért létesült egyetem, hogy a szakembereket megtartsák a kevésbé vonzó régióban. A továbbiakban már csak ez utóbbinak a fejlesztésére került sor.

A nem egyetemi szintű felsőoktatás fő intézményei a főiskolák (college-ok). Ezek részben korábban is létező középfokú oktatási intézmények felsőfokúvá minősítésével jöttek létre (tanárképző, műszaki és egészségügyi főiskolák).

A hetvenes és nyolcvanas évek új létesítményei a regionális főiskolák voltak, amelyek kialakítása a legnagyobb szabású és hatású reform volt a norvég felsőoktatás eddigi történetében. A regionális főiskolák többkarúak, az adott régió szakképzési igényeinek megfelelő szakmai profillal. Két-három éves képzés után az egyeteminél alacsonyabb szintűnek számító szakmai diplomát adnak, és sokféle rövidebb szakképző tanfolyamot indítanak. Az alapításkor megfogalmazott ezen funkciójuk mellett később kibővítették programjaikat, és ma már az egyetemivel egyenértékű (első) diplomát is lehet itt szerezni. Ambíciójuk egyre inkább az, hogy egyetemekké váljanak, ezért kutatási tevékenységgel is próbálkoznak. Jelenleg 14 ilyen regionális főiskola működik.

A felsőoktatási intézmények harmadik típusába a művészeti és katonai iskolák, a kis számú magánfőiskola és más post-secondary képzést folytató iskolák tartoznak. A magánfőiskolák a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején terjedtek el, elsősorban az üzleti, a marketing és a számítástechnikai képzés területén. Fő vonzerejük az volt, hogy rugalmasabban tudták alakítani oktatásuk tartalmát, mint az állami intézmények.

Az összesen mintegy 200 főiskolára jellemző volt a kis hallgatói létszám (egyenyedüknél 400 fő alatt volt, és csak 10 esetben haladta meg az ezret). Ennek értelmezéséhez tudni kell, hogy az ország népsűrűsége $12,8 \text{ fő/km}^2$, és a főiskolák, különösen a regionális főiskolák sokszor éppen a ritkán lakott régiókban létesültek.

Az oktatás rendszere hallgatói szempontból közben meglehetősen rugalmassá vált. Ez azt jelenti, hogy viszonylag nagy lett a választási lehetőség a tanulmányok során, továbbá, hogy a főiskolák és egyetemek különösen elfogadják az elvégzett „modulokat” (ez bizonyos értelemben hasonlít a kredit-rendszerre, de alapvetően különbözik is tőle, amennyiben egy-egy, országos szinten kialakított és ellenőrzött tantárgycsomag elfogadásáról van szó). Időben is nagy lett a hallgatók mozgástere, sokan elnyújtották a tanulmányi időt, minden második hallgató rendszeresen munkát vállalt a tanulás mellett, minden ötödik családos, gyermekes volt. Az első (lényegében az angolszász Bachelor fokozatnak megfelelő) fokozatot az akkori szabályozás szerint nappali tagozaton négy év alatt lehetett megszerezni, a második (Master fokozat jellegű) fokozatot pedig további két év alatt. A hallgatók döntő többsége el kívánt jutni a második fokozatig, mert az első fokozat értéke meglehetősen alacsony volt a munkaerőpiacon.

Viták és intézkedések a nyolcvanas évek második felében

A nyolcvanas évek második felében Európa-szerte a korábbinál fokozottabb figyelem irányult a felsőoktatásra. Miközben lényegében mindenütt költségvetési gondok nehezítették a kormányok és a felsőoktatási intézmények helyzetét, a magas színvonalú szaktudás, a tudományos kutatás jelentősége egyre nyilvánvalóbbá vált (többek között a gazdasági gondok távlati leküzdése szempontjából), ismét előtérbe kerültek az egyetemek. Norvégiában is megfogalmazódott az elégedetlenség a felsőoktatás nem kellő hatékonysága és egyben kedvezőtlenül alakuló anyagi helyzete miatt.

1987-ben a kormány bizottságot küldött ki azzal a feladattal, hogy értékelje a felsőoktatás helyzetét, és tegyen javaslatot a fejlesztésre a 2010-ig tartó periódusra vonatkozóan. A bizottság legfontosabb megállapításai a következők voltak:

— A felsőoktatás fő problémája a szétaprózottság, ezért a továbbiakban nem új intézmények létehozására, hanem a meglévők fejlesztésére és kooperációjára van szükség. Az egyetemek fő feladata ismét az oktatás legyen, a továbbiakban már nem térhetnek ki a hallgatói létszámemelés elől. Ezzel párhuzamosan fennmarad kiemelt szerepük az alapkutatás, a kutatói utánpótlás képzése területén.

— A demográfiai hullám (a baby boom második hulláma) 1988-ban tetőzik a felsőoktatásban, a következő tíz évben pedig 25 százalékos csökkenés várható a releváns kohorszban. Mivel az országnak továbbra is szüksége van nagylétszámú magasan képzett szakembergárdára, fokozottan kell ösztönözni a fiatalokat a továbbtanulásra. A merítési bázist szélesíteni kell azon társadalmi rétegek irányában, amelyek korábban alulreprezentáltak voltak a felsőoktatásban. Az anyagi ösztönzésnek oda kell hatnia, hogy a hallgatók az érettségi után közvetlenül kezdjék meg tanulmányaikat és rövidebb idő alatt fejezzék be azt, tehát minél többen járjanak nappali tagozatos formában, mert az intenzívebb intellektuális munkát tesz lehetővé. Ehhez elengedhetetlen az ösztöndíj és tanulmányi hitel rendszerének bővítése és kedvezőbbé tétele. Törekedni kell arra, hogy a lemorzsolódási arány csökkenjen, elsősorban az oktatás színvonalának emelésével, hatékonyabb oktatási módszerek bevezetésével.

— Ki kell építeni a szervezett kutatóképzés rendszerét. Ennek nincsenek hagyományai Norvégiában. A fiatal kutatók eddig valamely egyetemen vagy kutatóintézetben munka mellett szerezték meg a kutatói gyakorlatot (az egyetemek által adott doktori fokozatot nem formális képzés keretében lehetett elérni, hanem érettebb kutatók kapták, valamely művük vagy életművük alapján). Bár az angolszász típusú PhD képzés már beindult, színvonala és szervezettsége egyenetlen, egyes tudományterületeken pedig hiányzik.

— Hatékonyabbá kell tenni az irányítási rendszert, nagyobb döntési hatáskört és egyben felelősséget kell delegálni az egyetemekre, főiskolákra, karokra és tanszékekre.

— Fokozni kell a nemzetközi együttműködést, a tanárok és hallgatók cseréjét.

A jelentés közvetlen eredménye az egyetemi törvény megalkotása volt, amely 1990. január 1-én lépett életbe (mint az elnevezése is mutatja, csak az egyetemekre vonatkozott, nem a teljes felsőoktatásra). 1991-ben epdig elkészült a kormány „Fehér Könyve” a felsőoktatásról, amely legfontosabb teendőnek az intézmények országos szintű együttműködését és tudatosan kialakított munkamegosztását jelölte meg. Az ésszerűbb méretek kialakítása érdekében a főiskolákat 30 egységbe javasolta összevonni. Célul tűzte ki a 40 százalékos beiskolázási arányt, a nyolcvanas évek végének 30 százalék körüli aránya helyett. Az irányítási rendszer az intézményi autonómia irányában mozdult el.

Új fejlemények a kilencvenes évek elején

Az évtized kezdete óta mélyül a gazdasági recesszió, a munkanélküliségi ráta elérte a 8 százalékot. A középiskolákból kikerülő fiatalok közül egyre többen választják a továbbtanulást a munkanélkülivé válás helyett, annak ellenére is, hogy a diploma elnyerése után sem számíthatnak már biztosan állásra. A munkanélküliség fenyegető réme mellett az is hozzájárul a továbbtanulási kedv megugrásához, hogy közben megváltozott a szülői nemzedék iskolai végzettség szerinti összetétele. Most azon nemzedék gyermekei érik el az érettségiző életkort, amelynek tagjai a hatvanas évek nagy egyetemi létszámfejlesztése idején voltak fiatalok, így közöttük már jóval magasabb a diplomások aránya, mint az előttük járó évfjak esetében, és nagyobb az igény gyermekeik felsőfokú továbbtaníttatására. Tehát míg a létszámcsökkenést ígérő demográfiai előrejelzés nyilvánvalóan korrekt volt, az egyetemre-főiskolára jelentkezők száma jelentősen növekedett (míg 1987-ben — a gyors hallgatói létszámcsökkenést prognosztizáló bizottsági jelentés évében — 100 ezer körüli volt a hallgatói létszám, addig 1991-ben már 150 ezer). Az ösztönzés „túl jól” sikerült. A felsőoktatási intézmények kénytelenek voltak létszámkorlátozást bevezetni, ami korábban ismeretlen gyakorlat volt (a sikeres érettségi jogot adott a felsőfokú tanulmányok megkezdéséhez). Ez a megoldás azonban kényes ideológiai és politikai kérdéseket vet fel, nincs hagyománya, ezért csak részlegesen éltek vele. Végül is ugrásszerűen nőtt a felvettek létszáma. A hallgatói roham döntően az állami felsőoktatási intézményeket érintette. A magánintézmények kevéssé váltak be, nem tudtak szervesen beépülni a felsőoktatási rendszerbe, csak egy-egy szűkebb szakterületen maradtak fenn, máshol elsorvadtak.

A nagyobb hallgatói létszám önmagában is növeli a költségeket a nagyvonalú szociális juttatások és kedvezményes hallgatói hitelek következtében. Az állami költségvetés ugyanakkor növekvő deficittel küzd, a felsőoktatási kiadások emeléséről szó sem lehet, a hallgatói juttatások bővítésére tett ígéretek nem teljesíthetők, mi több, egyes területeken korlátozásra, csökkentésre is sor kerül. A helyzeten nem sokat segít az sem, hogy az első diploma megszerzésének időtartamát — éppen

anyagi megfontolásból — 4 évről 3,5 évre módosították. Emellett nem jut pénz a kutatások ugyancsak kilátásba helyezett fokozott támogatására sem.

Mindez kiváltja a hallgatók szervezett tiltakozását, amely már-már komolyabb politikai tartalmat kap. Egyesek a 68-as események megismétlődésének lehetőségét is felvetik. Ez azonban — úgy tűnik — nem valószínű. A felszíni jelekben lehet esetleg hasonlóság, de a diákok megmozdulásainak most egészen más a tartalma. Kizárólag gazdasági helyzetük javítását (romlásának megállítását) követelik, nem kérdőjelezzik meg a társadalmi, illetve az egyetem rendszert vagy az oktatás tartalmát.

A felsőoktatás előzményét jelentő közoktatás rendszerének megváltoztatása hosszú időt vesz igénybe. Az idő viszont „felgyorsult” Norvégiában, így egészen sajátos helyzet állt elő. A középfokú oktatás reformját a nyolcvanas évek végén — tehát a nagy ambíciók korában — kezdték előkészíteni. A bevezetésről is megszületett a döntés: 1994 őszén már az új rendszerben kezdődik a tanítás. A reform alapvető gondolata, hogy a középfokú oktatást egységessé kell tenni, mindenki számára biztosítani kell a 19 éves korig való tanulást és egyben a felsőfokú tanulmányok megkezdésének jogát (a jelenlegi rendszerben a szakmunkásképző intézetek zsákutcát jelentenek ebből a szempontból). 1997-ben tesz majd érettségi vizsgát az első reformévfolyam, és ezzel minden bizonnyal új helyzet áll elő a továbbtanulási szándék tekintetében. Ha feltételezzük az egyéb körülmények változatlanágát, akkor ismét ugrásszerűen megnő majd a száma és aránya. Ez várhatóan új fejezetet nyit a norvég felsőoktatás történetében, nagyságrendileg növelheti a már ma is meglévő kapacitásbeli és költségvetési gondokat.

Milyen legyen a felsőoktatás rendszere?

A fontos gyakorlati problémákról szóló vita mellett folyik a tartalmi kérdések elemzése is. A legáltalánosabb szinten ez úgy fogalmazódik meg, hogy a diverzifikált vagy az integrált modellt kövesse-e a norvég felsőoktatás. A diverzifikált modell jellegzetes példája az Egyesült államokban található. A felsőoktatási intézmények színvonaluk tekintetében igen heterogének, a diák szakmai, anyagi vagy presztízs megfontolások alapján választ, és gyakran vándorol az intézmények között tanulmányai során. A különböző szempontok szerinti sorrend jól ismert, a mozgást pedig lehetővé teszi a kredit-rendszer. Az integrált modellre a német egyetemi rendszer az iskolapélda. Alapelve, hogy a felsőoktatási intézmények színvonala és követelményrendszere — azonos típuson belül — hasonló, tehát a diák általában lakóhelye alapján választ egyetemet, főiskolát, és nem érdemes váltania tanulmányai során.

A norvég felsőoktatás közelebb áll a diverzifikált modellhez (a hallgatók a modul-rendszer következtében zökkenőmentesen mehetnek át más intézménybe), ugyanakkor felfedezhetők benne az integrált modell elemei is. Az egyenlőség eszménnyel mélyen áthatott norvég társadalom és politika az akadémiai világban is azonos szttenderdeket látna szívesen.

A kívánatos megoldás a kettő ötvözése, a sokféleség, a verseny, a minőség és az egyenlőség együttes biztosítása lenne. Konkrétabban ez az utóbbi évek jelmondatában fogalmazódik meg: legyen minden felsőoktatási intézmény egyformán jó „általában”, de minden intézmény legyen „legjobb” valamiben, ami a specifikumát adja.

Ma még meglehetősen távoli ez az állapot. Többféle feszültség és konfliktusvonal rajzolódik ki, ami nehezíti az optimális modell kialakításához szükséges együttműködést. Konfliktus van a regionális főiskolák és a többi nem egyetemi intézmény között, mivel az előbbiek — többkarúságukra hivatkozva — inkább az egyetemeket tekintik partnereiknek. Ugyanakkor nem fogadják el az egyetemek gyámkodását, szakmai felsőbbrendűségét. A vitában a regionális főiskolák pozícióját erősíti, hogy nagy a helyi politikai támogatottságuk, ami Norvégiában — a hagyományosan erős regionalitás hazájában — esetenként döntő szempont. Ezzel szemben az egyetemek nyilvánvalóan erősebbek az akadéimiai világban. Végül nehezen oldható fel a centrum—periféria ellentét: a főváros felsőoktatási intézményei — földrajzi, történelmi okok következtében — sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint vidéki társaik.

A hetvenes évek elején a felsőoktatással foglalkozó szociológiai kutatások kedvelt témája volt a hallgatók származási összetételének vizsgálata. Kimutatták, hogy a magasabb társadalmi státuszú szülők gyermekei gyakrabban tanulnak tovább, és nagyobb eséllyel egyetemeken, míg az alacsonyabb társadalmi státuszúakéi, ritkábban pályáznak és jutnak be a felsőoktatási intézményekbe, és ha igen, akkor a főiskolákon felülreprezentáltak. Utóbb feledésbe merült ez a probléma, mert a főiskolákkal kapcsolatos illúziók alapján úgy tűnt, hogy irrelevánssá válik (a társadalmi származás helyett a nemek szerinti összetétel kérdése került a figyelem középpontjába). Napjaink fejleményei alapján prognosztizálható, hogy ismét érdemes lesz foglalkozni ezzel a problémával, hiszen amikor fokozódik a verseny az igényekhez képest kevesebb felsőoktatási helyre való bejutásért, a felsőoktatási rendszer inkább a diverzifikálódás felé mozdul el, minden bizonnyal fokozódik a társadalmi szelekció.

Ki vagy mi szabályozza a felsőoktatás működését és milyen elvek alapján?

Két ellentétes modell dilemmája rajzolódik ki ebben a dimenzióban is. Ha teljes egészében az állam vállalja a felelősséget a felsőoktatásért (tehát finanszírozza és tartalmilag kontrollálja), akkor a keretek kialakításánál figyelembe veszi a távlati munkaerőigényeket, ennek alapján szabályozza a felvételi létszámokat, jórészt fedezi a hallgatók tanulmányainak költségeit és garantálja a munkahelyet a diplomázás után. Amennyiben tisztán piaci elvek szabályozzák a folyamatot, nincs abszolút korlátja a kapacitásnak, mindenkit felvesznek, aki a minimális követelményeknek megfelel, a hallgató fizeti az oktatás költségeit, nagy a választási szabadsága a tanulmányok során, végül nincs garancia arra, hogy végzettségének megfelelő munkát talál majd.

Norvégiában — mint a legtöbb fejlett országban — vegyes rendszer működik. A diák nem fizet tandíjat, de a létfenntartását maga fedezi kedvezményes állami hitel segítségével. A felsőfokú képzésben való részvétel deklaráltan társadalmi jog, mindenki továbbtanulhat, aki akar (és megfelelő eredményt ér el az érettségi vizsgán). A karok és szakok kapacitását aszerint méretezik, hogy milyen társadalmi és munkaerőpiaci igények várhatóak. Az így kialakuló kereslet és kínálat egyeztetése a felsőoktatási intézmények és az illetékes minisztérium között többlépcsős tárgyalások során történik, és sohasem zökkenőmentes. Az egyeztetési folyamat különösen nehezzé vált az utóbbi években, amikor felborult a viszonylagos egyensúly a felsőoktatásra jelentkezők száma és az egyetemek, főiskolák infrastrukturális és tanári kapacitása között. A felsőoktatási intézmények tiltakoznak a hallgatói létszám további emelése ellen, de nem szívesen vállalják a szelekciót sem. Az oktatásirányításra viszont súlyos politikai nyomás nehezedik, hogy minél több hallgató felvételével csökkentse a társadalmi feszültséget, és tegye ezt minél kisebb költségkihatással. Ami pedig a munkaerőpiaci igények előrejelzését illeti, a tapasztalatok lehangolóak. Általában még a gazdaságilag viszonylag stabil korszakokban, években sem váltak be a prognózisok. Az utóbbi évek váratlan fejleményei pedig arra utalnak, hogy sem a kedvezőtlen munkaerőpiaci kilátások, sem a rövid távú létfenntartási szempontok nem tartják vissza a fiatalokat a továbbtanulási szándéktól (az sem, hogy a kedvezményes hallgatói hitelek kamatai egyre kevésbé kedvezményesek, és ha kap is végzettségének megfelelő állást a friss diplomás, várható munkahelyi jövedelme alig lesz magasabb a diplomával nem rendelkezőkénél, és még évekig kell a hitelt is törlesztenie).

Egyes elemzők szerint a megoldás a vegyes rendszer fenntartása, de nagyobb rugalmassággal a szabályozásban és a képzés tartalmában. A felsőoktatásnak szélesebb alapozást kellene nyújtania. Úgy könnyebben át lehetne irányítani a pályázókat a túljelentkezéssel küzdő karokról, szakokról a kevésbé népszerűekre, később, a pályafutásuk során pedig nagyobb megrázkódtatás nélkül válthatnának munkahelyet és szakmát a diplomások. Ehhez viszont szükséges, hogy a munkahelyek részéről is oldódjon a ma jelentkező „túlprofesszionizálódás”, tehát rugalmasabban fogadjanak el különböző diplomákat egy-egy munkakör betöltéséhez.

Az oktatási intézmények működése szempontjából természetesen a legjobb a viszonylag stabil képzési rendszer és a stabil kapacitás, bizonyos kapacitástartalékok fenntartásával, ami lehetővé teszi az alkalmazkodást a hallgatói létszámgigények évenkénti ingadozásához. Ez persze drága megoldás, és Norvégiában jelenleg mint kívánatos távlati cél fogalmazódik meg, nem pedig rövid távon reálisan megvalósítható cselekvési programként.

Az irányítási rendszer átalakítása

A költségvetési szervek irányítását a jóléti államban évtizedekig az erős centralizáltság jellemezte. A parlament és a szakminisztérium igen részletesen szabályozta a

felsőoktatási intézmények működését is. Az új felsőoktatási törvény értelmében a legtöbb döntés lekerült a központi irányító szervektől az intézményekhez. (Ez része a költségvetési szférát érintő általános decentralizálási folyamatnak, amelyet a racionálisabb gazdálkodás érdekében indítottak el)

A felsőoktatási intézmények autonómiája elsősorban azt jelenti, hogy az oktatás tartalmába, a tantervek kialakításába semmilyen felügyeleti szervnek nincs beleszólása. Az indirekt irányítás nagyobb szabadságot ad a pénzeszközökkel való gazdálkodás terén (megszűnik a „pántlikázott” támogatás). Ezzel párhuzamosan a minisztérium nagyobb átláthatóságot ír elő. Minden szervezeti egység (tanszék) ötéves stratégiai tervet, és évenként operatív tervet készít, majd beszámol a teljesítéséről. Kidolgozták az intézmények értékelésének rendszerét. Évente egy-egy szakterület országos szintű átvilágítására kerül sor. Ennek során először önértékelés készül, majd független (nemzetközi) bizottság a helyszínen tanulmányozza a működést. A tervek teljesítése és a minőségértékelés eredménye szolgál alapul a minisztériumban a fejlesztési pénzüsszegek elosztásához. Az eredményorientált tervezés és a minőségellenőrzés bevezetése sok vitát vált ki. Némelyek az egyetemi autonómia megsértését, a bürokrácia fokozott burjánzását látják benne. Felvetik továbbá, hogy elvileg lehetséges-e egyáltalán a felsőoktatás és kutatás minőségének kvantifikálása.

A decentralizálás lényeges változást hozott a kutatásfinanszírozás módjában is. Korábban ez döntően közvetlenül a minisztériumi csatornán át, automatikusan, kvóta alapján történt. Az új rendszerben csökken ennek a forrásnak a szerepe, és a szakmai kutatási alapok kapnak nagyobb súlyt, amelyek pályázatok útján, versenyeztetéssel ítélik oda a támogatást. Ez a módszer várhatóan hatékonyabbá teszi a kutatásra szánt összegek felhasználását, mert csak a szakmailag indokolt, legjobb pályázatok jutnak hozzá. A minisztérium ösztönzi továbbá az egyetemeket és főiskolákat a vállalatok, magáncégek és alapítványok által megrendelt kutatásokra, ezzel is tehermentesítendő a hiánnyal küszködő költségvetést.

Az indirekt irányítás koordinálására létrejött a felsőoktatási intézmények országos szövetsége, amely közvetít az egyetemek, főiskolák együttese, valamint a kormány, a minisztérium között. Tényleges funkciójának megfogalmazása és elfogadtatása, működési rendjének véglegesítése jelenleg folyamatban van.

A törvény értelmében megváltozott a felsőoktatási intézmények belső irányítási rendszere, alkalmazkodva a nagyobb döntési jogkör és felelősség adta követelményekhez. A választott, valamint hivatalból mandátumot nyert tagokból álló, nagy létszámú, ritkán üléselő és operatív munkára kevésbé alkalmas szenátus helyett a legfőbb irányító testület a 9–11 fős tanács lett, amely az akadémiai stáb és (kisebb részt) az adminisztratív munkatársak és a hallgatók választott képviselőiből áll. A korábbi szenátus ennek tanácsadó testületeként funkcionál. Ennek a megoldásnak az ellenzői úgy vélik, hogy a kis létszámú tanács nem tudja kellőképpen reprezentálni a felsőoktatási intézmény munkatársait és hallgatóit, ezért legitimitása vitatható. Helyesebb lenne a szenátus státuszát meghagyni azzal a módosítással, hogy jogait esetenként delegálhatja a tanácsnak.

A decentralizálás fontos döntéseket bíz a karokra és az alapegységekre, a tanszékekre is. Ahhoz, hogy ennek a feladatnak megfeleljenek, erősíteni kell a vezetők pozícióját (hosszabb ideig tartó megbízatással, komolyabb vezetői pótlékkal, a megbízatás lejárta után a kutatói év biztosításával). Az adminisztratív teendőket külön professzionális stáb látja el, így a tanszékvezető a tartalmi irányításra koncentrálhatja idejét és energiáját. A jól strukturált adminisztratív stáb fenntartása viszont csak bizonyos tanszéki méret felett racionális. A törvény ajánlása szerint 20 főnél kisebb tanszékeket ezen megfontolás alapján össze kell vonni. Ennek végrehajtása ugyancsak sok vitát váltott ki, mert szinte személyes érdekeket sértett.

Az európai integráció kihívása

Miközben a norvég társadalom és politikai erők véleménye erősen megoszlik az európai integrációhoz való szorosabb csatlakozás kérdésében, az vitán felül áll, hogy a felsőoktatás és a kutatás területén követni kell ezt az utat. Kérdés azonban, hogy milyen mértékű legyen az együttműködés, és hogy vajon versenyképes lesz-e a norvég akadémiai világ egy ilyen megméréstés során.

Az angolszász orientációnak régi hagyományai vannak Norvégiában. Ez — főleg a kutatás terén — elsősorban az Egyesült államok egyeteméhez, kutatóintézetéhez fűződő intenzív kapcsolatokat jelenti. Most célszerűnek látszik a nyitás Európa felé.

Félő azonban, hogy ez aszimmetrikus gesztus lesz. Míg a norvég tanárok és hallgatók szívesen mennek külföldre (jó angol nyelvtudásuk ezt könnyen lehetővé teszi), addig vajon ki fog Norvégiába utazni vendégtanárnak vagy hallgatónak rész-képzésre, esetleg teljes képzésre? A perifériális földrajzi fekvés, a zord éghajlat, a „kis” nyelv és kultúra kevéssé teszi vonzóvá az ottani tanulást (még akkor is, ha angol nyelvű kurzusokat hirdetnek). Külföldi tanárok tömegesebb meghívását pedig még az is nehezíti, hogy viszonylag alacsonyak az egyetemi fizetések (európai összehasonlításban általában is igen nivelláltak a bérek).

Ami a képzési rendszerek esetleges közelítését illeti, az várhatóan erős belső ellenállásba fog ütközni. A nemzeti tradíciók tiszteletének ereje Norvégiában igen nagy, továbbá — ennél hétköznapibb szinten — a módosítás egzisztenciális érdekeket sértene, például azért, mert várhatóan a tanulmányi idő csökkentését írná elő. A képzési rendszer összehangolását még az északi országok között sem sikerült megvalósítani, ahol pedig a sok évszázados politikai és kulturális kapcsolat alapul szolgálhatna erre (igaz, hogy különösebben nem is törekednek rá).

Abban viszont teljes az egyetértés, hogy a kutatóképzés (PhD képzés) rendszerét a nemzetközi sztenderdeknek megfelelően kell kialakítani. Bár a felsőfokú képzés — azon belül egyre inkább az egyetemi képzés is — tömegessé válik, elveszti korábbi elit jellegét, és ezzel többek között hozzájárul az északi jóléti állam egyenlő esélyeket ígérő politikájának megvalósításához, szükség van akadémiai elitre, amely sikerrel tud fellépni a nemzetközi színtéren is.

Irodalom

- Aamodt, P. O.—S. Kyvik—H. Skoie 1989. Norway: towards a More indirect Model of Governance? In: G. R. Neave (ed.): *The Changing Relationship Between Government and Higher Education in Western Europe*. Prometheus Bound. Pergamon Press, 129–144.
- 1990. A New Deal for Norwegian Higher Education. *European Journal of Education*, (Vol. 25) 2, 171–185.
- 1993. Between the Market and the Welfare State: How to Adjust Norwegian Higher Education to New Principles. In: *CEPES Papers on Higher Education. Academic Freedom and University Autonomy*. Bucharest, 248–257.
- Bie, K. N. 1981. *Creating a New University: Institute for Studies in Research and Higher Education*. Oslo
- Clark, B. R.—G. R. Neave (eds.) 1992. *The Encyclopedia of Higher Education*, (Vol. 1.) National Systems of Higher Education. Norway. Oxford: Pergamon Press, 524–533.
- Cowen, R. 1992. Comments: Evaluation of Higher Education in Norway. In: U. Chinapah (ed.): *Evaluation of Higher Education in a Changing Europe*. UNESCO Seminar, Stockholm, 57–72.
- Jordell, K.—R. Karlsen—B. Stensaker 1993. *Quality Assessment in Higher Education in Norway*. Oslo: Institute for Studies in Research and Higher Education
- Kyvik, S. 1981. *The Norwegian Regional Colleges*. Oslo: Institute for Studies in Research and Higher Education
- Kyvik, S.—H. Skoie 1982. Recent Trends in Norwegian Higher Education. *European Journal of Education*, (Vol. 17) 1, 183–192.
- Kyvik, S. 1983. Decentralisation of Higher Education and Research in Norway. *Comparative Education*, (Vol. 19) 1.
- Summary of the Report submitted in September 1988 by the Government Commission appointed in July 1987 by the Norwegian Government to consider Goals, Organization and Priorities in Higher Education and Research towards the year 2000–2010*. Oslo: Royal Ministry of Cultural and Scientific Affairs
- The Development of Education 1990–92. Norwegian National Report 1992*. Oslo: The Royal Norwegian Ministry of Education, Research and Church Affairs
- Tjeldvoll, A. 1992. Evaluation of Higher Education and Research in Norway. In: U. Chinapah (ed.): *Evaluation of Higher Education in a Changing Europe*. UNESCO Seminar, Stockholm, 43–56.

A GAZDASÁG TÁRSADALI BEÁGYAZOTTSÁGA

Megjegyzések a gazdaságszociológia és a szocioökonómia újabb irodalmáról

Ha létezik az új gazdaságszociológia¹ és a szocioökonómia² különböző áramlatait összekötő kulcsfogalom, akkor az bizonyára a beágyazottság. A kifejezés köztudottan Polányi Károlytól, a szubsztantív megközelítésmód („rég” gazdaságszociológia) vezéralakjától származik (Polányi 1975). Szerinte a gazdaság integrációs mechanizmusai meghatározott társadalm szerkezeti, illetve intézményi feltételekhez kötődnek: a primitív és archaikus társadalmak domináns gazdaságintegrációs formái — a reciprocitás és a redisztribúció — nem-gazdasági viszonyokba, a kultúra vagy a politika „szövedékébe” (pl. vallási, erkölcsi, jogi vagy politikai szankciókba, rokonsági-ismeretségi viszonyokba) ágyazódnak. A harmadik integrációs forma, az árucseré mögött viszont elkülönült gazdasági intézményrendszer, az árszabályozó piacok rendszere húzódik meg. A szubsztantív álláspont szerint tehát a gazdaság társadalmi beágyazottságának jellege és mértéke alapvetően módosul a piaci integráció túlsúlyra jutásával: míg a prekapitalista társadalmakban elsősorban személyes kapcsolathálók és nem gazdasági motívumok formálták a gazdasági tevékenységeket, illetve intézményeket, addig a modern kapitalizmusban a gazdaság függése a társadalmi feltételektől gyakorlatilag megszűnik. Hasonló álláspontot — melyet Mark Granovetter az erős beágyazottság tételének nevez (Granovetter 1992: 27) — hirdetnek a gazdaság- és társadalomtörténetben a „morális gazdaság” koncepció, valamint a szociológiában a neoevolucionizmus képviselői.

A másik hagyományos megközelítésmód mindenekelőtt a neoklasszikus közgazdaságtanra és a formális gazdaságtropológiára jellemző. Itt a piaci integráció túlsúlyra jutása nem idéz elő lényeges változást a gazdaság társadalmi beágyazottságának mértékében, mivel nem-gazdasági motívumok és feltételek sem a prekapitalista, sem a piaci gazdaságokban nem játszanak meghatározó szerepet. Így az elemzés során nem kell számolni hatásukkal. Az olyan gondolat kísérletek, mint a Hobbes-féle természetes állapot vagy a Rawls-féle eredeti állapot — a hagyományos közgazdasági modellek mintájára — egyaránt abból a feltevésből indulnak ki, hogy a társadalmi kapcsolatok nem (vagy csak alig) hatnak a racionális, önérdek vezérelte egyéni cselekvésre.

Az új gazdaságszociológia mindkét álláspontot vitatja. Mark Granovetter dolgozta ki a legaprólékosabban (Granovetter 1985; 1990; 1992) a gyenge beágyazottság koncepcióját, melyben részben bírálja, részben továbbfejleszti a fenti elképzeléseket. A szubsztantív koncepció kritikai továbbfejlesztése egyfelől abban áll, hogy Granovetter a gazdasági jelenségek három eltérő szintjét — az intézmények mellett a gazdasági cselekvések és eredmények beágyazottságát is — vizsgálja. Külön értelmezi a beágyazottság relációs és strukturális aspektusát. Az első a cselekvők személyes

kapcsolatainak (Én-hálózatának), a második a teljes hálózat szerkezeti sajátosságainak hatására utal. másfelől rámutat, hogy a beágyazottság mértéke a prekapitalista társadalmakban alacsonyabb, a piacgazdaságokban viszont magasabb, mint ahogy azt a szubsztantív koncepció sugallja. Felfogásában a gazdaság társadalmi beágyazottságának mértéke nem változik meg alapvetően a kapitalizmus kialakulásával. ennyiben rokon a közgazdászok nézetével. Ugyanakkor gyökeresen különbözik attól, mikor azt állítja, hogy a társadalmi kapcsolathálóknak a gazdasági cselekvésekre, intézményekre és eredményekre gyakorolt hatását bármilyen típusú gazdasági berendezkedés elemzésekor számításba kell venni. Így a gazdaságszociológia szerencsésen kiegészíti és javítja a közgazdasági magyarázatokat, a gazdasági jelenségek alternatív értelmezési keretét kínálva. Álláspontját három dologgal indokolja (Granovetter 1992: 25–26): (i) a gazdasági célok követése általában nem gazdasági célok (pl. hatalom, társadalmi státusz, presztízs, társaságkedvelés) követésével párosul; (ii) a gazdasági cselekvés (mint minden cselekvés) társadalmilag meghatározott, és nem lehet kizárólag egyéni motívumok fényében magyarázni; (iii) a gazdasági intézmények (mint az intézmények általában) nem automatikusan, a külső körülmények szülte elkerülhetetlen formában jönnek létre, sokkal inkább társadalmilag formálódnak.

Az új gazdaságszociológia külön definiálja a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának kognitív, kulturális, strukturális és politikai aspektusát (Zukin—DiMaggio 1990: 14–23), utalva a gazdasági cselekvések kongitív, kulturális, társadalmi szerkezeti és politikai tényezőktől való függésére.

A kognitív beágyazottság a mentális folyamatoknak azokat a szabályszerűségeit jelöli, amelyek szisztematikusan befolyásolják a racionális gazdasági kalkulációt. E korlátozó hatásokat a kognitív pszichológia, a behaviorista közgazdaságtan és a leíró döntéelmélet tárta fel, rámutatva, hogy a közgazdaságtani modellek szereplőire megfogalmazott feltevések (tökéletes racionalitás, teljes és ingyenes informáltság, korlátlan problémamegoldó- és számítási képesség, egycélúság stb.) a valóságban nem állják meg a helyüket. A bizonytalanság, a döntési szituációk összetettsége, az információszerzés és -feldolgozás költségei, az emberi elme korlátai, s lehetne még sorolni azokat a tényezőket, melyek a gazdasági szereplők — kognitív beágyazottságából fakadó — korlátozott vagy procedurális racionalitása mellett szólnak. Az elmúlt húsz évben a leíró döntéelmélet lenyűgöző alapossággal tárta fel azokat a kognitív torzításokat, melyek a valóságos döntési folyamatokban szisztematikusan jelentkeznek, s azokat a gyakorlati szabályokat és döntési heurisztikákat, melyekkel a döntéshozók helyettesítik a normatív elmélet előírásainak megfelelő viselkedést.³ Kísérletek és empirikus adatok egyaránt alátámasztják, hogy ugyanannak a döntési problémának az átfogalmazása a preferenciák megváltozásához vezet, hogy bizonytalanság esetén a döntéshozók érzéketlenek a mintanagysággal szemben, nem támaszkodnak a priori valószínűségekre és elemi statisztikai ismereteikre, helytelenül értelmezik a véletlent, és így tovább.

A gazdasági cselekvések kulturális beágyazottságával a gazdasági célokat és stratégiákat alakító társadalmi értékek (normák) hatására utalhatunk. A kultúra korlátozza a gazdasági racionalitást: megtilthatja bizonyos dolgok adásvételét, meghatározhatja a csere — gazdaságilag racionálistól eltérő — arányait, előírhat bizonyos gazdasági tranzakciókat, meghatározva, kik vehetnek részt benne. A társadalmi normák szabályozzák a piaci cserét, arra készítetve az embereket, hogy intézményesült és kulturálisan elfogadott módon viselkedjenek, még akkor is, ha például módjukban állna csalni, oportunista módon viselkedni. A kultúra kettős hatást gyakorol a gazdaságra: (i) alakítja az önérdékű gazdasági cselekvések feltételeit; (ii) korlátozza a piaci erők szabad játékát. A szocioökonómia (Etzioni 1988: 4) szerint az emberi cselekvés két fő forrása az önérdék és az erkölcs: az emberek két, egymásra vissza nem vezethető „hasznosságot” követnek. Céljaik és eszközeik megválasztásában értékeik és érzelmeik egyaránt szerepet játszanak.

A gazdaság strukturális beágyazottságának Granovetter-féle koncepciója a személyes kapcsolathálók gazdasági cselekvéseket és intézményeket befolyásoló hatásrendszerét jelöli. A közgazdaságtan atomisztikus („aluszocializált”) és a szociológia normatív („túlsocializált”) emberképével szemben a gazdaságszociológusok lépten-nyomon — az egyéni és kollektív gazdasági cselekvések, a gazdasági intézmények és szervezetek magyarázatakor — a társadalmi viszonyok és kapcsolathálók szerepét hangsúlyozzák. A társadalmi hálózatok például alapvetően befolyásolják a piacok működését. Wayne Baker mintaszerű empirikus elemzése (Baker 1984) részletesen feltárja azokat a mechanizmusokat, amelyek a társadalmi kapcsolathálók révén hatnak a tőzsdéi részvényárfolyamok alakulására. Karl-Dieter Opp (1987) a társadalmi hálózatoknak a piaci kooperációban játszott szerepét hangsúlyozza, rámutatva azokra az összefüggésekre, amelyek a társadalmi hálózatok és az egyéni költség—haszon mérlegelés között értelmezhetők. A társadalmi kapcsolatok a piaci csere csatornáiként szolgálnak, hozzájárulnak a kollektív cselekvés kibontakozásához, piaci és nem piaci környezetben egyaránt.

A társadalom hatalmi viszonyai, jogi berendezkedése, a kollektív alku elfogadott rendszere, az állam és a politikai szféra szereplői közvetlenül hatnak a gazdaságra. A gazdasági cselekvések politikai kontextusa kölcsönös kapcsolatok és várakozások összetett rendje. Az iparági gazdasági stratégiák kialakításakor az érdekeltek például nem pusztán az árakat, a béreket, a keresletet és a versenyt veszik figyelembe, hanem az országos és helyi politikai koncepciókat, a helyi munkaerő társadalmi egyensúlyát és változás iránti toleranciáját. A politikai beágyazottság a gazdasági cselekvés azon forrásaival és eszközeivel függ össze, amelyek a hatalmi egyenlőtlenségeket tükrözik.

A beágyazottság fogalma megkérdőjelezi az ortodox közgazdászoknak azt az elképzelését, hogy a személytelenség a piaci szituációk fontos jellemzője. Míg a gazdaságelmélet olyan racionális cselekvőből indul ki, aki képes figyelmen kívül hagyni társadalmi kötelekeit a piacon, a szociológia a gazdasági élet szereplőit a társadalmi kapcsolatok sokrétű hálózatába ágyazott cselekvőként fogja fel. A szocio-

lógiai nézőpont két lényegi elemének (Block 1991: 525): egyike az, hogy az egyéni cselekvőt nagymértékben befolyásolják társadalmi kapcsolatai. Egy fogyasztó például elhatározhatja, hogy bizonyos kereskedőtől nem vásárol, még akkor sem, ha alacsonyabb áron adja az árut. Az ökonómiai racionalitást befolyásolja a vevő és eladó sajátos társadalmi kapcsolata. A másik elem az, hogy a gazdasági cselekvők társadalmi kapcsolatai, „társadalmi tőkéje” (Coleman 1990: 14. fejelet) lehetővé teszi, megkönnyítheti vagy gazdaságosabbá teszi bizonyos gazdasági célok elérését. A bizonytalanság csökkentését például szavatolhatják olyan gazdasági tranzakciók, amelyek egymáshoz meghatározott társadalmi szálakkal kötődő üzletfelek között zajlanak. A társadalmi kötelek védelmet nyújthatnak bizonytalanság és kockázat ellen. A gazdasági cselekvők társadalmi tőkéje — kapcsolatai más szereplőkkel — épp oly fontos lehet, mint a tárgyi, a pénz- és emberi tőke.

Jegyzetek

- ¹ A klasszikus, a régi és az új gazdaságsszociológia megkülönböztetéséről lásd Swedberg 1987; 1991; Granovetter 1990. Az új gazdaságsszociológia eredményeit reprezentáló válogatások: Friedland—Robertson 1990; Zukin—DiMaggio 1990; Granovetter—Swedberg 1992; Nohria—Eccles 1992.
- ² A szocioökonómiai megközelítésmód sajátosságainak paradigmikus igényű kifejtése: Etzioni 1988. A szocioökonómia eredményeit reprezentáló válogatások: Etzioni—Lawrence 1991; Coughlin 1991.
- ³ Részletesebben lásd Kahneman—Tversky 1991a, 1991b.

Hivatkozások

- Baker, W. 1984. The Social Structure of a National Securities Market. *American Journal of Sociology*, 89, 775–811.
- Block, F. 1991. Economic Institutions. In: E. F. Borgatta—M. L. Borgatta (eds.) *Encyclopedia of Sociology*. Vol. I. New York—Toronto—Oxford—Singapore—Sydney: Macmillan Publishing Company
- Coughlin, R. M. (ed.) 1991. *Morality, Rationality, and Efficiency. New Perspectives on Socio-Economics*. Armonk—London: M. E. Sharpe, Inc.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. (A hivatkozott fejezet magyarul: Lengyel—Szántó 1994.)
- Etzioni, A. 1988. *The Moral Dimension*. New York—London: The Free Press
- Etzioni, A.—P. R. Lawrence (eds.) 1991. *Socio-Economics. Toward a New Synthesis*. Armonk—London: M. E. Sharpe, Inc.
- Friedland, R.—A. F. Robertson (eds.) 1990. *Beyond the Marketplace. Rethinking Economy and Society*. New York: Aldine
- Granovetter, M. 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481–510.
- 1990. The old and the New Economic Sociology: A History and an Agenda. In: R. Friedland—A. F. Robertson 1990. (Részlet magyarul: Lengyel—Szántó 1994.)
- 1992. Problems of Explanation in Economic Sociology. In: N. Nohria—R. G. Eccles 1992.

- Granovetter, M.—R. Swedberg (eds.) 1992. *The Sociology of Economic Life*. Boulder—San Francisco—Oxford: Westview Press
- Lengyel György—Szántó Zoltán (szerk.) 1994. *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: AULA
- Nagy P.—Pápai Z. (szerk.) 1991. *Döntéelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: AULA
- Nohria, N.—R. G. Eccles (eds.) 1992. *Networks and Organizations. Structure, Form, and Action*. Boston: Harvard Business School Press
- Opp, K. D. 1987. Marktstrukturen, Soziale Strukturen und Kooperation im Markt. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 28, 280–299. (Magyarul: Lengyel—Szántó 1994.)
- Polányi K. 1976. A gazdaság mint intézményesített folyamat. In: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Swedberg, R. 1987. Economic Sociology: Past and Present. *Current Sociology*, 35, 1–221.
- 1991. Major Traditions of Economic Sociology. *Annual Review of Sociology*, 17, 251–276.
- Tversky, A.—D. Kahneman 1991a. A döntések megfogalmazása és a választás pszichológiája. In: Nagy —Pápai 1991.
- 1991b. Ítéletalkotás bizonytalanság mellett: Heurisztikák és torzítások. In: Nagy—Pápai 1991.
- Zukin, S.—P. DiMaggio (eds.) 1990. *Structures of Capital. The Social Organization of the Economy*. Cambridge: Cambridge University Press

Ion Aluas

1927—1994

A kolozsvári szociológiai műhely alapító nagy öregje szellemi ereje teljében ment el. Február 25-én végzett vele a szívroham. Ez talán már a harmadik infarktusa volt. Március 1-én temették a Házsongárdban. Korai halálával a román tudományosság szenvedett pótolhatatlan veszteséget. Meg a toleranciának Erdély tájain egykor honos, azóta fájdalmasan megfogyatkozott szelleme.

Mint a mesebeli szegény ember fia, hamuban sült pogácsával feltarisznyázva szerencsét próbálni, úgy indult el vagy hatvan évvel ezelőtt a Szilágy megyei Csákigorbóból, a szellem meghódítására. A tehetséget, az ígéretet szülőfalvának görög katolikus plébánosa fedezte fel benne. Ő gyengette elsőként továbbtanulásának útját. Látványosnak mutatkozott a folytatás is a kolozsvári egyetemen, ahol, a változó idők zaklatottsága ellenére, még lehetett tanulni. Oktatói számon tartották, ő maga követhető mesterre lett. Természetes volt, hogy tanulmányai végeztével az egyetemen maradt tanársegédi, majd adjunktusi beosztásban.

Csakhogy, eredetileg választott stúdiumát, a szociológiát a felsőbbség időközben burzsoá áltudománnyá minősítette és betiltotta. Ő már filozófia szakosként végzett. S ez aváltozás szimbolikusan is jelzi egy kényszerpálya kezdetét, amely, egyebekről itt nem szólva, választott szaktudományától közel két évtizedre térítette el. Egyébként nem állt hadban-haragban a rátukmált stúdiummal, a filozófiával, Még annak rátukmált klasszikusával, Karl Marxszal sem. Sőt, Marx-stúdiumait nem korlátozta az előírt két kötetnyi válogatásra. Túlteljesítette, s ennek az lett az eredménye, hogy a szerző műveiben eretnek eszmék egész rendszerét fedezte fel, élén ama híres tétellel, mely a tisztességes írástudó feladatául minden fennállóknak radikális elvi kritikáját jelöli meg. E szellemi tájak becserkészésében Aluas nem volt egyedül az akkori Kolozsváron. Társaival együtt azonban be kellett látnia, hogy hasonló tanokat, elvi jogosságuk, elméleti igazuk elismerése mellett, ajánlatos zárójelbe tenni. Romániában vagyunk, az ötvenes években!

Hosszabb huzavonával 1965 után Romániában rehabilitálták a szociológiát, Aluas pedig azonnal elkezdte az újonnan engedélyezett tudományág bázisát kiépíteni a kolozsvári egyetemen. Ettől kedve, életének egyetlen szenvedélye a szociológiai csapatmunka koncipiálása, talpra állítása, irányítása, tárgyi feltételeinek biztosítása volt. Gonddal válogatott munkatársaiból idővel kiváló közösség forrt össze. Kezdetből a Dimitrie Gusti-féle szociológiai iskola monografikus módszerét kívánta alkalmazni, amit azonban könyvből megtanulni erőpazarló vesződésnek ígérkezett. Szerencséjére rálelt a terepmunkában gazdag tapasztalatokkal rendelkező Gusti-tanítvány Venczel Józsefre, aki korábban a Bolyai Egyetem statisztika professzora volt, de akkortájt, börtönből szabadulván, a filharmónia zenekarának végzett kottamásolásból kereste kenyerét. Aluas kiverekedte, hogy Venczel professzort tudományos munkatársként a szociológiai intézetben alkalmazhassa, és ezzel megvalósult a személyes kontinuitás

a Gusti-féle intézet és az új kolozsvári műhely között. Venczeltől a kollektíva és maga Aluas is valóban sokat tanult. A két férfiú (közöttük nemzedéknyi volt a korkülönbség) kapcsolatát a kölcsönös megbecsülés, tisztelet és rokonszenv jellemezte.

A szociológia Kolozsvárott csak önfenntartóként létezhetett. A tanszéken szerveződő szociológus csoport a kutatások költségét megrendelt felmérések honoráriumából fedezte. A megrendelőket (vállalatok, néptanácsok gazdasági osztályai) mindig szűk, pragmatikus kérdések érdekelték. Az ilyen célú adatgyűjtő terepmunkákat használta fel Aluas arra, hogy egyetemi hallgatókkal kibővített népes csapatával az adott — olykor fél megyére is kiterjedő — területet szociológiai szempontból úgyszólván exhaustíve feltérképezze. Következétes módszerességgel folyt ez az adatgyűjtés évtizedeken át. Nyomában felbecsülhetetlen értékű adatbázis jött létre, melyből az adott társadalomnak nemcsak a felméréskori mélyszerkezete rekonstruálható, hanem az is, hogy miként alakult ki az elmúlt negyven–hetven évben.

Számos kisebb feladat mellett négy nagyméretű, népes kollektívának több évi munkát adó ilyen szociológiai felmérés készült el. Az Aranyosvölgyi (Alsó-Fehér megye) és Avas-vidéki (Szatmár, illetve Máramaros megye) adatgyűjtés után harmadiknak a Nyugati Szigethegység, tehát a Móc-vidék teljes, monografikus feltérképezésére került sor, negyediknek pedig a Csíki medencében végeztek hasonló felmérést. Mind a négy nagy vállalkozás a modernizáció-pszseudomodernizáció okozta életforma-váltás felől faggatta a valóságot. Aluast mindig is az erdélyi paraszttársadalom archaikusból korszerűvé alakulásának az alternatívái izgatták. Aluas ezt az átalakulást elkerülhetetlen szükségszerűségnek tartotta, s a nacionalisták retrográd falu-mítoszáat félre tolva, a szociológia valóság feltáró munkájától várta, hogy hozzájárulhat a kedvezőbb alternatívák felismeréséhez, a nem kívánatosak elkerüléséhez.

Az életmű jelentős összetevőit képezik oktatói és nevelő munkájának nagy hatású imponderábilái: személyében egy lenyűgöző tanáregyéniség több mint negyven évfolyamon hagyta rajta szellemének lenyomatát. Intézetének munkatársait is nagyrészt volt hallgatóiból válogatta össze. Ez a gárda az ő keze nyomán formálódott kiválóan képzett szakemberek nagyszerű munkaközösségévé. Mestere távoztával ez a kollektíva most vagy tartósan fennmarad — ha rendelkezni fog kellő kohéziós erővel —, és akkor Kolozsvári iskola néven, vagy éppen Aluas-csapataként lesz számontartva, vagy szétszélednek, s ki-ki máshol találja meg a helyét. Akárhová kerülnek, hogy tovább adják a stafétabotot: Aluas-tanítványként fogják számon tartani őket.

Kerülgetem a témát, mert tudom, mennyire feszélyezné, hogy nagy feneket kerítek annak, ami az ő számára olyan evidencia volt, mint az, hogy amíg él, lélegzik. És mégis szólni kell róla, mert ami számára evidencia volt, az abban a közegben, amelyben megnyilvánult, sajnos eléggé rendhagyónak számított. A román tudósoknak és közéleti embernek a magyarsághoz, a magyar kérdéshez való viszonyulására gondolok.

A diktatúra évtizedeiben azon kevés román kollegák közé tartozott, akik nem értettek egyet a magyar nyelvű oktatás felszámolásával, és ahol tehették, akadályozták. A diktatúra bukása óta pedig folyamatosan, következetesen és nyíltan fordult szembe a román nacionalizmus különböző megnyilvánulásaival és képviselőivel. Ezek

tehát nem szerették. Vátrás szemmel renegátnak számított. Holott románul gondolkodott és románul érzett és igen átgondolt, jól tagolt román értékrendet védelmezett. Igaz, ez az értékrend lényeges pontokon eltért a román köztudatban elterjedt sztereotípiáktól. Minthogy az volt az elvi kiindulópontja, hogy legitim nemzeti érdek csak az lehet, amely nem ütközik az egyetemes emberi érdekekkel. Sajátos és egyetemes ily egységben látásából következett a másik sajátos felé való elvi nyitottsága is. Kezdeményezője és első igazgatója volt annak a kolozsvári székhelyű kutatóközpontnak, amely — a nacionalizmusok ellenszeréül — az Erdélyben lakó különböző nyelvű és kultúrájú népek közötti kapcsolatok tanulmányozását tűzte célul maga elé.

Valami még idetartozik, mert egyszerre jellemzi őt is, meg azt a világot is, amelyben élt. A harmincas körüli létszámú tanszéken Aluas egy öt-hat tagból álló, nagyjából egy nemzedékhez tartozó, nagyjából azonos szintű, képességű, teljesítményű, majd csupa professzorból, doktorból, akadémikusból álló rangidős csoporthoz tartozott. E csoporton belül csak azért nem volt ő primus inter pares, mert ott egyáltalán nem lehetett senki érdemben primus, hiszen akkor legalább három is akadt volna. De guru az volt, Nelu Aluas, abszolút tekintélyű guru, és teljhatalmú főnöke volt a szociológiai csoportnak. De nem lett soha, sem akadémikus, sem doktor, sem professzor. Élete végéig be kellett érnie az előadó tanári címmel (románul: conferentiar universitar). Ezt is csak jó későn kapta meg. Ennek pedig oka, sőt története van.

Röviden:

1. A fiatal adjunktust 1954 őszén állami ösztöndíjjal a leningrádi egyetemre küldték posztgraduális képzésre (aspirantúra).
2. 1956 decemberében, disszertációja benyújtása előtt, a magyarországi eseményekkel kapcsolatos állásfoglalásai miatt Aluast fegyelmi úton hazarendelték, ösztöndíját megvonták. A kolozsvári tanszéken akkor csak a nagy tekintélyű Tudor Bugnariu professzor oltalma alatt húzódnak meg.
3. A '60-as évektől megváltozott a széljárás. Most már csak egy disszertáció kéne, amit konvergáló publikációiból könnyűszerrel összeszerkeszthetne, és többé semmi se óvhatná meg a professzori, majd az akadémikusi címtől. Ezért instálnak nála barátai, főnökei (a minisztere is). Csökönnyös válasza az, hogy fontosabb dolgai vannak annál. És megmaradt cím nélküli egyetemi oktatónak. Szégyenére annak a rendszernek, amely pelyva-emberek tucatjainak osztogatta a külön-külön tudományos címeiket.

Budapest, 1994. március

Tóth Sándor

Felkai Gábor: „Jürgen Habermas” című könyvéről

(Áron Kiadó 1993)

Felkai Gábor Habermas-monográfiájának megjelenése eseményszámba ment a magyar könyvpiacra. A magyar kulturális életbe ugyanis a késés még mindig be van programozva. A közönség általában 40–60–80 éves késéssel szerezhet tudomást meghatározó művekről¹. Talán először jelent meg monográfia egy olyan filozófusról, aki még csak nem is tartozik a nagy öregek generációjához, akinek főműve alig több mint tíz évvel ezelőtt látott napvilágot. Az igazsághoz tartozik: az elmúlt években a magyar folyóiratok hasábjain (és különszámaiban) sorra jelentek meg rövidebb-hosszabb Habermas-fordítások. Átfogó kép megalkotásához azonban ezek a szövegek még nem elegendők.

Ebben a szituációban az a veszély támad, hogy az interpretáció a művek helyettesítőjévé lép elő. Olyan tartalomismertetések születhetnek, melyeknek az olvasók ki vannak szolgáltatva. Kísértetiesen hasonló körülmények között született meg a Habermas-irodalom eddig legjelentősebb monográfiája, Thomas McCarthy *The Critical Theory of Jürgen Habermas* című könyve is. McCarthy könyve is egy olyan korban jelent meg, amikor Habermas műveinek recepciója az angol nyelvterületen éppen hogy elkezdődött. „A legfontosabb célom az — írja —, hogy megalkossam az angol nyelvű kritikai Habermas-recepció megbízható keretfeltételeit” (McCarthy 1979: X). Habermas kapcsán McCarthy nem az utolsó, hanem az első szót akarja kimondani, mely utat nyithat egy intelligens diszkusszió számára. Felkai Gábor önmaga számára is érvényesnek tekinti ezt a programot, amely garantálja a puszta tartalmi ismertetések átlépését, és utat nyit egy szimpatizáló, mégis kritikai recepció számára. A monográfia programját az alábbiakban négy lépésben fogom rekonstruálni.

1. Habermas első jelentős alkotása az 1962-ben megjelent habilitációs írás, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. (A könyv 1971-ben magyarul is napvilágot látott, majd 1993-ban második kiadására is sor került.)² A könyv kontextusát Felkai Gábor a következőképpen rekonstruálja: Habermas könyve — az interpretáció kiindulópontja szerint — arra a kérdésre keresett választ, hogy milyen körülmények között valósítható meg a szociális racionalizáció. A tézis: a fiatal Habermasnál „a politikai részvétel (illetve a nyilvánosság) kategóriája” veszi át „a szociális racionalizáció funkcióját” (23.o.). A program kidolgozásakor Habermas a létrehozás (poiészis) és a cselekvés (praxisz) arisztotelészi megkülönböztetéséből indult ki. A megkülönböztetés alapja: a „létrehozónak önmagán kívül eső célja van, ellenben a cselekvésnek nem, hiszen a jó cselekvés maga a cél” (Nikomakhoszi etika 1880b–1881a). Ezt a megkülönböztetést Hannah Arendt elevenítette fel az ötvenes évek végén a *Vita Activa* című könyvében. Ő mutatott rá arra, hogy a görögöknél a létrehozás nem

lehetett a szabad emberek életformájának alapja. A létrehozás arra szolgál, hogy „előteremtse a szükségeset és létrehozza a hasznosat” — ez a tevékenység azonban nem lehet szabad, mert az emberi szükségletek és vágyak kényszere határozza meg (Arendt 1989: 19). A szabad emberhez méltó tevékenység: a cselekvés. Hannah Arendt arra is rámutatott, hogy a cselekvés — melynek legfontosabb mintája a beszéd — emberi lényegünkhöz tartozik. A szabadság közegét a polisz érintkezési viszonyai alkotják. Ebben a világban az emberek nemcsak szabadok, hanem — mivel nincs alá- és fölérendeltség — egyenlők is. (A szabadság és az egyenlőség ilyen összekötése, állapítja meg Felkai Gábor, homlokegyenest szemben áll e két fogalom feszültségét hangsúlyozó — Tocqueville-re visszavezethető — tradícióval.) Habermas a polisz közegében megvalósuló társadalmi érintkezések mintájára alkotja meg a maga nyilvánosság-fogalmát. A könyv — első megközelítésben — a fogalom történeti rekonstrukciójával foglalkozik. „Habermas számára — írja Felkai Gábor — mértékadó a görögök tanítása a politikáról, mely még része volt az etikának. A politika náluk még a jó és igazságos élet kérdésére kereste a választ” (28.o.). A nyilvánosságnak a görög polisz önértelmezéséből kiinduló fogalma „normatív érvényességgel rendelkezik” és egyfajta „ideológiai mintává” válik (uo.). A történeti elemzések így egy normatív elmélet kontextusába illeszkednek. Habermas már a könyv előszavában kísérletet tett a „nyilvánosság” fogalmában rejlő történeti és szociológiai mozzanatok összefonódásának magyarázatára. Mégis ezen a ponton érik a leghevesebb támadások. Felkai Wolfgang Jäger ellenvetését rekonstruálja: Jäger szerint Habermas súlyos módszertani hibát követett el a nyilvánosság történeti-empirikus leírásának és utópikus értelmezésének összekapcsolásakor. Azt lehetne válaszolni, hogy ez az ellenvetés félreérti Habermas intencióit. Felkai azonban — okkal — némileg árnyaltabban fogalmaz: „Kétségtelen — írja, hogy a politikailag működő nyilvánosság mint eszme tényleg hatékony volt, sőt ma is fontos legitimációs funkciót tölt be” (57.o.). A kiindulópont megvédése azonban még nem jelenti azt, hogy a könyv koncepciója minden ponton kiállta volna az ellenvetések megpróbáltatásait. A valóban releváns ellenvetéseket maga Habermas foglalta össze a könyv 1990-es kiadásához írott új előszavában (Habermas 1993: 17 skk) — Felkai Gábor összefoglalása is erre támaszkodik (57–58.o.). Ezeknél a hiányosságoknál³ azonban a monográfia stratégiája számára fontosabbak azok a vonások, melyek az egész életműre nézve meghatározóvá váltak. Ezek kidolgozásával lehet a nyilvánosság-könyvet valóban a monografikus elemzések bázisává tenni: a) Az egész életművet végigkíséri a létrehozás és a cselekvés megkülönböztetése, pontosabban, a megkülönböztetés elméleti megragadásáért vívott küzdelem; b) ugyanilyen meghatározó az egész életmű számára a nyilvánosság fogalmával megragadott nézetegyeztetési folyamatok szerepe; c) a legfontosabb azonban a koncepció egészének előföltétele, a *homo politicus* modellje (58.o.). Ez az utolsó szempont mintha magában foglalná a megelőzőeket. „Habermas — írja Felkai Gábor — nem igazolja a politikai cselekvésnek az egyes ember életében betöltött elsődlegességét, de tudományos eszközökkel igazolni kívánja, hogy a demokrácia és a jogállamiság intézményes garanciái ... olyan kitün-

tett értékeket jelentenek az emberiség történetében, amelyek tudományosan megalkozhatók..." (59.o.).

2. A nyilvánosság-könyv megírását követően Habermas intenzíven bekapcsolódott a német filozófiai és szociológiai irányzatok közötti vitákba. Ezt a korszakot zárta le az 1968-ban megjelent könyv, a „Megismerés és érdek”. (Magyarul egy részlete jelent meg a *Thalassa* című folyóirat 1991/92-es számában.) A művet az interpretálók általában az életmű első nagy szintézisének tekintik. E meghatározásnak azonban némileg ellentmond a mű hangsúlyozott kísérleti jellege: a vizsgálódás — írja Habermas az előszóban — csak egy prolegomena helyi értékére tarthat igényt (Habermas 1973: 9). A nehézséget Felkai — találó módon — a provizorikus szintézis megjelöléssel hidalja át. E szintézis értelmezésére és megvitatására kiterjedt diskurzus jött létre. A mű megközelítése nem tűnik könnyűnek. Habermas a könyv megjelenése előtt — 1965. június 28-án — ugyanezzel a címmel tartotta meg a frankfurti Goethe-egyetemen székfoglaló előadását. Ez az előadás Horkheimer 1937-es tanulmányának (Horkheimer 1992) nyomdokaiba szegődve a „kritikai elmélet” sajátosságainak meghatározására törekszik. A kritikai elmélet programját — Habermas szerint — a megismerést vezető érdekek feltárásával lehet kidolgozni. Ezeket az érdekeket a tudományok mögött meghúzódó kvázi-tanszcendentális alaporitációkként tárja föl Habermas. A szóban forgó előadás koncepciója meghatározóvá vált a mű interpretációja számára. Paradigmatikus kísérletként Nikolaus Lobkowich „Interesse und Objektivität (1974) című tanulmányából indulhatunk ki. Ez a tanulmány a habermasi székfoglaló előadás téziseit rekonstruálja: „Az 1965 júniusában megtartott frankfurti székfoglaló előadásában Habermas kifejtette azt a tézist, hogy minden »kutatási folyamat« esetében pontosan meghatározható összefüggés áll fenn a »logikai metodológiai« szabályok és a »megismerés« interszubsztitívitásának garantálása között; a cselekvéstudományok — Habermas az ökonómiát, a szociológiát és a politikát említi — kritikai társadalomtudományokként az »emancipáció« érdekeit követik (Lobkowicz 1974: 169). A kérdés mármost az, hogyan lehet eljutni a székfoglaló előadás programjától a könyv koncepciójáig. Szükség van egy közvetítő feltételre, amely egyfajta fordulatként teljesen elterjedt a szakirodalomban: a könyv az előadás téziseinek részletes explikációja. Ez a feltevés azonban nehezen igazolható. Néhány nehézségre már Lobkowicz is rámutatott a könyv előszavának elemzése kapcsán. „A megismerés és az érdek összefüggésének elemzése — így Habermas — arra az eredményre vezet, hogy a radikális ismeretelmélet csak társadalomelméletként lehetséges (Habermas 1973: 9). Ez a tézis az előadás szisztematikus érdeklődése helyébe egy filozófiatörténeti tendenciát állít. A filozófiatörténeti áttekintés minden szerzőről kimutatja, hogy nem gondolta végig következetesen saját gondolatait, sőt félreértette saját intencióit is; így aztán nem is mondhatta ki azt, amit ki kellett volna mondania (Lobkowicz 1974: 173). Ezt a nehézséget Lobkowicz úgy próbálja megoldani, hogy azt állítja: maga Habermas is félreértette önmagát, és így a történeti elemzések háttérben mégiscsak a szisztematikus program áll. A könyv tartalmi mondanivalójá-

vá így az ismeretérdekek elmélete válik, ezt az elképzelést a legrészletesebben McCarthy dolgozta ki. A pozitivizmus a technikai érdekre, a hermeneutika a gyakorlati érdekre, a pszichoanalízis pedig az emancipatorikus érdekre épül. Így azonban interpretálatlanul marad a mű első fejezete, amely „Az ismeretkritika válsága” címet viseli és a Kant—Hegel—Marx vonulat elemzésével foglalkozik. Ezt a vonulatot — McCarthy szerint — a könyv bevezetésének kell tekintetnünk. Habermas a marxi elmélet rekonstrukciójával jut el saját feladatának meghatározásához. Az önmagát alakító nem reflexiójának marxi elmélete a Habermas által kidolgozott „kritikai elmélet” alapja (McCarthy, 1979: 55). Ebbe a tradícióba illeszkedik Felkai Gábor elemzése is. Javaslatként szeretném fölvetni: érdemes lenne kidolgozni a könyv és az előadás töréspontjait, talán ez lehetne a könyv önálló alkotásként való értelmezésnek első lépése.

3. 1981-ben jelentette meg Habermas „A kommunikatív cselekvés elmélete” című munkáját. (A mű rövidített formában, tartalmi összefoglalókkal, magyarul is megjelent a Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványaként.)⁴ Ezzel a könyvvel zárta le és koronázta meg Habermas a csaknem két évtizede tartó kutatási erőfeszítéseit. Már ez a pusztán biográfiai tény is feljogosít arra, hogy a mű szintetizáló jellegéről beszéljünk. A rendkívül komplex mű röviden összefoglalható alapgondolatra épül: „az emberek társadalmi életformájának mélyén ott húzódik a kommunikatív racionalitás elpusztíthatatlan folyamata”.⁵ Erre a tézisre építi Habermas a maga átfogó társadalomelméletét. A könyv körül a nyolcvanas évek végére élénk viták bontakoztak ki, amelyeknek legfontosabb csomópontjai: 1. a racionalitás fogalmának vizsgálata; 2. a cselekvésemélet kidolgozása; 3. a cselekvések összefüggése: a „társadalmi rend” elmélete; és 4. kordiagnózis analízise (Honneth—Joas 1988: 8). Felkai Gábor interpretációja is ezt a felépítést követi. Habermas a racionalitás fogalmából indul ki, ennek vonatkoztatási rendszerét próbálja lépésről lépésre meghatározni. A racionalitás kategóriája először a tudásformákra, majd a világképekre és végül a cselekvésekre vonatkozik. Ezen a ponton vezeti be Habermas a maga cselekvéseméletét, mégpedig úgy, hogy a különböző cselekvéstípusokhoz különböző racionalitási formákat rendel hozzá. A kommunikatív racionalitás — a könyv elemzéseinek tárgya — a cselekedetek interszubjektív legitimitációját jelenti (Papp 1987: 75). E koncepció körvonalai egy Weber-interpretáció eredményeként rajzolódnak ki. Felkai Gábor az interpretáció ívének bemutatása helyett a két elképzelés konfrontálásának útját választja. „Ismeretes — írja —, hogy Weber célracionális, tradicionális, értékracionális és effektív cselekvéstípusok közt tett különbségeket” (284.o.). Ez a sorrend a csökkenő racionalitás elvét követi.⁶ A habermasi cselekvéstipológia legfájóbb hiánya — állítja Felkai (1989: 310) Honneth nyomán — a szociális cselekvés testi dimenziójának elsikkasztása. A habermasi koncepciónak ez a gyengesége mutatja, hogy a Weber-interpretáció intenciói — a kritikai meghaladás — kudarcot vallottak. Ez a kimondatlan tézis megkérdőjelezi a Weber-interpretáció helyi értékét is. A két legfontosabb cselekvéstípusnak Habermas a célracionális és a kommunikatív cselekvést tekinti, ezekhez tar-

tozik a rendszer és az életvilág rendje. Ezt Felkai a „komplementer koncepciók” bevezetésekként írja le (200.o.). A rendszerből és az életvilágból álló konstrukció bírálatainak szempontjait Felkai Hans Joas kritikájából meríti, aki a problémát „A hermeneutika és a funkcionalizmus boldogtalan házassága” címszava alatt tárgyalja (Joas 1988: 144 skk). (A hermeneutika az életvilág, a funkcionalizmus pedig a rendszer szervező elve.) A két rend egymáshoz való viszonyából vezeti le Habermas az „életvilág technicizálásának” (vagy gyarmatosításának) tendenciáját. E diganózisról Felkai Gábornak két rendkívül érdekes — a koncepció kontextusára vonatkozó — megjegyzése van. Az egyik, hogy Habermas a „gyarmatosítás” kifejezést Freud „Rossz közérzet a kultúrában” című tanulmányából meríti, felfedezészámba menő bejelentés (314.o.); A másik, hogy Habermas gyarmatosítási tézisének lényege: „A pénz és a hatalom sem nem vásárolhat, sem nem kényszeríthet ki szolidaritást vagy értelmet”. A megfogalmazás — fűzi hozzá Felkai — egészen nyilvánvalóan és meghatározó módon régi, hatvanas évekbeli emléket idéz fel: félreérthetetlen az utalás a Beatles „Can't Buy Me Love” című számának mondandójára (336.o.). A rekonstruált interpretáció hézagaiban bizonyos ellentétek is meghúzódhatnak. Ezeket az ellentéteket élezte ki Felkai Gábor a „Kritikai megjegyzések a habermasi cselekvésemlethez” című tanulmányában (1993). Felkai már a könyvben ezt írta: „Habermas egyik legtehetségesebb... asszisztense, Axel Honneth a problémát úgy fogalmazta meg, hogy a kommunikáció reális folyamatainak elemzése helyébe Habermasnál a kommunikáció transzcendentális feltételeinek kutatása lép” (285.o.). Honneth ellenvetését a tanulmányban Felkai a következőképpen fogalmazta át: „Habermasnál helyenként összekeverednek a transzcendentális elemzés síkján nyert állítások az empirikus folyamatokra vonatkozó állításokkal” (Felkai 1993: 51). Ez az ellenvetés azonban az elméleti konstrukciót tekintve nem lehet releváns: a koncepció kritikai töltése ugyanis éppen arra épül, hogy a „kommunikatív cselekvés” fogalma egyszerre tartalmaz normatív és leíró elemeket. A „kommunikatív cselekvés” — bizonyos értelemben — a „nyilvánosság” fogalmának örököse. (Ezt a kapcsolatot maga Habermas is hangsúlyozta.)⁷ A „nyilvánosság” kategóriájának elemzésekor Felkai viszont még egyetértett a leíró és a normatív fogalmak összekapcsolódásával (lásd 56.o.). Ami mégis az ellenvetés megfogalmazására készíti a szerzőt, az a következő megfigyelés: „A kommunikatív cselekvésemlelet kétségkívül egyik, módszertanilag legkellemetlenebb következménye a cselekvők *tényellen*téses racionalitásának előfeltételezése” (Felkai 1993: 50). Ez az a feltételezés, amely miatt Habermas semmit sem tud mondani korunk barbárságairól (277.o.). Az ellenvetésre a választ (egy lehetséges válasz kiindulópontját) már magában a könyvben is megtalálhatjuk. „Azt is fontos emlékezetünkbe idézni — olvashatjuk —, hogy Habermas a modern világképet sem tekinti a megvalósult kommunikatív racionalitás terminusának, hanem csak egy olyan fejlődési foknak, ahol már tendenciaszerűen megjelennek ... a racionalitás bizonyos ismérvei” (276.o.).

4. „A kommunikatív cselekvés elméleté”-nek egyik aspektusaként dolgozta ki Habermas a diskurzus-etika programját. E program tárgyalásához Felkai Gábor sajátos

bermas érdeme, hanem barátja és munkatársa, Karl-Otto Apel elméleti erőfeszítésének is köszönhető, ezért a koncepciónak mind az apeli, mind a habermasi változatát rekonstruálni szeretném” (353.o.). Ez a javaslat egy kicsit árt ugyan a könyv karcsúságának, de érdemes követnünk. (A témába tartozó tanulmányok közül néhány — Felkai Gábor fordításában — magyarul is napvilágot látott.)⁸ A könyv ezen fejezetének korábbi változata 1988-ban megjelent a *Medvetánc* című folyóiratban. Ebben olvashatjuk a következő fölvezető sorokat: „A hatvanas évek közepétől kezdődően mind Jürgen Habermas, mind barátja, Karl-Otto Apel munkásságában egyre hangsúlyosabb szerephez jut egy újonnan kialakítandó *kognitív* etika megalapozásának programja. Ez irányú kutatásaik már mintegy húsz évre egymásra épülnek és egymás eredményeit állandóan korrigálva folynak tovább napjainkig” (Felkai 1988: 33). Felkai Gábor tanulmánya ezt az ívet próbálja bemutatni. A bemutatás legnagyobb érdeme a *szinkronitás* elvének alkalmazása. Apel már a hetvenes évek elején a *Transformation der Philosophie* című kétkötetes tanulmánygyűjteményében megfogalmazta a diskurzus-etika programját. Egy ilyen programnak azonban szembe kell néznie néhány előzetes nehézséggel: a késő-liberalizmus rendszereiben — Weber leírása szerint — a nyilvánosság szféráját az „értékmentes racionalitás”, a privát szférát pedig a „pre-racionális végső döntések” jellemzik, ezen túlmenően az etika általános megalapozhatósága is problematikusnak tűnik, hiszen Hume-ot követően értékeket nem lehet többé tényekből levezetni. „Korunk kedvezőtlen társadalmi és tudományos feltételei ellenére, állítja Apel — sőt, talán éppen emiatt — még sohasem volt tapasztalható ilyen sürgetően jelentkező igény egy univerzális etika iránt (336.o.). A megoldás Apel által javasolt útja: olyan koncepciót kell kidolgozni, amely átlépi az újkori filozófia monologikus szerkezetét és az etikát egy kommunikációs közösségben horgonyozza le. Az emberek valamennyi szükségletét — Apel szerint — a kommunikációs közösségben kell — morális és gyakorlati viták során — igazolni (373.o.). Ugyanebben az időben — a hatvanas évek közepétől — Habermasnál is megtalálhatók a diskurzus-etika alapvetésének körvonalai. A *Megismerés és érdek* című székfoglaló előadásában Habermas „annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a nyelvileg közvetített emberi kommunikáció mélyszerkezetében bizonyos normatív anticipációk húzódnak meg” (334.o.). A kidolgozásra kerülő etikai koncepciók persze több ponton divergálnak. A legélesebb különbség a nyelvi diskurzusok preszuppozícióinak megalapozását illetően mutatkozik. Apel szerint az etika legfontosabb feladata éppen a megalapozás; Habermas viszont ebben a régi metafizika maradványát látja: a végső ok meghatározására irányuló metafizikai program már nem tartható. (A fejezet munkálatainak lezárását követően jelent meg az a nagyszabású tanulmány, amelyben Apel válaszolt a habermasi ellenvetésekre) (Apel 1989). Megfogalmazódtak persze olyan ellenvetések is, amelyek magát a programot veszik célba. Ezek közül a legjelentősebb: a normatív és az empirikus szempontok összefonódásának bírálata. A könyvben Felkai még védelmébe vette a két frankfurti gondolkodót. A „Kiritikai megjegyzések a habermasi cselekvésemlethez” című tanulmány gondolatmenete azonban a diskurzus-etikát sem hagyhatta érintetlenül. A diskurzus-etika alapelve, hogy „a

ban a diskurzus-etikát sem hagyhatta érintetlenül. A diskurzus-etika alapelve, hogy „a döntést azoknak kell meghozniuk, akik a döntések következményeit kell, hogy viseljék” (Felkai 1993: 56). De hogyan lehetne garantálni, hogy az érintettek meghozzák azokat a döntéseket, amelyek *rájuk* nézve kellemetlen következményekkel járnak, és mégis — „mindenki által beláthatóan” — meg *kell* hozni őket? (Felkai 1993: 56).

A kitűnő monográfiának jó esélye van arra, hogy útjára indítsion egy kritikai Habermas-koncepciót. Ennél azonban — ez érezhető a könyv néhány utalásából — mintha a szerző többre gondolna: „megkockáztatható az az állítás — írja —, hogy Habermas a hetvenes-nyolcvanas években viszonylag széles kutatói-oktatói körben egyfajta szerény, ha nem is mindig tudatosuló közös orientációs alapot is betöltött” (10 o.). Fölmerül a kérdés: milyenhozadékkal rendelkezik a habermasi koncepció a középkelet-európai társadalmak önértelmezése számára. Rendelkezik-e ilyen hozadékkal? Első lépésben a nemleges válasz ésszerűbbnek tűnik.

1. „Critical Sociology and Authoritarian State Socialism” című tanulmányában Arató András arra hívta fel a figyelmet, hogy Habermas marxismus-felfogása (az objektívizáló és redukcionista tendenciák, valamint a technikai haladás fetiszizációjának kritikája) és a praxis elmélete (a nyilvánosság és a diskurzusok jelentőségének hangsúlyozása) akadályozza az államszocialista társadalmak sajátosságainak megértését (Arató 1982).

2. Arató ellenvetésére Habermas (1984) a következő megoldási javaslattal állt elő: az államszocializmus sajátosságait a modernség egyik variációjának kell tekintetünk. A variáció lényege: az államszocializmust a jogi-adminisztratív hatalom diktatúrájával azonosíthatjuk; ez a diktatúra valósítja meg azt a kolonializálást, melynek szerepét a késő-kapitalizmusban — döntően — a gazdaság viszonyrendszere tölt be. Ez a javaslat azonban Johann P. Arnason (1988) szerint elhibázott. Sokkal inkább arról van szó, hogy az államszocializmus válságai és a válságok megoldásának nehézségei a hatalmi struktúrák jogi szabályozatlanságaira vezethetők vissza.

3. Egy további nehézségre Felkai Gábor hívta fel a figyelmet: Habermas elmélete „előfeltételezi olyan demokratikus viszonyok meglétét, melyek keretében valóban minden, egy adott probléma tekintetében számba jövő érdekek szabadon és torzítatlan formában jelenhet meg a nyilvánosság előtt” (Felkai 1988: 54). Ez a feltétel azonban csak a magasan fejlett kapitalista társadalmakban teljesül.

E nehézségek ellenére mégis létrejöttek olyan kutatások és elméleti programok, amelyek megpróbálták hasznosítani és alkalmazni a habermasi belátásokat. Az alábbiakban ezek közül villantok fel néhányat.

a. A közép-kelet-európai térség társadalmi folyamatainak értelmezésében a legnagyobb szerepet a nyilvánosság koncepciója játszotta. E koncepciónak döntő jelentősége volt a *civil society* elméletének megszületésében: az államosított társadalomban a legfontosabb feladat az önszerveződés lehetőségeinek föltérképezése.⁹ Könyvének ilyen hatására utalt maga Habermas is: „A *civil társadalom* fogalmának konjunktúrája annak a kritikának köszönhető, amellyel főként az államszocialista társadalmak ellenzéki gondolkodói illeték a *politikai nyilvánosság* totalitárius megsemmisítését”

(Habermas 1993: 43. — Az én kiemelésem. W. J.) (A Nyilvánosság-könyvnek ezt a vonatkozását azonban Felkai nem említi.)

b. „A nyolcvanas évek elejére Habermas az új társadalmi mozgalmakat... a »kommunikatíven strukturált életformák« ellenállásaként... értékelte, az emberi viszonyoknak a gazdaság és a közigazgatás általi elszegényesítésével és kiüresítésével szemben” (332–333.o.). Ilyen társadalmi mozgalmak — még ha némileg félnék formában is — Közép-Kelet-Európában is fölbukkantak. Ezek leírására, elméleti hátterük kidolgozására és tipizálásukra ebben a térségben is születtek kísérletek.¹⁰

c. A diskurzus-etikáról szóló fejezet korábbi változatában Felkai Gábor fölvetette azt a kérdést, hogy milyen feltételekkel alkalmazható a habermasi koncepció a magyar viszonyokra. A diskurzus-etika olyan világot tart szem előtt, amelyben a posztmateriális értékrendszer vált uralkodóvá. A magyar értéktudatról egyelőre keveset lehet tudni, Felkai mégis megkockáztatja a következő hipotézist: „A magyar társadalomban csíráiban jelen vannak már a posztkonvencionális erkölcsi szint bizonyos jellemzői” (Felkai 1988: 68). Ez a hipotézis azonban empirikus tesztelésre szorulna.

Jegyzetek

¹ Lásd Székely 1987.

² Az első kiadást a Gondolat Kiadó, a másodikat a Gondolat Kiadó és a Századvég Könyvtár közösen jelentette meg.

³ A nyilvánosság-könyv legnagyobb problémái Habermas szerint:

1. A holisztikus szemlélet, amely lehetetlenné tette a differenciálódott modern társadalom sajátosságainak megragadását.

2. A nyilvánosság egységes fogalma miatt a könyv nem vehetett tudomást az alternatív és ellennyilvánosságokról: a feminista mozgalomról és a népi nyilvánosságról.

3. A könyv — szűkös tapasztalati és szakirodalmi bázisa miatt — túl pesszimista kicsengésűre sikerült (Habermas 1993: 17 skk).

⁴ ELTE é. n.

⁵ Ez a frappáns meghatározás Axel Honnethtől és Hans Joastól származik; lásd az általuk szerkesztett *Kommunikatives Handeln* című kötet bevezetését (Honneth—Joas 1988: 7).

⁶ Figyelemre méltó megjegyzés a lap alján: „A cselekvéstípusoknak a *beszűkülő racionalitás* foka szerinti megkülönböztetése eredetileg Mannheim Károly ötlete volt” (285.o.). Mannheim szóban forgó műve 1945-ben jelent meg, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* címmel.

⁷ Lásd Habermas 1993: 29.

⁸ Lásd Karl-Otto Apel: Két erkölcsfilozófiai tanulmány. Különlenyomat a *Magyar Filozófiai Szemle* 1992/3–4. számából. Áron Kiadó. Jürgen Habermas: Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elméletéhez. *Szociológiai Figyelő*, III. évf. 2. sz.; Magyarázatok a kommunikatív kompetencia fogalmához *Magyar Filozófiai Szemle*, 1986/1–2; A jószágos uralkodó utópiája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1986/1–2.

⁹ A Magyarországon megszületett *civil society*-konceptiókat próbáltam kritikailag áttekinteni A *civil társadalomról — öt tételben* című tanulmányomban (Weiss 1993).

¹⁰ Legutóbb lásd Szabó 1994.

Hivatkozások

- Apel, Karl-Otto 1989. Normative Begründung der „Kritischen Theorie“ durch Rekurs auf lebensweltliche Sittlichkeit? In: Honneth—McCarthy—Offe—Wellner (hrsg.) 1989.
- Arato, Andrew 1982. Critical Sociology and Authoritarian State Socialism. In: John B. Tompson—David Held (eds.) *Habermas. Critical Debates. Cambridge, Massachusetts*
- Arendt, Hannah 1989. *Vita Activa*. Serie Piper
- Arnason, Johann P. 1988. Die Moderne als Projekt und Spannungsfeld. In: Honneth—Joas (hrsg.) 1988.
- Felkai Gábor 1988. Ideális beszédhelyzet és egyetemes kommunikációs közösség. *Medvetánc*, 2–3.
- 1993. Kritikai megjegyzések a habermasi cselekvésemlethez. *Szociológiai Szemle*, 3–4.
- Habermas Jürgen, 1973. *Erkenntnis und Interesse*. Suhrkamp Verlag
- 1984. Replik auf Einwände. In: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp
- 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég — Gondolat Kiadó
- Honneth, Axel 1989. *Kritik der Macht*. Suhrkamp Verlag
- Honneth, Axel—Hans Joas (hrsg.) 1988. *Kommunikatives Handeln*. Suhrkamp Verlag
- Honneth, Axel —Thomas McCarthy—Claus Offe—Albrecht Wellner (hrsg.) 1989. *Zwischenbetrachtungen. Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag*. Suhrkamp Verlag
- Horkheimer, Max 1992. *Traditionelle und kritische Theorie*. Fischer Verlag
- Joas, Hans 1988. Die unglückliche Ehe von Hermeneutik und Funktionalismus. In: Honneth—Joas (hrsg.) 1988
- Lobkowitz, Nikolaus 1974. Interesse und Objektivität. In: Winfried Sallmayr (hrsg.) *Materialien zu Habermas' „Erkenntnis und Interesse“* Suhrkamp Verlag
- McCarthy, Thomas 1979. *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. The MIT Press
- Papp Zsolt 1987. A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. In: Csepeli György—Papp Zsolt—Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat Kiadó
- Szabó Máté 1994. Az alternatív társadalmi mozgalmak Németországban és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Széky János 1987. Jelentés az A rekeszből. *Élet és Irodalom*, április 17.
- Weiss János 1993. A civil társadalomról — öt tételben. *Világosság*, 2.

ABSTRACTS

György Lengyel

Two Waves of Professionalization in the Hungarian Economic Elite

Professionalization has two diverse meanings. In the broader sense, professionalization denotes becoming more competent, using more efficient and elaborated social processes. In the narrower sense, it means the development of the special intellectual professions.

The paper examines the extent to which professionalization can apply to Hungarian economic leaders in both senses of the word. In other words, to what extent has the Hungarian economic elite become more professional over the 20th century, and to what extent has their work become a profession? It will be examined what recruitment and education, what interest-asserting modes and what attitudes characterized each generation of economic managers. Political history, the changes of systems, the dynamics of war and peace economy massively determined the course of professionalization in Hungary. The first wave of professionalization largely coincided with the first half of the 20th century, the second wave with its second half. In both waves, two generations, of leaders can be differentiated: the founders and heirs in the first, and the generations of worker managers and cadre-managers in the second.

It concludes that in the narrower sense, a lame professionalization, or specialization can be found. Meritocratic and credential values were involved in the recruitment of leaders in both periods, but they were combined with opposite criteria of origin and loyalty.

István Harcsa —Imre Kovách—Iván Szelényi

The Post-Socialist Transformational Crisis in the Agriculture and in the Rural Society

After a decade of recession and with the fall of state socialism one hoped a fast regeneration of agriculture.

The last five years were not moving Hungarian agriculture out of long period of slow growth. They were instead pushing it into a painful crisis of transformation, which devastated the whole economy, but its impact on agriculture was particularly damaging. While private property and market gained more importance this is not quite a „Capitalist Market Economy” based on complex new property rights.

Conflict, Mobilization and Protest (1990–1994)

The mobilization and protest of social movements is not a new phenomena in Hungary. There were social mobilizations and protests also in the time of crisis of the Kádár-regime. In the new democracy the movements and conflict potentials has been changed and restructured. In a pluralist democracy, there is no political space for the civil right „opposition” of the communist systems, with its „second, samizdat publicity”. Despite of this fact, there are still civil right movements acting against racism, and other forms of injuries against civil rights, like Amnesty International, Raoul Wallenberg Association, the „Democratic Charter”. Former opposition groups are institutionalized in the new Hungarian democracy in the organizational forms of political parties.

The older generation of the Hungarian opposition, from the seventies established the party called „Alliance of the Free Democrats”. The younger generation of the opposition, from the eighties founded the party called „Alliance of the Young Democrats”. Especially the younger generation of the Hungarian opposition has been supported in its political protest by the ecology and peace movements, and it was rooted in the movement for the self-government of the student hostels. All these movements, ecology, peace and students have rather specific functions in the new democracy, and they are less relevant for the political mobilization today.

New conflicts of the new political system raised new mobilizations and protests. The „taxi driver blockade” in the October of 1990 was a nation-wide protest movement against the drastic raise of the fuel prizes, organized by the professional transporters, especially by the taxi drivers, but also enjoyed a broader social support against social consequences of the marketization. The taxi drivers organized blockades throughout the country and paralysed the transport system of Hungary for three days, until a compromise has been reached. Since 1991, the so called „Democratic Charter” an umbrella organization of different citizen's groups and organizations organize public protest against anti-democratic tendencies (racism, government control of the media) on a mass scale. This organization has bees supported also by some of the political parties of the opposition.

In 1992–1993 an association called „Society of People Under the Living Standard” organized nationwide campaigns against the general introduction of VAT and the „unsocial” character of governments economic policy. This movement is exhausted after the introduction of VAT, but despite this fact the conflict and protest potential of socially disadvantaged groups in Hungary is still there. The „media war”, the conflict about the governmental control over public medias raised political protests of both sides; first the pro-governmental „national radicals”, after the government's interventionist policy in the medias the liberal organizations protested against the media policy with demonstrations, subscriptions, rallies. The protest potential of agrarian interest organizations and of trade unions is also there in Hungary.

New characteristics of political protest compared with the Kádár regime are, that public, legal mobilization and protest are allowed. Before, the regime tried to hinder networking, publicity protest and international relations of protest organizations. Now in the framework of freedom of association and gathering, legal and public networking, resource mobilization and political protest are widely accepted phenomena's and used form of action. Beyond the framework of the legal protests, demands for civil disobedience has been articulated by different groups. Violent and illegal forms of political protest are rare in Hungary, violent conflicts with the police on demonstrations are marginal in the last four years.

Gabriella, Kiss Dalminé

Work and Free Time

The subject is the diminishing of the work-paradigm as the basis of the industrial society and as the „model of normality” and its influence on the interpretation of leisure.

Up to this time interpretation of leisure have been closely connected with interpretations of work throughout the 'modern' and 'modernity' periods. Those changes in the work-paradigm which might be brought over the postmodern era will radically modify the basis of leisure theories, since these changes will put these theories into novel perspectives. In everyday life, as well as in theoretical inquiries, the leisure problem tends to appear in contexts not connected to work.

Fruzsina Albert —Beáta Dávid

Characteristics of the Network of Relations of Foreign Students Studying in Hungary

The objective of our paper is to describe the network of relationships of foreign students studying in our country and to give an explanation to some of its characteristics. The sample consisting of one hundred male students of the Semmelweis University of Medical Sciences, was further divided into five groups of ethnic origin so that comparisons could be made. Our basic hypothesis, according to which the foreign student groups, studying in Hungary are characterised by being closed and segregated, was proved. However, our other assumption that the number and quality of the Hungarian contacts of the subgroups would be markedly differentiated by their cultural and ethnic differences, could not be verified. The surprising result of our survey is that contacts among members of the different subgroups are extremely modest.

Relationship Between Views on Living Standards and Incomes

Based on the data of the 1992 wave of the Hungarian Household Panel, prepared by the Budapest University of Economics and the Informatics Association of Social Sciences, the paper tries to find an answer to the question what factors determine satisfaction with living standards after the systemic change.

The actual financial situation and the income are less decisive. Though a bigger income and better financial conditions result in bigger satisfaction, yet the extent of satisfaction does not follow the pace of the rate of income indices. Subjective opinion, psychological attitudes — particularly the career covered and the image of the future — influence the sense of satisfaction to a far greater extent than the financial conditions and incomes.

After the systemic change partly there is relative satisfaction in the Hungarian society, and partly there is relative deprivation, but in different proportions in each stratum, yet the proportion of those who are satisfied, who pull towards the centre and the dissatisfied is significant.

Those middle strata which are sliding down, who lose their income position, are not increasingly dissatisfied. The authors draw the conclusion that the satisfied elements of the middle strata choose those to be their reference group who are already in a deprived situation.

E számunk szerzői

Lengyel György
BKE Szociológiai Tanszék

Harcza István
Központi Statisztikai Hivatal

Kovách Imre
MTA Politikatudományi Intézet

Szelényi Iván
University of California Dep. Sociology

Szabó Máté
ELTE ÁJK Politikatudományi Tanszék

Dalminé Kiss Gabriella
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Albert Fruzsina
Ph. D. hallgató, ELTE Szociológiai Intézet

Dávid Bea
Ph. D. hallgató, ELTE Szociológiai Intézet

Szabó Andrea
Ph. D. hallgató, ELTE Szociológiai Intézet

Szabó László
Ph. D. hallgató, ELTE Szociológiai Intézet

Andorka Rudolf
BKE Szociológiai Tanszék

Hrubos Ildikó
BKE Szociológiai Tanszék

Szántó Zoltán
BKE Szociológiai Tanszék

Tóth Sándor
szociológus

Weiss János
Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Nyomás és kötés a NEOTIPP BT-ben készült
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor
Telefon: 176-2656

CONTENTS

STUDIES

Lengyel, Gy.: Two Waves of Professionalization in the Hungarian Economic Elite	3
Harcza, I.—Kovách, I.—Szelényi, I.: The Post-Socialist Transformational Crisis in the Agriculture and in the Rural Society	15
Szabó, M.: Conflict, Mobilization and Protest (1990–1994)	45
Kiss, G. (Dalminé): Work and Free Time	65

WORKSHOP

Albert, F.—Dávid, B.: Characteristics of the Network of Relations of Foreign Students Studying in Hungary	81
Szabó, A.—Szabó, László: Relationship Between Views on Living Standards and Incomes	93

ABSTRACTS	161
-----------	-----

Ára: 128,- Ft

